Kötelespéldány

ÚJ FOLYAM IV. 9. SZÁM BUDAPEST, 1995. SZEPTEMBER ÁRA: 95 FT

MAGYAR SZEMLE

BOD PÉTER ÁKOS: SOKKTERÁPIA VAGY FOKOZATOSSÁG —A MAGYAR GAZDASÁGI ÁTALAKULÁS TANULSÁGAI; **HENRIK KREUTZ: ÁTALAKULÁS, REFORM VAGY TRÓJAI FALÓ?**; SÜMEGI GYÖRGY: 1956 RAJZAI; **PÁLVÖLGYI MÁRTA A SZEGÉNYSÉGRŐL**; HAMVAS BÉLA ÉS A MÁSIK HAGYOMÁNY — MÓROCZ ZSOLT, MIKLÓSSY ENDRE; **ESTI KÉRDÉS — JOHN MEISEL, SEBESTYÉN MÁRTA, ZSIGMOND VILMOS**; PETHŐ TIBOR: MINŐSÉGI VÁLTOZÁS AZ USA POLITIKÁJÁBAN

SZERKESZTŐI ÜZENETEK:

MOSTANI SZÁMUNKBAN FOLYTATJUK az Antall- és Boross-kormány munkájának áttekintését: BOD Péter Ákos a gazdasági átalakulás és a pénzpolitika dilemmáit és döntéseit elemzi. Írásának második részét novemberben közöljük. Az európai integrációval foglalkozó sorozatunkat szintén novemberi számunkban szeretnénk folytatni.

A MAGYAR SZEMLE NAGYSIKERŰ BEMUTATKOZÓ ESTET RENDEZETT szeptember 28-án a Műcsarnok előadótermében. MIKLÓSSY Endre, MÓROCZ Zsolt és SZABADOS György beszélgetett HAMVAS Béláról és Hamvas jelen-nem-létéről a magyar szellemi életben. A beszélgetést CZAKÓ Gábor vezette.

ESÉLYEK CÍMŰ SOROZATUNK KÖVETKEZŐ RENDEZVÉNYÉRE október 19-én kerül sor a budai Várban, a Magyar Kultúra Alapítvány helységében (Szentháromság tér). A beszélgetés címe: *Magyarország Európában.* Résztvevők: LÁMFALUSSY Sándor, az Európai Pénzintézet főtitkára (Frankfurt), BOD Péter Ákos, az EBRD regionális igazgatója (London) és KODOLÁNYI Gyula főszerkesztő. A beszélgetést CSÁKY Zoltán, a Duna TV főszerkesztője vezeti; a Duna TV felvételt is készít.

TÖBB KÖNYVTÁRBÓL, ISKOLÁBÓL ÉRKEZETT KEDVES HÍR arról, hogy folyóiratunkat szeretik, szívesen olvassák, ámde nincs pénzük előfizetni. Támadt egy ötletünk. Talán akadnak olvasóink, barátaink között olyanok, akiknek nem jelentene súlyos megterhelést, ha áldoznának évi 1140 forintot arra, hogy régi Alma Materük mai diákjai és tanárai, szülő-, vagy lakóhelyük könyvtárának olvasói minden hónapban hozzájussanak a *Magyar Szemlé*hez.

A MAGYAR SZEMLE ALAPÍTVÁNY SZÁMLASZÁMA: MNB 218 98316; 512 033 203 9. Aki Alapítványunkat legalább 2.000 forintos összeggel támogatja, az a *Magyar Szemle* egy éves előfizetését és ajándékot kap. Az Alapítvány támogatására befizetett összegek az APEH engedélye alapján az adóalapból levonhatók.

ÖRÖMMEL ÉRTESÍTJÜK OLVASÓINKAT, hogy önállóságunkkal együtt megkaptuk azt a jogot is a Posta Hírlapirodától, hogy előfizetői listánkat magunk gondozhassuk. Reméljük tehát, hogy ezentúl nem fordulnak elő a MIKLÓSSY Endre említette előfizetési zavarok.

SZERKESZTŐSÉGI FOGADÓÓRÁK: KODOLÁNYI GYULA: péntek: 12–13^{h}; CZAKÓ GÁBOR: kedd: 11–12^{h}; MÁRTON GYÖNGYVÉR: hétfő: 12–14^{h}.

A FOLYÓIRAT MEGJELENÉSÉT A BATTHYÁNY LAJOS ALAPÍTVÁNY TÁMOGATJA.

A Magyar Szemle Alapítvány igazgatósága:
ANTALL GYÖRGY ANDRÁS, DR. BALOGH JÁNOS, BOD PÉTER ÁKOS, CZAKÓ GÁBOR, GRANASZTÓI GYÖRGY (elnök), *JESZENSZKY GÉZA, KODOLÁNYI GYULA, MAGYAR PÉTER, SZABADOS GYÖRGY*

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: KODOLÁNYI GYULA

Szerkesztőbizottság: BORBÁNDI GYULA, CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ, KINDLER JÓZSEF, MELLÁR TAMÁS, MOLNÁR GUSZTÁV, SZABADOS GYÖRGY, SZŐCS GÉZA, DR. VARGA CSABA

Szerkesztőség: BANGA FERENC, CZAKÓ GÁBOR, IZINGER ANNA, MAGYAR BERTALAN, MÁRTON GYÖNGYVÉR, VÁCZI GÁBOR
Szerkesztőségi titkár: ARANY EMILIA

ÚJ FOLYAM IV. 10. SZÁM BUDAPEST 1995. OKTÓBER

BOD PÉTER ÁKOS	SOKKTERÁPIA VAGY FOKOZATOSSÁG: A MAGYAR PIACGAZDASÁG ÁTALAKULÁSÁNAK TANULSÁGAI, I.	1011
HENRIK KREUTZ	ÖSSZEOMLÁS, REFORM VAGY TRÓJAI FALÓ?	1027
PÁLVÖLGYI MÁRTA	MÉLTÁNYOSSÁGRA VÁRVA	1045
HORKAY HÖRCHER FERENC	A MÉRSÉKLET POLITIKÁJA ÉS A KONZERVATIVIZMUS IDEOLÓGIÁJA	1053
SEBESTYÉN MÁRTA JOHN MEISEL ZSIGMOND VILMOS	INTERJÚK A DUNA TV ESTI KÉRDÉS C. MŰSORÁBÓL	1070
SÜMEGI GYÖRGY	1956-OS RAJZOKRÓL — VÁZLATOSAN	1082
GALAMBOS GYULA	FEJEZETEK A PAX ROMANA TÖRTÉNETÉBŐL (ÉGER GYÖRGY INTERJÚJA)	1088
MÓROCZ ZSOLT	KORTÁRSUNK, HAMVAS BÉLA	1097
MIKLÓSSY ENDRE	„A KÜLSŐ SÖTÉTSÉGBEN"	1108
PETHŐ TIBOR	MINŐSÉGI VÁLTOZÁS AZ USA POLITIKÁJÁBAN	1111

SZÁMUNK SZERZŐI

Bod Péter Ákos (1951, Szigetvár): a MKKE (ma BKE) elvégzése után az Országos Tervhivatal tervgazdasági intézetében dolgozott, közben tanított a közgazdasági egyetemen, majd 1987–88-ban a Portlandi Állami Egyetemen (USA). 1986–87-ben ENSZ-szakértő Ghanában. Kandidátus, c. egyetemi tanár. 1990–91-ben ipari és kereskedelmi miniszter; 1991–1994: a Magyar Nemzeti Bank elnöke. Jelenleg az EBRD kelet-közép-európai térségi igazgatója.

Éger György (1950, Budapest): 1976-ban közgazdász-, 1982-ben szociológus diplomát szerzett. 1986-tól a Magyarságkutató Intézetben, jelenleg pedig a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézetében tudományos kutató.

Horkay Hörcher Ferenc (1964, Budapest): 1987-ben végzett az ELTE bölcsészkarán, majd Oxfordban, Cambridge-ben és Bécsben tanult és kutatott. Jelenleg esztétikát és filozófiát tanít a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen.

Kreutz, Henrik dr. (1939): a Nürnberg–Erlangeni Egyetem szociológia–szociálantropológia tanszékének professzora.

Miklóssy Endre (1942, Bercel): író, építészmérnök. Szakterülete a városfejlesztés.

Mórocz Zsolt (1956, Celldömölk): magyar-könyvtár szakos tanár, szellemi szabadfoglalkozású.

Pálvölgyi Márta (1952, Miskolc): 1976-ban végzett az ELTE BTK magyar-népművelés szakán. Filmforgalmazó, majd közvéleménykutató, jelenleg családgondozó.

Pethő Tibor (1918, Budapest): az édesapja, Pethő Sándor által alapított *Magyar Nemzet* szerkesztőbizottságának elnöke, lapunk külpolitikai szemleírója.

Sümegi György (1947, Kaposvár): Debrecenben magyar-történelem szakon, majd Budapesten művészettörténészként diplomázott. Megjelent cikkei és könyvei zömmel a 20. századi magyar művészettel foglalkoznak.

Oberfrank Ferenc (1960, Budapest): kutatóorvos, egyetemi oktató, diplomata. 1989-ben az IGEN c. katolikus ifjsági folyóirat egyik megszervezője, majd kiadója. 1990 szeptember–1993: Magyarország párizsi, majd strasbourgi külképviseletén dolgozik. 1993-94-ben a külügyminiszter kabinetfőnöke. 1994 augusztusától a Batthyány Lajos Alapítvány igazgatója. (*Gondolatok a rendszer változásáról* c. cikke előző számunkban jelent meg.)

E számunk illusztrációi Sümegi György *1956-os rajzokról vázlatosan* c. cikkét kísérik. A reprodukciókat a szerző készítette.

SOKKTERÁPIA VAGY FOKOZATOSSÁG: A MAGYAR PIACGAZDASÁGI ÁTALAKULÁS TANULSÁGAI

I.

„Az elgondolások eltéréseit kezdetben valószínűleg az emberek bizonyos csoportjainak a magánérdekei és előítéletei teremtették meg, éspedig minden előrelátás híján és a társadalom általános jólétét érintő körülményekre tekintet nélkül. Nyomukban mégis egymástól nagyon eltérő politikai gazdaságtani elméletek keletkeztek... Ezek az elméletek nemcsak a művelt ember nézeteit befolyásolták jelentősen, hanem a fejedelmek és a független államok kormányzati magatartását is." (Adam SMITH)

FÉL ÉVTIZEDE VONULT BE A GAZDASÁGPOLITIKA SZÓTÁRÁBA a sokkterápia fogalma. Azt a stabilizációs eljárást jelöli, amely egy lépésben kísérli meg helyreállítani az államszocializmus alatt eltorzult árviszonyokat, gazdasági egyensúlyi állapotokat.

A fogalom megszületése óta folyik a vita, hogy vajon lehetséges-e egyáltalán gyors, egyszeri módszerrel helyrehozni azt, ami esetleg hosszú évtizedek alatt romlott el.

A vitáktól függetlenül, az átmenetben lévő térség valamennyi országát kivétel nélkül sokk érte: Magyarország, Csehszlovákia és Lengyelország a rendszerváltozás első három éve alatt elvesztette hivatalosan kimutatott nemzeti termékének 17-22%-át, míg tőlünk keletebbre és délebbre a veszteség még nagyobb volt. De nem is volt igazi vita, vagyis olyan eszmecsere, amelyben érvek és ellenérvek mérkőznek a tudományos igazság jegyében: a radikális átállás hirdetői mögé jórészt a hivatalos (mainstream) közgazdaságtan képviselői és — ami nem csekélység — a pénzt kilátásba helyező nemzetközi pénzügyi intézmények és külföldi kormányok is fölsorakoztak.

Továbbá azért sem beszélhetünk hasznot hajtó vitáról, mert átpolitizált és ideologikus volta eleve kizárta azt, amire a rendszert változtató döntéshozóknak a legnagyobb szükségük lett volna: a gazdaságpolitikai változások optimális ütemének és összetételének megtalálását. Végül megemlítem a fogalmi tisztázatlanságot, mely következtében lehetetlen egyértelműen besorolni a különféle országokat és az általuk követett gazdaságpolitikát.

Magyarországot például hagyományosan a fokozatos átmenetet (gradualizmust) választó gazdaságok közé sorolják. Sommás értékelésem szerint minket makrogazdasági fokozatosság és mikrogazdasági radikalizmus jellemzett a rendszerváltozás első négy évében.

Csehszlovákiát, illetve Csehországot éppen fordítva: makrogazdasági radikalizmussal és reálgazdasági fokozatossággal jellemezném. Az ő esetükben ráadásul a sokkterápia magabiztos meghirdetése és a harmadikutas, óvatos végrehajtás ellentmondása a legérdekesebb. Lengyelország esetében ténylegesen bevezették a sokkterápiát, majd az különféle — nagyobbrészt előrelátható — okok miatt felpuhult, fokozatossá vált.

EGYETLEN VALÓDI PÉLDA VAN ARRA, hogy igenis, át lehet állítani a gazdaságot szinte egyik napról a másikra (*übernacht*) — és ez Kelet-Németország. Ahol viszont egyáltalán nem követték a neoklasszikus, akadémiai közgazdaságtan ajánlásait, hanem egy saját, egyszeri megoldást választottak: a termékek és szolgáltatások örökölt, torz árarányát valóban egy lépésben átalakították, azonban a *béreket* nem a munkaerő határtermelékenységének szintjén állapították meg, hanem jóval afölött, a különbözetet pedig állami szubvenció hidalta át.

Érdemesebb ezért a magyar átmenet eddigi átalakulását e vitától függetlenítve elemezni, összevetve a régióban alkalmazott különféle gazdaságpolitikákkal. Az ugyanis leszűrhető, hogy az egymáshoz mérhető országok (lényegében a „visegrádiak") körében eléggé eltérő megoldásokat próbáltak ki a gazdaságpolitikusok. Fél évtized nem elégséges ezen eltérések hatékonyságának, egymáshoz viszonyított előnyeinek-hátrányainak értékelésére, hiszen a piacgazdaságra való áttérésről szóló történet végét még nem írták meg. Az értékelést hagyjuk az utókorra.

Mégsem lehet elkerülni a sokk *versus* fokozatosság taglalását, mert a rendszert változtató Antall-kormány (miként az akkori lengyel, csehszlovák is) kezdettől erős nemzetközi szakmai és pénzügyi–hatalmi nyomásnak volt kitéve a sokkszerű gazdaságpolitika ügyében. A hazai közgazdasági-publicisztikai közvéleményt is a sokkterapeuták uralták. Sajnálatos módon a rendszerváltoztató folyamat megindulásakor, a legnagyobb szükség idején, nem létezett markáns és autonóm (napi politikától független, szakmailag integer) hazai gazdasági közvélemény, különösen olyan nem, amely a nemzetközi pénzügyi szakértők, külföldi tanácsadók nagy többsége által sugallt „*big bang*"-től vagy sokkterápiától eltérő tanáccsal szolgált volna a kormánynak. (Voltak igen jelentős kivételek, így KORNAI János írásai, amelyek azonban nem tudták jellegében megváltoztatni a hazai „*mainstream*"-et, amely lényegében felcsatlakozott a neoliberális divatirányzathoz.) Ezért a továbbiakban elégséges csak a nyugati szakértők ajánlásait tekinteni.

A régiónkat sújtó váratlanul nagy visszaesés és tartós recesszió ismeretében érdemes eltűnődni azon, hogy vajon mi idézte elő ezt a csaknem egységes gazdaságfilozófiai környezetet. Van

olyan vélemény (lásd ROSATI; 1) mely szerint egyszerűen balszerencse, hogy a kelet-európai átmenet megindulásakor a közgazdaságtan fő irányzatát a liberális ortodoxia uralta, amely HAYEK tanait követve elvetette a (fokozatos) intézményfejlesztés bármely formáját, a szabad verseny erényeire hivatkozva. De nyilván többről van szó. Így az okok közé lehet sorolni a megelőző „szocialista reformkorszak" során szerzett tapasztalatokat is: a politikai rendszert nem érintő részleges gazdasági reformok — mint a magyar 1968-as, a lengyel 1982-es — a tartós változáshoz szükséges kritikus tömeget nem érték el, és mind elakadtak. Ez a tanulság a rendszerváltozáskor nagy, visszafordíthatatlan kiigazítás mellett szólt. A külső tanácsadók talán abból a pesszimista feltételezésből indultak ki, hogy az új kormányok nem képesek, talán nem is akarnak új rendszert teremteni. Vagy ha akarnak is, rendszerváltoztató elkötelezettségük fokozatosan elfogy az idő előrehaladtával, következésképpen az elején kell őket rákényszeríteni a radikális lépésekre. E pesszimista feltételezés mellett — ha volt ilyen — megemlítendő az az általános hipotézis, noha utóbb tévesnek bizonyult, amely szerint a Szovjetunió és az általa működtetett nemzetközi intézményrendszer átalakulása–felbomlása fokozatos lesz. A KGST-n belül folyó árucsere olyan torzulást és pénzügyi lazaságot vitt az érintett gazdaságokba, hogy a külső tanácsadók joggal igényelték a „reformországok" határozott kiszakítását ezen elszámolási rendszerből.

UGYANAKKOR A KGST, MAJD MAGA A SZOVJETUNIÓ az előrejelzettnél sokkal gyorsabban esett szét, az orosz gazdaság fizetőképessége összeomlott, s minden egyébtől függetlenül is traumát okozott az érintett országoknak. Ez a krízis az érintett gazdaságokban kereskedelem-kiesést, termelésvisszaesést, munkanélküliséget idézett elő. Ugyanakkor részben eltüntette azt a gazdaságszerkezeti aránytalanságot, ártorzulást és pénzügyi lazaságot, amelynek semlegesítése a sokkterápiai javaslatok fontos indoklása és célja volt.

A sokkterápiát szorgalmazók érveinek jóindulatú értelmezése mellett természetesen van tere az anyagi érdekeknek is. Adam Smith találó megjegyzése értelmében az elméletet a magánérdekek és előítéletek formálják. Márpedig a nyugati gazdasági közösség rövid távú érdeke a „reformországok" piacának gyors megnyitásához fűződött, s azt az állami szubvenciók és piacvédelem felszámolása, a liberalizálás, a gyors privatizáció szolgálta. Az IMF és a Világbank addig és további hitelezőként nyilván a monetáris szigort, a költségvetési takarékosságot és a nemzetközi pénzügyi folyamatokba való minél gyorsabb beilleszkedést pártolta.

Az eddigiek talán azt a látszatot kelthetik, mintha a gazdasági egyensúly megteremtését, a gyors privatizációt, a lendületes gazdasági liberalizálást elvetném, erről azonban szó sincs. Tanácsadóként, programkészítőként és döntéshozóként egyértelműen azt képviseltem, hogy a tervgazdaság és a piacgazdaság „keverésének" ideje elmúlt, a sajátos magyar reformszocialista képződményt —

egyfajta harmadik utat — fel kell váltania a piacgazdaságnak, mégpedig minél előbb. A sokkterápia hívei azonban nemcsak azt mondták, hogy a gazdasági rendszert át kell alakítani, hanem azt is, hogy azt egyetlen lépéssel lehet, és esetünkben csak úgy lehet megtenni. A kormányzásra készülve azonban a teendők alapos elemzése során nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdasági rendszerváltoztatás három rendszer-elem: a makrogazdasági egyensúly (egyensúlytalanság), a gazdasági intézményrendszer és a gazdasági szerkezet megváltozását igényli.

A SOKKTERÁPIA ALAPVETŐEN AZ ELSŐ KÉRDÉSSEL FOGLALKOZIK, és gyors, radikális, egyszeri kiigazítást javasol, elsősorban az infláció megállítása és az árarányok helyrehozatala céljából. Nem foglalkozik az intézmények létrehozásának feladatával és annak időigényével, a strukturális reformot pedig a piaci erők — a sokkot követően immár torzulás nélküli — szabad működésétől várja. Kormányzati pozícióban viszont lehetetlen nem létezőnek nyilvánítani bizonyos feladatot (és a piacgazdasági intézmények jogi keretének megteremtése tipikusan kormányzati feladat): rangsorolni és ütemezni kell a teendőket; ki kell alakítani a gazdaságpolitikai stratégia végrehajtásának optimális ütemezését. (A gazdasági optimumtól azután bőven eltérhet a végrehajtás politikai optimuma.) Ha lett volna valódi vita, akkor az éppen az ütemezésről szólt volna. A gazdasági liberalizálás menetének ugyanis van elmélete (lásd: MCKINNON; 2/a, 2/b) és jó néhány esettanulmánya. A magyar (lengyel, cseh stb.) esetre közvetlenül alkalmazható recept természetesen nem volt, és ma sincs. A sajátos viszonyok között nyilván csak az olyan gazdaságpolitika követhető a siker esélyével, amely sok fontos ponton más, mint a korábbi minták, vagy a tankönyvi forgatókönyvek.

Ma ez közhelyszerű igazság, nem így az 1989-90-es fordulat idején. Az akkor uralkodó, szinte kizárólagos vélemény szerint minden ütemezési vagy időzítési javaslat csak annak leplezése, hogy az illető döntéshozó nem akarja vállalni a radikális reformot. Hozzá kell tenni: az optimális ütemezést keresők megbélyegzése nem jellemző a jelentős közgazdászokra akkor sem, ha nézeteiket a „sokkterápia" irányzatához sorolhatjuk. A tévhittel ellentétben egyébként a Valutaalap és a Világbank vezető szakértői sem azt hirdették, hogy egy jól megtervezett és bátor lépéssel egyszer és mindenkorra letudható a gazdasági rendszerváltás feladata. Mint annyi mindenben, e téren is inkább a publicisztika volt hajlamos elvetni a sulykot.

A vezető közgazdászok tudták, hogy bármely gazdaságelméleti modell meghatározott feltételrendszerre épül, és a modell következtetései csak akkor állják ki a szakmai cáfolhatatlanság próbáját, ha a szóban forgó feltételek teljesülnek. Márpedig a kelet-európai átalakulást számos olyan sajátosság jellemzi, amely a máshol bevált gyakorlat, vagy az elméletileg letisztult modellek alkalmazását megkérdőjelezi. Azt sem szabad elhallgatni, hogy a vezető közgazdászok és a nagyhatalmú pénzintézetek képviselői főleg azután árnyalták az

uralkodó modellek alkalmazhatóságára vonatkozó állításaikat, amikor a gazdasági rendszerváltás az első két-három évben váratlan és nehezen megmagyarázható visszaesést hozott.

ÉRDEMES RÖVIDEN ÁTTEKINTENI a Világbank alelnöke, Michael BRUNO 1992 augusztusi előadását az akkor már harmadik éve zajló kelet-európai átalakulás sajátosságairól (3). A közgazdasági fő vonulat szellemében ez a tanulmány is alapvetően a makrogazdasági stabilizálásra korlátozza vizsgálatát, némileg annak az adomának a jegyében, amely szerint az elgurult pénzt az illető a lámpaoszlop tövében keresi, bár nem ott veszett el, viszont ott van valamely fény: „a makrogazdasági egyensúlytalanság és a stabilizálási stratégia az a téma, amelyet illetően a különböző rendszerekről és intézményi keretekről szerzett nemzetközi tapasztalat-anyag nagyobb tartalmi hasonlóságot mutat, mint a szerkezeti átalakulás vagy a gazdaságpolitika más területe" (i. m. 5. o.). Az elemezhetőbb és kidolgozottabb elmélet valóban az indokoltnál is nagyobb mértékben terelheti a figyelmet kizárólag a makrogazdasági stabilizálás kérdéseire, háttérbe szorítva az intézményfejlesztés, a struktúra-átalakítás ügyeit. Bruno azonban tudatában van a kelet-európai átalakulás intézményi sajátosságainak. Mexikó, Brazília és Izrael reformjaival összevetve Kelet-Európa esetén a fő újdonságot a pénzügyi rendszer gazdasági viselkedési normáinak és általában az intézményeknek a gyökeres megváltoztatásában látja. Fontos megállapítása, hogy a régió termelésvisszaesése nagy meglepetést okozott: arra utal, hogy e gazdaságok intézményi rendszerének leggyengébb eleme a pénzügyi és banki szektor (i. m. 13. o.). A rossz hatékonyságú bankrendszer miatt az egyöntetűen ajánlott szigorú pénzügyi politika nem várt követelményekkel járt, például a pénzforrások szűkítésével potenciálisan hitelképes vállalatok esnek el hitelektől, s mindez az elkerülhetetlennél nagyobb termeléscsökkenéshez vezet. A tapasztalt jelenségek arra utalnak, hogy a bankrendszer elégtelen tőkésítése, a rossz hitelek ügye, a szabályozás és bankellenőrzés „mind a szerkezeti reform fontos eleme, mely reform nélkül a makro-politika nem érheti el inflációellenes célját, és ha azt mégis teljesíti, akkor az nagyobb vagy torzabb termelés-visszaesés árán következik be". (i. m. 15. o.) Az elemzés végén eljut arra a következtetésre, amely az úgynevezett gradualisták álláspontja volt (lett volna) a vitában:

> „a legutóbbi tapasztalatokból leszűrhető új lecke az, hogy a makrogazdasági alkalmazkodást gyakran nem lehet elérni legalább némi egyidejű szerkezeti reform-lépés nélkül." (i.m.17.o.)

Hasonló szellemben ír a HUSSAIN–STERN szerzőpáros (4), amelynek egyik tagja — Nicolas Stern — az EBRD vezető közgazdásza. A gazdasági átalakulás lehetséges üteméről egyetértőleg idézik KEYNES véleményét a 20-as évekből: „A társadalom gazdasági átalakítása olyan dolog, amit csak lassan lehet végrehajtani".

További reprezentatív gondolatok idézése nélkül is kimondható mára az, hogy a gazdasági rendszer átfogó, visszafordíthatatlan átalakítása nem szűkíthető le egyetlen „döntő láncszem" megtalálásra: nem, vagy csakis indokolatlan veszteségek árán lehetséges egy lépésben „stabilizálni". (Tapasztalatok alapján az egyszerinek szánt stabilizálást később, kényszerűségből, újabb és újabb lépések követik.) Sokkszerű lépésre szükség lehet, elsősorban a hiperinfláció elszabadulása esetén. A sokkterápia azonban akkor sem a piacgazdaság kiépítésének az eszköze, csupán a szocializmusban felhalmozódott hatalmas aránytalanságoktól való megszabadulás módja, amelyet kiegészítenie és követnie kell az intézményfejlesztés, a szerkezeti átalakulás és a mikrogazdasági reform lépéseinek.

A sokkot egyetlen lehetséges eszközként hirdetők nálunk jórészt a közgazdasági publicisztika művelőiből, a piaci neofiták közül kerültek ki. Hogy a tapasztalatok és a valóban mérvadó gazdasági elemzők véleménye ellenére még a mai nap is forgalomban van egy egysíkú nézet, arra a közgazdasági divatkövetésen túl magyarázat lehet valamiféle politikai szándék, de az egyoldalú és hiányos szakmai felkészültség is, vagy egyszerűen a szellemi restség: arra pislákol a szellemi lámpa fénye. A tény tény marad: a gazdasági rendszerváltozást megvalósító döntéshozók annak idején nem támaszkodhattak adekvát közgazdasági háttérre. Mégis, mint látni fogjuk: a magyar átmenet 1990–1994 közötti időszakában elkerültük a nagy hibalehetőségeket, és nem engedtünk a sokkterápiát ajánlgatók nyomásának. Az utólagos elemzés azonban többféle téves feltevésünkre, végrehajtási gyengeségre és koncepcionális hibára is rávilágít — ez a továbbiak tárgya lesz.

TÉRSÉGÜNKBEN A VOLT TERVGAZDASÁGOK piacgazdasággá alakulása mára elégséges adatot szolgáltat ahhoz, hogy bizonyos trendeket, mintákat és szakaszokat megkülönböztethessünk. A magyar rendszerváltoztatás meglehetősen jól illeszkedik a térségi trendbe. Kelet-Közép-Európában a termelési és jövedelmi statisztikák elég egységes képet mutatnak. Az 1989-90-es fordulat előtt az összehasonlítható országok többségében már lelassult, vagy negatívba fordult a kimutatott nemzeti össztermék növekedése, holott a termékek és szolgáltatások zöme akkor még nem volt kitéve igazából a piaci verseny ítéletének. Az átállás „nulladik szakasza", amely Magyarország esetében a Grósz- és a Németh-kormány idejére esik, a modell végső kimerülésének időszaka. Ehhez hasonlít a szovjet, a lengyel, a román, a bolgár eset, míg Csehszlovákia és az NDK esetében a gazdasági apparátus széthullása kevésbé látható. A fordulatot követően minden érintett országban váratlanul nagy visszaesés következett. Az 1. sz. táblázat szerint valóban sok hasonlóság jellemzi az eléggé eltérő fejlettségű és „előéletű" országokat.

1. táblázat. A bruttó hazai termék (GDP) és az ipari termelés kumulált változása (%)

	GDP		ipari termelés	
	1989–92	1993–94	1989–92	1993–94
Bulgária	-24,2	-4,0	-52,7	-6,4
Csehország	-20,0	1,6	-30,9	-2,1
Lengyelország	-17,1	8,5	-31,4	12,8
MAGYARORSZÁG	-18,6	-0,3	-33,3	9,9
Szlovákia	-20,8	0,5	-31,7, -8,0	
Románia	-29,0	4,4	-54,0	4,6
Ukrajna[1]	-29,2	-33,8	-11,7	33,8
Oroszország[1]	-32,3	-25,2	-25,4	-33,6

[1] Bruttó hazai termék (GDP) helyett nemzeti jövedelem (NMP).

Magyarországnak, a jelek szerint, nem volt kedvezményezett helyzete az átmenet első, kemény szakaszában, noha gazdasági visszaesésünk a legkisebb a régióban. Valójában csak Lengyelország szenvedett el a mienknél kisebb termelés-zsugorodást, majd mutatott fel a magyarnál erőteljesebb ipari expanziót. A lengyel esetben azonban figyelembe veendő körülmény, hogy ott a „nulladik szakasz", azaz a rendszer szétesése már a politikai rendszerváltozást megelőzően egy évtizede tartott, így meglehetősen alacsony szintről indult. Hazánk tehát a nemzetközi összevetésben nem teljesített rosszul: 1990–1993 között még sikeresebb is volt, mint a többi. Az összevetés mégsem hízelgő. A hosszú reformszocialista múltra visszatekintő Magyarország lényegileg hasonló nagyságrendű veszteségeket volt kénytelen elszenvedni, mint a „reformálatlan" tervgazdaságok. Mára fordult a helyzet: jelenleg annak a Csehországnak (*horribile dictu*: Szlovákiának) adnak nagyobb fejlődési esélyt, ahol a merev tervgazdasági rendszer a politikai rendszerváltozás pillanatáig fennmaradt.

A KÜLSŐ ELEMZŐ nyilván kevésbé akad fenn a magyar elsőbbség látható elvesztésén. Minket azonban az kell hogy foglalkoztasson, hogy hazánk a kelet-európai (kelet-közép-európai) gazdasági és politikai mintát követi, attól nem különült el, onnan ma nem látszik képesnek kiemelkedni. Minderre alapvetően három magyarázat adható.

Az egyik az ún. gazdaságpolitikai hiba: a rendszert váltó kormányzat rosszul élt lehetőségeivel, és elvesztegette a „szocialista reformkorszak" nyújtotta induló előnyöket. A másik lehetséges magyarázat szerint viszont az elnyúló reformkorszak (a terv és a piac összeházasításának magyar kísérlete) a tényleges piacgazdaságra való áttérésnél inkább hátránynak bizonyult, legalábbis nem vált javunkra. A reformelőzmény mint kétséges örökség a magyar átmenet túlzottan kontinuus, fokozatos, elhúzódó jellegét eredményezte. E

két kézenfekvő magyarázaton túl lehetséges egy harmadik, mely szerint a szocializmus és a szovjet alávetettség hosszú évtizedei alatt hazánk társadalmi és gazdasági szerkezete a többi sorstárs országéhoz hasonló módon torzult el, így bármilyen jól (vagy rosszul) kormányzott a rendszert váltó kormány, bármilyen hosszú reformkísérletezés folyt (vagy éppen nem folyt) az országban, e szerkezeti meghatározottság miatt a magyar gazdaság lényegében hasonló módon reagált az átállás sokkjára, mint a lengyel, a szlovák, a bolgár stb.

A lehetséges magyarázatok megerősítését vagy kizárását, illetve relatív magyarázó erejük megállapítását megnehezíti, hogy hozzájuk személyes és politikai érdekek kapcsolódnak. A reformszocialista korszak képviselői, legyenek most kormányzati pozícióban vagy csak kulturálisan kötődjenek ahhoz, aligha hajlandók elismerni, hogy a sajátos magyar harmadikutas politika (a terv és a piac összekapcsolása az új gazdasági mechanizmus idején és azt követően) tévesnek bizonyult: hátrahagyott öröksége — intézményi, kulturális és reálgazdasági értelemben — teher a mai viszonyok mellett. Ők ehelyett nyilván az Antall-kormány hozzá nem értésében keresik a nem kis visszaesés okát: a kormány „vesztette el" a szovjet piacot, „tette tönkre" a magyar mezőgazdaságot, amely addig úgymond nemzetközileg elismerten működött; a kormánypolitika teremtett bizonytalanságot az iparvállalati káderek között, aminek következtében a vártnál nagyobb lett a visszaesés stb.

A GAZDASÁGPOLITIKA KRITIKAI ELEMZÉSÉT VALÓBAN EL KELL VÉGEZNI. Azt azonban már most látni, hogy a külső elemzők, nemzetközi szervezetek nem adtak rossz általános értékelést az 1990–1994 között folytatott gazdaságpolitikáról, illetve a kritikák bizonyos jól körülhatárolt területekre vonatkoznak az egészében nem kedvezőtlen megítélésen belül.

Komoly analízis nem mutatott ki 1994-ig olyan gazdaságpolitikai hibát, amely az átalakuló országok körében visszahúzta volna Magyarországot, az állítólagos komoly induló előnyök ellenére.

Ami a gazdasági kormányzás hatásfokának megítélését illeti, e sorok írójának nehéz a helyzete, hiszen döntéshozóként ugyan ismerte a gazdaságpolitika lehetőségeit és az opciók közötti választás folyamatát, vagyis utólag tájékozottabban tudja megítélni a tényleges hibákat, ugyanakkor véleménye elfogultnak vagy önigazolónak számíthat.

Mindezek miatt a magyar gazdasági alkalmazkodás tanulságainak feldolgozásában csak általánosan ismert és szélesebb körben elfogadott megállapítással dolgozom. Ezáltal, remélhetőleg, el lehet kerülni a részletek értékeléséből adódó — gyakorlatilag eldönthetetlen — vitákat, viszont így talán sikerül elkülöníteni azokat a gazdaságpolitikai intézményi és szerkezeti tényezőket, amelyek a leginkább befolyásolták az elmúlt időszak gazdasági történéseit, és amelyekkel számolni kell bármely jövőbeli kormányzatnak.

A MAGYAR GAZDASÁG ÁTALAKULÁSÁNAK STILIZÁLT MENETE

Az alábbiakban a leglényegesebb, a gazdaságpolitika jellegét érintő eseményeket és körülményeket veszem számba.

A kiinduló, 1989-es esztendő váratlan gazdasági egyensúlytalanságokat hozott magával. Bár a Németh-kormány akkori és mai megítélése elég pozitív, és kétségkívül üdítő változást jelentett a megelőző, apparátcsik-kormányokhoz képest, gazdasági teljesítményét a könyörtelen tények és számok kritikusan minősítik. Az infláció nekilódult, az állami költségvetés kimutatott hiánya vészesen növekedett. A deficit tényleges mértékét a statisztikai rendszer nem is tudta hitelesen rögzíteni, azt jócskán alábecsülte olyan tényezők miatt, mint a költségvetési hiánynak a Magyar Nemzeti Bankon (MNB) keresztüli indokolatlanul kedvezményes finanszírozása, a torz számviteli rendszer, amely az állami tulajdonú bankoknál nyereséget — adóztatható nyereséget — mutatott ki, miközben valószínűleg már akkor tőkehiányos volt a bankrendszer. Röviden: a pénzügyi rendszerben kvázi-fiskális hiányok halmozódtak fel, amelyeket elvileg a költségvetési hiányhoz kellett volna adni. Ami 1989 végén, 1990 elején azonnali veszélyt jelentett: a fizetési mérleg súlyos hiánnyal zárult, az országot a külföldi bankok és tőkepiacok kockázatosnak ítélték és finanszírozását felfüggesztették. Valószínűleg jelentős tőkemenetés is megindult: annak mértékére később bizonyos vegyes vállalati tőkebevonás és néhány privatizációs ügylet kapcsán lehetett következtetni. Mindenesetre a nemzetközi deviza-tartalékok eltűntek, és az 1990-es választások idején a központi bank csupán négy heti importot lett volna képes finanszírozni — papíron. A valóságban jó ideig nem volt tartaléka a Nemzeti Banknak.

AZ ELSŐ DEMOKRATIKUS VÁLASZTÁS IDEJÉN az ország külső környezete roppant sebességgel változott. A még mindig legnagyobb gazdasági partner, a Szovjetunió jövőjét nem lehetett előre látni: a későbbi gyors összeomlást kevesen valószínűsítették. A másik nagy kereskedelmi és elsőszámú pénzügyi partner, az egyesülő Németország szimpátiájára lehetett számítani, de az általuk választott sajátos, „különutas" rendszerváltozás mintegy két-három évre lekötötte a német bankok, nagyvállalatok figyelmét és tőkéjét, és azok csak a kiábrándítóan költséges keletnémet sokk-kezelés után fordultak a kelet-közép-európai térség felé — ám addigra már nem csak három „reformország" jelentkezett befektetési célországként. Az Egyesült Államok fő törekvése a *status quo* fenntartása volt a régióban.

A választásokra, majd a kormányzásra készülő politikai erőknek olyan programot kellett alkotniuk, amely számol az ország törékeny — a nemzetközi pénzügyek tekintetében csődközeli — helyzetével, így tartózkodik az átgondolatlan kísérletektől (pl. az előkészítetlen átütemezés-kéréstől). De azonnal cselekszik ott, ahol

nem maradt idő a komótos alkalmazkodásra. Az utóbbi körébe tartozott a KGST felszámolása, a rubelről dollára való áttérés.

A programok tartalmát és jellegét fokozatosan módosították mind a nemzetközi, mind a belső befolyásoló tényezők, és ezek egyaránt a radikálisabb irányba mutattak. Belülről azért, mert a pártprogramok között radikalizálódási verseny indult meg: ki a privatizáció, ki a földmagántulajdon visszaállítása terén ígért azonnali megoldást. A külföldi szakértők, bizottságok, nemzetközi szervezetek a növekvő infláció és az egyéb nemzetgazdasági egyensúlytalanságok láttán gyors makrostabilizálást sürgettek — az egyszeri és gyors stabilizálás benne volt a levegőben, hiszen akkor már folyamatban volt a német és a lengyel sokk-kezelés.

Az 1990-es magyar kormány a csehszlovák vagy lengyel helyzethez képest (nem is beszélve a keletnémetről) egészen sajátos pozícióban volt. Míg a lengyel pénzügyi összeomlás jóval a politikai rendszerváltozás előtt bekövetkezett, és a nemzetközi hitelezők addigra tudomásul vették kihelyezéseik egy részének elvesztét, addig egy esetleges magyar pénzügyi csődre nem volt felkészülve sem az ország közvéleménye, sem a nemzetközi pénzvilág. A meghatározó nemzetközi tényezők nem mutattak hajlandóságot külön megoldás keresésére. Úgynevezett közepes jövedelmű országokat illetően csakis elsőrendű stratégiai érdek esetén mentek bele adósságkönnyítésbe, átütemezésbe: hazánk esetében ilyen stratégiai érdek nem állt fenn. Voltak kezdeményezések külön megoldások keresésére (mint az adósság állami részvényekre való átcserélésének SOROS György nevéhez fűződő ötlete), a komoly pénzintézetek azonban egyöntetűen óvtak ettől. Az a gyanú is megfogalmazódott, hogy az új kormány a ki nem kényszerített államcsőd bejelentését követően az állam által felajánlott vállalati vagyont reális értékének töredékéért lenne kénytelen értékesíteni, vagyis a jó szándékú segítők fillérekért privatizálhatták volna a rendszerváltozás időszakában még meglevő állami tulajdont. Ebben a helyzetben megoldásnak csupán a nemzetközi pénzügyi szervezetek (IMF, Világbank) forrásainak igénybevétele, a magán működőtőke minél gyorsabb bevonása és a belső megtakarítási hajlandóság megnövelése maradt.

EHELYZETÉRTÉKELÉSBŐL KÖVETKEZETT — egyebek mellett — az, hogy az Antall-kormány már 1990 nyarán költségvetési kiigazításokat tett (ezekkel teljesítve az IMF hitelfolyósítási követelményeit), a privatizáció tranzakciós (egyenkénti, ellenérték melletti) formáját választotta, vagyis fő megoldásként kizárta a politikailag nyilván népszerűbb osztogatásos formákat.

Ez az indulás azonban eltérő a csehszlováktól is. Náluk a merev Husák-rezsim nem hagyott hátra külső adósságot. A belső és a nemzetközi közvélemény előkészítésére valóban több idő jutott, és azt már részben új jogi-politikai-intézményi keretek között lehetett bevezetni. A magyar kormánynak azonban meg kellett küzdeni a megelőző reformszocialista korszak szóbeli radikalizmusának emlékével: az egész 1980-as évtizedet jellemezte, a különféle struktúra-

fejlesztési, kitörési, stabilizációs, fordulatot és reformot ígérő csomagok, programok, reformbizottságok és kékszalag-bizottságok. A Valutaalap nyilvánvaló bizalmatlanságát csak erősítette és igazolta a szocialista kormányzatok alatt folytatólagosan gyakorolt adathamisítás, aminek aztán a közelgő választás vetett véget, 1989 őszén.

A MAKROSTABILIZÁLÁS — az elégtelen előkészítés, a közvélemény-formáló tényezők ellenszenve ellenére is — kezdetben sikeresnek bizonyult. Az állami költségvetés 1990-ben — évtizedek óta először — deficit nélkül zárt. Az infláció 1991 nyarán tetőzött, 35%-kal, és 1994 elejéig fokozatosan mérséklődött a pénzromlás üteme. A fizetésképtelenség veszélye elmúlt, és 1993-ig a nettó külföldi államadósság (vagyis a kormány és a Nemzeti Bank összes külföldi adóssága, a tartalékok és a mi követeléseink levonásával) mintegy 3 milliárd dollárral csökkent a kormányalakítás időpontjához viszonyítva. Már akkor megmutatkozott az a sajátosság, hogy a mikrogazdaság területén a magyar gyakorlat a térségben a legradikálisabb. A termelés állami támogatásának megvonása, a hazai termelést védő vámok lebontása, az energiaárak gyors megemelése, a privatizáció során a külföldi tőke akadálytalan beengedése is erre utal. Ez a radikalizmus különösen szembeötlő a többi átalakuló ország gyakorlatához mérve, hiszen pl. Csehszlovákia védővámokkal és a tényleges energiaköltségek alatt tartott árakkal nyújtott sokáig védelmet (nagy-)vállalatainak, és a külföldi verseny behatolását sok helyen erősen korlátozták.

A gyors átalakulás vállalásának több tényezője volt. Az egyik a kiinduló elkötelezettség: hogy mielőbb jöjjenek létre a piacgazdasági feltételek, és szabaduljunk meg a kis hozzáadottérték-tartalmú, energiafaló, környezetszennyező, egészségtelen termeléstől.

Ezt a szándékot jól tükrözte 1990 őszén az erőteljes ipari és lakossági energiatarifa- és benzináremelés, ami ugyan nagy ellenállásra adott alkalmat, de az áremelés hosszabb távon igen jótékonyan járult hozzá hazánk energiafüggőségének mérsékléséhez, és az energiaszektor későbbi privatizációja előtt is megnyitotta az utat. E programszerű megrázkódtatást ezután felerősítette a Szovjetunió váratlan összeomlása, az utódállamok fizetésképtelensége. 1990-ben tudtuk, hogy jelentős cserearány-veszteséget szenvedünk a dollárra való áttéréssel, emellett ipari és mezőgazdasági termékeink nyilván veszítenek piaci részesedésükből Oroszországban. De azt vártuk, hogy a hatékonysági nyomás alá helyezett magyar vállalatok képesek lesznek bizonyos pozíciókat megőrizni, és ezzel párhuzamosan a külkereskedelem zöme átterelődik a piacgazdaságokra. Az utóbbi be is következett, de a FÁK országai felvevőképességének hirtelen szűkülése sokkszerűen érte gazdaságunkat (mint másokat is, így a sokkal fejlettebb finn gazdaságot is).

A szándékos és a nem várt megrázkódtatások együttes hatására 1991-ben termeléscsökkenés következett be: Kelet-Európába irányuló exportunk a felére esett vissza. Amint alapos vizsgálatok kimutatták (pl. KOVÁCS Álmos), a nemzeti össztermék és az ipari ter-

melés váratlan csökkenésében az importbehatolás és a hazai kereslet mérséklődése (beruházási visszaesés) játszott meghatározó szerepet. E tényezők más és más gazdaságpolitikai cselekvést igényelnek. Az import-, és a még gyorsabb exportnövelés érdekében lassított vámcsökkenéssel lehetett volna élni. Valószínű, hogy e téren túl szorgos tanulók voltunk. Hiszen még a chilei sokkterápia megalkotói is három év alatt vitték le a 24%-os átlagos nominális vámszintet 10%-ra (l. McKinnon; 2/a). A nagyvonalúságban nyilván szerepet játszott, hogy a magyar vámvédelem feladása az EK (EU) társulási szerződés előkészítésével és elfogadásával egyidőben zajlott, és reméltük, hogy a nagyobb ügy érdekében megéri a védelemről való lemondás. S azt is számításba kell venni, hogy a német egyesülést követő európai konjunktúra termékeink számára bővülő piacot ígért: valóban nőtt is az export — noha nem a remélt ütemben —, az 1992-es év végéig. Onnan kezdve azonban a rövid, de mély német (európai) recesszió megakasztotta az export lendületét, és számos egyedi tényező szerencsétlen egybejátszása miatt (visszatérő szárazság, délszláv-konfliktus) keresleti és kínálati veszteségeket kellett elszenvednünk.

Messzebbre vezet gazdaságunk kínálati rugalmasságának megítélése és a gazdaságpolitika ezzel kapcsolatos felelősségének megállapítása. A magyar átállás sokkszerű évének, 1991-nek az értékelésénél Kovács Álmos így fogalmaz:

> „a gyenge kínálati reakció elsősorban a beruházási tevékenység nagymértékű visszaesésében mutatkozott meg. Az ilyen értelmű kínálati reakció gyengeségének fő oka a privatizációs folyamat lassúsága, az új tulajdonos 'megtalálásáig' eltelő időszak folyamán ugyanis általában döntésképtelenné válik a vállalatok vezetése, nem kezdenek újabb fejlesztésekbe."

A MAGYAR ÁTMENET EGYIK LEGKEVÉSBÉ ISMERT TERÜLETE a beruházásoké, ezért nehéz erről határozottat mondani. Úgy vélem, hogy a belső felhasználás — ezen belül a felhalmozási ráfordítások csökkenése 1990-92 között, majd a lendületes növekedés 1993-tól mind a mai napig — a magyar sajátos minta erejét és gyengéit egyaránt mutatja. A stratégiai befektető részvételével jellemezhető magyar privatizáció a tulajdoni jogok átalakításának „kemény útja". A „puhább" (cseh, orosz) úthoz képest szembeötlő sajátosság az, hogy az új — tipikusan külföldi — tulajdonos a tranzakció lezajlását követően azonnal megszabadul a fölös létszámtól, a meglévő műszaki berendezéstől, gyakran teljesen megválik a kialakult beszállítói körtől. A szervezeti „sztriptíz" után általában import gépparkkal fokozatosan új piacokra kezd átállni, gyorsan felfutó termeléssel, emelkedő termelékenységgel és exporthányaddal. A folyamatot leggyakrabban külföldi bankkölcsönnel, vagy a külföldi tulajdonosi körtől kapott belső hitellel finanszírozza, lényegében függetlenül a hazai banki állapotoktól, monetáris politikai viszonyoktól.

E mikrogazdasági minta idővel nemzetgazdasági jelentőségre tesz szert. A magyar gazdaságban, becslések szerint (l. ÁRVA; 4) a külföldi tulajdoni hányad a termelés területén 16-17%-ra tehető, míg

Csehországban 10%. Lengyelországban 5% körül van ez a mutató. A vegyesvállalati és teljesen külföldi tulajdonú cégek tipikus viselkedése így leginkább nálunk válik egyértelművé. És valóban, a vázolt, kissé stilizált minta összhangban van a makrogazdasági mutatók alakulásával. Az utóbbiakra lefordítva ugyanis mindez azt jelenti, hogy kezdetben, a külföldi tőke egyidejű, tömeges behatolása idején megugrik a munkanélküliség, megnő az import (mégpedig mind a gépek, mind az alkatrészek és fogyasztási cikkek behozatala; a francia tulajdonos pl. rendszerint francia gépet, személyautót, irodabútort és ásványvizet „fogyaszt"): stagnál, sőt a volt beszállító kört figyelembe véve csökken a termelés. Ezt követően az új szerkezetben gyors növekedésnek indul a termelés, először elfoglalva a hazai piacot, majd annak telítődése után a cég kilép külföldre is. Van természetesen eleve külföldi piacra alapuló vállalati stratégia is. Feltehető, hogy a nemzetközi verseny szintjére emelt termelékenység nem ad teret jelentős létszámnövekedésnek, még nagymértékben bővülő termelés esetén sem. Így tartósan megmarad a munkanélküliség elég magas szintje, viszont a vegyesvállalati bővülés szakaszában szinte meghökkentő ütemben nő a termelékenység. Mindez kisebb mértékben a nem vegyesvállalati körben is lezajlik, és jórészt ez áll a külföldi elemzők számára nehezen elhihető termelékenység-emelkedési számok mögött: a magyar iparban harmadik éve 15% körüli a növekedés.

EMEGRÁZKÓDTATÁSOK, árarány-változások, támogatáscsökkenések, külföldi tőke hatására néhány év alatt lényegesen átalakul a termelési szerkezet. Szemben azzal a gyakori megállapítással, hogy valamennyi átalakuló országban az 1990-92-es időszakban a relatív árarántól függetlenül egyforma mértékben csökkent a termelés (l. Rosati), a magyar termelő ágazatokban igenis komoly és régen várt belső szerkezetváltás zajlott le, és akkor még nem is esett szó a termékek és szolgáltatások minőségi változásairól. Az idő előrehaladásával pedig még inkább láthatóvá válik a gazdaság mikroszerkezeti forradalma, amelynek irányaira jól utal a 2. sz. táblázat.

2. táblázat. Az ipari termelés és értékesítés növekedési üteme Magyarországon, 1991–95 (1990=100)

(A) Termelés				
Év	bányászat	feldolg. ipar	Áram, gáz, víz	ipar össz.
1990	100,0	100,0	100,0	100,0
1991	89,6	78,7	97,0	81,7
1992	73,6	72,1	83,2	73,7
1993	72,6	74,6	81,4	76,7
1994	62,7	80,9	81,8	83,7
1995Q1	50,4	87,8	83,8	90,1
(B) Értékesítés				
Év	belföldi		export	
1990	100,0		100,0	
1991	82,6		76,4	
1992	77,2		73,7	
1993	80,1		73,8	
1994	84,8		88,9	
1995Q1	86,3		129,2	

UGYANAKKOR KIKERÜLHETETLEN TÉNY, hogy a visszaesés a vártnál és — ahogy a választási eredmények mutatják — a társadalmilag elfogadhatónál nagyobb. Az ipari termelés egynegyedének két év alatti elvesztése is magyarázatot követel. Nem mellőzhető a bankrendszer, a pénzügyi közvetítő rendszer és a költségvetési-monetáris politika gyakorlatának kérdése. Az utóbbiakkal ugyan külön is kell foglalkozni, hiszen a magyar átalakulás jogos kritikái között első helyen áll a makrogazdasági aránytalanságok fennmaradása, újratermelődése, ami — legalábbis első megközelítésben — túl laza, vagy engedékeny költségvetési és/vagy monetáris politikára utal. Most inkább ellenkező oldalról, a termeléscsökkenés felől kell feltenni a kérdést: nem volt-e az átmenet első szakaszában túl szigorú (restriktív) a pénzpolitika? A témával foglalkozók (Kovács Á., LÁSZLÓ Cs., MELLÁR T.; 5) elemzését elfogadva magam is úgy látom, hogy az 1990-91-es időszakban a költségvetési politika nem volt túl szigorú, az állami kiadások visszafogása és a (mármint az akkori statisztikai és számviteli rendszerben kimutatott) hiány nem okolható a belső kereslet nagymértékű visszaeséért. Ugyanez igaz a monetáris politikára.

Az átállás harmadik évétől azonban a nemzetgazdasági egyensúlyi viszonyokban fokozatosan új feszültségek halmozódnak fel. Ellentétben a néha hallható véleménnyel, mely szerint 1993-tól azért billent meg az egyensúly, mert a kormány indokolatlan „gyorsításba" kezdett volna, az okok másutt keresendők. Már 1992 során

— akkor váratlanul, ma már közhely — a költségvetés labilitása felszínre jutott, és a deficit mind ez ideig a gazdaság látható problémái közül a legjelentősebb. A költségvetés fokozatos megcsúszásait a monetáris politika a maga korlátozott eszközeivel igyekezett ellensúlyozni, várva a bekövetkező fiskális kiigazítást, és eközben — bevallottan — rontott a gazdasági növekedés kilátásain. Az egyensúlytalanság leginkább a beruházások váratlan megugrásával, és részben ebből adódóan, a behozatal lendületes és tartós emelkedésével függ össze. Igaz, az új termelő szervezet az iparban, és főként a mezőgazdaságban a reméltnél lassabban alakult ki, miközben új és új veszteségek kerültek a felszínre. A veszteség, minden bizonnyal, nagyobbik fele a piacgazdasági intézményrendszer elégtelen, hiányos, gyenge működéséből következik.

KIINDULHATUNK A NAPI MEGFIGYELÉSEK TÖMKELEGÉBŐL. A termelési veszteség, a munkahelyek megszűnése mögött kimutatható a tulajdonjog rendezetlensége. A legnyilvánvalóbb a mezőgazdaság esete, ahol számos hibát követett el a kormányzat. A földtulajdonnal kapcsolatos kormányzati koncepció kialakítását először a kisgazdák merev reprivatizációs álláspontja késleltette, majd az Alkotmánybíróság állásfoglalása. A jogi-politikai tisztázás lényegében két mezőgazdasági évet vitt el: ennyivel később indulhatott újra a magántulajdonra épülő mezőgazdaság. Ám hosszú és lassú volt a folyamat kárpótlási szakasza is. A magyar bankrendszer teljesen kimaradt az újonnan földhöz jutók finanszírozásából, részben jogi rendezetlenségekre hivatkozva, részben érdektelenség és szakmai-szervezeti felkészületlenség okán. Tömegesen hozható példa a vállalati csődök és felszámolások köréből: a késedelmes jogi eljárás milliárdos végösszegre rúgó károkat okozott (okoz). A jog- és vagyonbiztonság intézményeit láthatóan felkészületlenül érte a piacgazdaság beköszönte (visszatérte). A gazdasági bűntények elszaporodásának sokféle társadalmi és gazdasági oka lehet, de ezek közé sorolandó az is, hogy a magyar igazságszolgáltatás lassú és passzív: nyilvánvalóan jogellenes ügyletek és gyakorlatok sokáig zavartalanul folynak, amíg a visszaéléseket észlelik, és elvégzik a helyzet értelmezését, majd jó esetben is hosszú hónapokba, évekbe telik a jogi folyamat — tovább gyengítve ezalatt a társadalom jogi normáit.

Mindezzel nem kívánom a társadalom egy csoportját kiemelten okolni. Már csak azért sem, mert a jogi munka tipikusan olyan, amit törvények és intézmények szabályoznak: nem a jogalkalmazók felelőssége, hogy a törvények nem születtek meg időben. A szükséges jogintézmények és materiális feltételek nem jöttek létre. Ha már felelősségről van szó, az leginkább a kormányzaté. A gazdasági átmenet jogi és intézményi szabályozására, a szükséges intézmények létrehozására és emberi-materiális erőforrásokkal való ellátására — általában a piacgazdasági intézmények kiépítésének kormányzati teendőire — külön szervezet, külön felelős kellett volna. Kezdettől látszott, hogy a folyó ügyekkel és a makrogazdasági stabilizálással amúgy is túlterhelt pénzügyminisztériumtól nem várható a nemzet-

közi szokásokat és bevált mintákat egyaránt szorgosan lemásoló munka hatékony elvégzése. *(folytatjuk)*

BOD PÉTER ÁKOS

Irodalomjegyzék

1. Rosati, D.: *Output Decline During Transition from plan to Market: a Reconsideration.* Economics of Transition, vol. 2. No. 4., 1994.
2. a) McKinnon, R. I.: *The Order of Economic Liberization — Financial Control in the Transition to a Market Economy.* The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1991.
   b) McKinnon R. I.: *Money and Capital in Economic Development.* Washington D. C., Bookings Institution, 1973.
3. Bruno, M.: *Stabilization and the Macroeconomics of Transition — How Different is Eastern Europe?* Economics of Transition, Vol. 1., No. 1., 1973.
4. Hussain, A.–Stern, N.: *The Role of the State, Ownership and Taxation in Transitional Economies.* Economics of Transition, Vol. 1., No. 1., 1993.
5. Árva László: *Does the Capital go East?* Manuscript, Paris, 1995.
6. Mellár Tamás (szerk.): *Rendszerváltás és stabilizálás — a piacgazdasági átmenet első évei.* Magyar Trendkutató Központ, 1994.

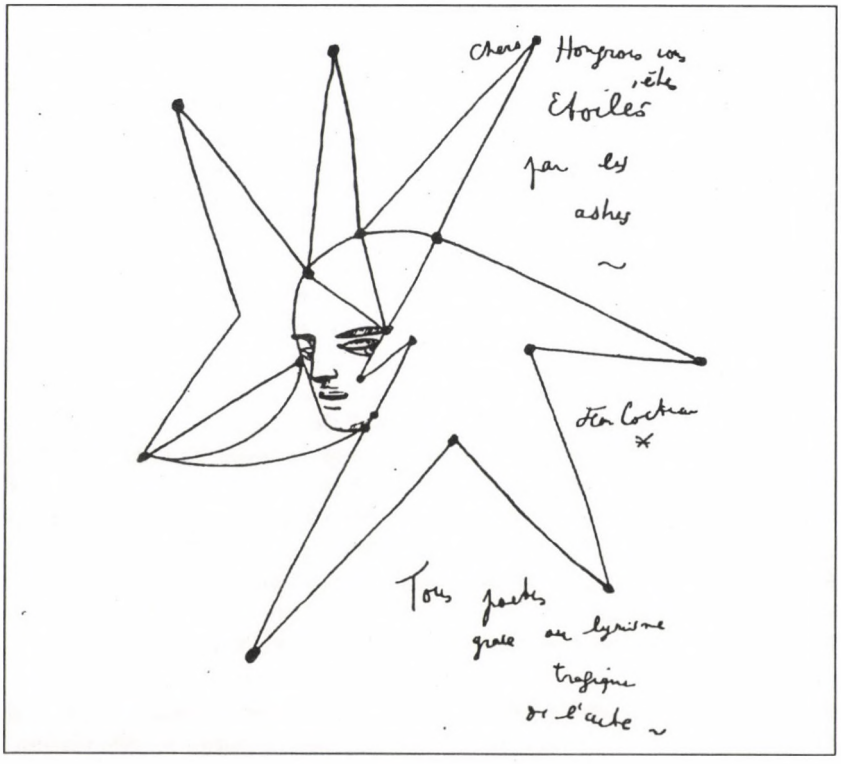

JEAN COCTEAU RAJZA

ÖSSZEOMLÁS, REFORM VAGY TRÓJAI FALÓ?

A közép-kelet-európai és a szovjet kommunista uralom átalakulása[1]

A. A TRÓJAI FALÓ. A TÁRSADALMI CSAPDA ŐSTÍPUSA

1. A mítosz szociológiai rekonstrukciója

MINT ISMERETES, A GÖRÖG HAGYOMÁNY SZERINT Tróját egy óriási faló segítségével foglalták el. *Prilisz, Hermész* fia tervelte ki a csapdát a város hosszúra nyúlt, sikertelen ostromlása után. A kiagyaló miatt a csapda kapcsolatba hozható a tájékoztatás létével és az árucsere módszerével (Hermész a kereskedők istene és az istenek hírnöke). Ebben az interpretációban Emile DURKHEIM téziseit követjük, melyek a mitológiai figurákat, isteneket és félisteneket mint a közösség szimbólumait és képviselőit ábrázolják. Így a kollektív szereplők — társadalmak, szociális osztályok, rétegek és csoportok — a mítoszban naív módon megszemélyesítődnek, és így a szövegből közvetlenül felidézhetők.

Epeiosz, a kiváló, de gyáva mesterember, aki a vízhordó feladatát látta el, elvállalta, hogy lucfenyőből megépíti a lovat. Ő volt az egyetlen, aki a ló egyik oldalán nyíló csapóajtó mechanizmusát ismerte. Ezt az egyáltalán nem harcias, de rendkívül leleményes polgárt rá kellett beszélni, meg kellett fenyegetni, meg kellett veszteget-ni, hogy részt vegyen a vállalkozásban, amely nélküle kivihetetlen lett volna. Ráadásul Epeiosz átok miatt lett gyáva, mert apja csalással és félrevezetéssel más zsákmányát próbálta megszerezni.

> „Ezután természetesen a fáradhatatlan vállalkozót megszemélyesítő *Odüsszeusz* szerzi meg magának a teljes dicsőséget a hadicselért." (RANKE-GRAVES)

Jellemző, hogy a csapda is munkamegosztásban készült. Az „*intelligence service*" találta ki, a mesterember valósította meg, a hasznot és a hírnevet pedig a spekuláns Odüsszeusz bitorolta. Jellemző, hogy a későbbi magyarázatok, már az ókorban is — ahogy erről PAUSZANIASZ tudósít — igyekeztek a történetet úgy racionalizálni, hogy az egész vállalkozás csapdajellege már ne legyen közvetlenül felismerhető.

A görögök a faló csapóajtajával ellentétes oldalára feliratot helyeztek, a következő szöveggel: „Ezt az áldozatot szerencsés hazatérésükért ajánlják a görögök az istennőnek (*Athénének*)." A felirat

megerősítette a hivatalos hírt: az ostromot abbahagyták, a támadásnak vége. A faló áldozat *Pallasz Athénének*. Ez a félhivatalos magyarázat, a ló trójaiak számára látható oldalán. De a másik oldalon ott a csapóajtó, mely majd lehetővé teszi a városba való bejutást és a rajtaütést. *A bevétel szándékáról való lemondás jelképe egyúttal a hódítás eszköze is.*

Ha Emile Durkheim említett interpretációját követjük, az istenek a kollektív tudat kifejezői, ennélfogva tehát kollektív szereplők. Így az áldozati adományt a görög népnek (Athéné) ajánlják fel, de az adomány egy ló, amely a trójai népet ábrázolja. Ezzel az egész búcsúzásul hátrahagyott jel azt szimbolizálja, hogy a trójai népet feláldozzák a görög népnek.

Mitológiai síkon figyelemre méltó, hogy a ló a trójaiak szent állata, a lucfenyő azonban a görögök életfája. Minthogy a ló lucfenyőből készült, ez egyben azt is jelzi, hogy a hasában növekszik valami, amelynek születésekor Tróját Athénének, tehát a trójaiakat a görögöknek ajánlják fel áldozatul. A jelkép szemiotikus magyarázata föltárja a ló csapdafunkcióját. Csak két trójai ismeri fel a cselt: *Kasszandra* és *Laokoón*. Véleményüket azonban a politikai vezetés nem veszi figyelembe, sőt emiatt életüket vesztik. A politikai vezetés számára — melyet a trójai uralkodó, *Priamosz* képvisel — a döntő szempont az áldozat elfogadásában az, hogy meg ne haragítsák Athénét, azaz kibéküljenek a görögökkel, s ezzel kizárják a további ostromot.

EZ AZ ÉRTELMEZÉS ODÜSSZEUSZ CSELÉVEL LESZ HITELES. Enélkül az előkészület nélkül kétséges lenne, melyik fél érvényesülne: a politikai vezetés, vagy az „értelmiségiek": Kasszandra és Laokoón. Odüsszeusz rokona, *Szinon* Trójánál maradt, amikor a görögök elhajóztak. Az volt a feladata, hogy éjszaka fényjelzést adjon, amire a görög hajók visszafordulnak és újra kikötnek. Mint azt előre látták, a trójaiak elfogták, majd előadott egy Odüsszeusz által korábban kifundált történetet, miszerint őt a görögök emberáldozatul szánták az isteneknek a hazatéréshez szükséges kedvező szél reményében. Minthogy azonban a kedvező szél hirtelen, emberáldozat nélkül is megérkezett, a görögök siettek vitorlát bontani, és Szinonnak sikerült megszöknie. Megkérdezték, miért olyan nagy a ló, hogy nem fér be a városkapun, anélkül, hogy azt szét ne bontanák? Szinon magyarázata tovább növelte szavahihetőségét: a faló éppen azért ekkora, hogy a trójaiak ne vigyék be a városba. Mert úgy Athéné még jobban megdühödne rájuk.

Ezt a történetet Priamosz elhitte, Szinon pedig szabadon bejutott Trójába. Éjjel, amikor a trójaiak az örömünnep után mélyen aludtak, tüzet gyújtott, és a falóban rejtőzködő görögöknek is jelt adjon, amire ők kinyitották először a ló oldalán levő csapóajtót, majd a városkaput, s elfoglalhatták és megsemmisíthették Tróját. Néhány trójainak azonban sikerült megmenekülnie. Így mindenekelőtt *Aeneas*nak és híveinek, akik közvetlenül a végzetes döntés után, miszerint a lovat Trója főterén fel kell állítani, elhagyták a várost. Későbbi mitológiák Aeneast tekintik Róma alapítójának. Más trójai menekültek —

a Karoling-kori mítoszok szerint — a frankok ősei lettek. Ők először Kisázsiából a Duna torkolatvidékére, majd a Dunán felfelé a Majna- és Rajna-vidékre menekültek, ahol többek közt Xantent alapították, és *Hagen von Tronje* ősei lettek. Így kapcsolódik a *Niebelung-monda* az antik mitológiához.

2. *A „trójai faló" típusú társadalmi csapda általános modellje*

AZ ELSŐ FEJEZETBELI REKONSTRUKCIÓ MÁR FELISMERHETŐVÉ TETTE a csapda logikáját. Jobban megvilágíthatja az összefüggéseket, ha áttekintjük a központi szereplőket és szerepeiket, melyek az egész szituáció elengedhetetlen elemei.

1. Egyéni szereplők, az agresszor négy együttműködő aktorának szerepében:
   - 1.1 *Prilisz*: a tájékoztatás és az üzlet szakembere, a társadalmi csapda feltalálója.
   - 1.2 *Epeiosz*: technikus és konstruktőr, elkerüli a személyes kockázatot, ennélfogva szabadon beilleszkedik a társadalmi szervezetekbe, melyeket mint szakértő szolgál, de amelyek célkitűzései közömbösek.
   - 1.3 *Szinon*: kém és ügynök, nagyszerű színész, aki a legkockázatosabb helyzetekben is meggyőzően alakít, vállalja a feladatot, hogy szökevénynek kiadva magát, téves információkat terjesszen.
   - 1.4 *Odüsszeusz*: politikai vállalkozó egy etnikai alapokon nyugvó államszövetség (kollektív szereplő: „görögök") szolgálatában, kiváló szervező, gátlástalan hatalomvágyó ember; kiépít egy titkosszolgálati apparátust, és társadalmi csapdákat állít fel.
2. Egyéni szereplők áldozatszerepben:
   - 2.1 *Priamosz*: egy olyan állam (a kollektív szereplő: Trója) politikai vezetője, amely nem integrálódott az államszövetségbe és annak titkosszolgálati szervezetébe; az áldozatot képviseli. Éppen integrációs készsége okozza végzetét. Ezzel akaratlanul a csapdaállító „játszótársa" lesz.
   - 2.2 *Kasszandra* és *Laokoón*: értelmiségiek, akik átlátják a csapdát, de éppen emiatt, mint kényelmetlen zsörtölődőket izolálja őket a vezetés, és nem tudják érvényesíteni akaratukat.
   - 2.3 *Aeneas*: a megtámadott közösségen belüli marginális egzisztenciák képviselője; azok csekély mértékű integrációjuk és marginális helyzetük miatt

nem esnek bele a társadalmi csapdába, és mint menekültek, túlélik azt.

3. *Kollektív szereplők*: nemcsak az individuális szereplők „mi"-tudatának fejlődéséhez van rájuk szükség, hanem a komplex szimbólumok megszerkesztéséhez is, amelyek segítségével a sikertelen, nyílt támadásból sikeres, de elkendőzött támadás lesz.

A „trójai faló" típusú társadalmi csapdát elemezve, azt a következő momentumok jellemzik:

4. A *kiindulóhelyzet*, amelyben a csapda megvalósulhat: egy kollektív szereplő nyílt agressziójának félbeszakítása sikertelen kell legyen.
5. Egy *komplex szimbólum*, mely a vereséget jelképezi, de amely egyúttal a támadás rejtett folytatásának eszközévé is válik. A csapda logikája abban áll, hogy *a szimbólum alapján maga a megtámadott viszi be támadóit saját közösségébe*, akik a szimbólummal hihetően, látszólagos identitásuk oltalma alatt, belülről sikeresen folytathatják harcukat. E komplex jelkép segítségével a vereségből győzelem lesz, s ugyanúgy vonatkozik a megtámadottak, mint a támadók kollektív identitására, és így mindkettőt összekapcsolja. E szimbolikus szövetség védelme alatt a támadó a megtámadottat ellenállás nélkül legyőzi. A támadók közül egyesek, átállt szökevénynek kiadva magukat további információkon keresztül elhitetik, hogy a támadók nehézségek miatt abbahagyták a támadást — alátámasztva ezzel a jelkép hitelességét.

3. Társadalmi csapda: önszerveződő folyamat vagy központi tervezés?

A „TRÓJAI FALÓ"-MODELLBEN TEHÁT FELLELHETJÜK a központi tervező és a központi koordinátor személyét. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az egész folyamatnak részletesen kiterveltnek és központilag irányítottnak kéne lennie. A spontán folyamatok kiegészítik és módosítják a tervet, ezért az egyes szereplők olykor az össz-stratégia értelmében cselekszenek, anélkül, hogy a tervet egyáltalán ismernék. Mindezt egyszerűen azért, mert a stratégiailag befolyásolt keretfeltételek egy sor bizonytalan helyzetben hozott egyéni döntést úgy irányítanak, hogy az eredő cselekvések a stratégia számára kedvezően alakulnak.

A görög mitológia őstípusában pl. ily módon állítják félre Laokoónt. Laokoón áldozat bemutatásával kellett megengesztelje *Poszeidónt*, akit egy papjának megölésével a trójaiak évekkel ezelőtt megharagítottak. Laokoón azonban magát *Apollónt* haragította meg,

tiltott házasságával. Apollón két tengeri kígyót küld, hogy figyelmeztessék a trójaiakat a közelgő pusztulásra. Ezek megölik Laokoónt, így az áldozat bemutatása elmarad, és a figyelmeztető szándék az ellenkezőjére fordul, minthogy a trójaiak Laokoón halálát büntetésnek hiszik, amiért nem értett egyet a faló bevitelével. Laokoón ellenkezése és Apollón figyelmeztetése nemcsak kölcsönösen hatástalanították egymást, hanem ráadásul Szinon állításának bizonyítékául is szolgáltak, pont szándékukkal ellenkezőleg.

E fejleményt Odüsszeusz nem látta előre és nem is vehette figyelembe, szinte az egész folyamat magától működött, és két akadályt kiküszöbölt, hiszen a trójaiak két potenciális segítője: Laokoón és Apollón akciói hatástalanok maradtak, mivel egyezség nélkül léptek fel egy egységes stratégiával szemben.

A TÁRSADALMI CSAPDA CSAK AZÉRT LEHETETT EREDMÉNYES, mert a támadást összehangolták, miközben a védekező cselekvések kölcsönösen megsemmisültek. Ennélfogva *súlyos hiba lenne, ha minden részletet egyedül egy egységes stratégiára akarnánk visszavezetni.* Az eredmény összeesküvés-elmélet lenne, amely mindent egy átfogó tervnek tulajdonít és ezzel éppen egy felülvizsgálható diagnózist tenne lehetetlenné.

Ám a tény, hogy az antik trójai faló következetesen társadalmi csapdaként interpretálható, azt mutatja, hogy a társadalmi mozgásról alkotott idevágó ismeretek már évezredek óta, legalábbis tudat alatt léteztek, és irányították a viselkedést. Habár ezt a felfogást mindig elnyomták, úgyhogy hivatalosan sosem ismerték el és a tananyagban sem szerepelt. Az elnyomás azonban nem teljes, a csapdát „csel"-ként írják le, és ez az elkendőzés hagyományozódott tovább. A „trójai faló" típusú társadalmi csapda-modell nemcsak absztrakt ideáltípus, hanem empirikusan is megalapozott, és — legalábbis egy meghatározott kulturális kontextusban — reáltípusnak is tekinthető.

A szereplők egy része tudatosan cselekszik, de a folyamat és a szituációk komplexitását nem látják át. Az ő esetükben *korlátozott racionalitás*ról beszélhetünk. A szereplők másik csoportja *rattomorph*[2] módon, vagyis az összefüggések világos ismerete nélkül követ egy, a szituációhoz kapcsolódó cselekvési logikát. A szereplők harmadik része, a tulajdonképpeni naiv áldozatok, hagyják magukat csapdába csalni, és a *common sense* (józan ész) legegyszerűbb parancsát is semmibe veszik. A csapda jelképrendszere teljesen képtelenné teszi ezeket az embereket arra, hogy a szituáció empirikus adottságait reálisan mérlegeljék. Az önmegsemmisítés logikáját már az antik mitológiában is találó módon *nemezis*ként, tehát végzetként jellemezték.

B. A NÉPFRONT, MINT A TRÓJAI FALÓ POLITIKÁJA

LENIN a forradalmi bolsevik pártot élcsapatként határozta meg. Eszerint a forradalmat csak egy szűk kisebbség, egy tudatos elit viheti véghez, mely egy centralista, hierarchikusan tagolt pártba szerveződött. A szociáldemokrácia, mint közvetlen konkurencia a mun-

kásság megnyerésében, első számú ellenséggé vált, amely ellen minden eszközzel küzdeni kellett. De az első világháború után, legkésőbb 1924-re minden nyugat-európai országban világossá vált, hogy nem hisznek a küszöbön álló világforradalomban. Ezután az új stratégia egy *egységfront* keretében való együttműködés propagálása lett éppen azzal a párttal, amely ellen eddig radikálisan harcoltak. Ez az egységfront szigorúan kizár minden együttműködést a polgári pártokkal. Csak az Arkagyij MASZLOV és Ruth FISCHER vezette Német Kommunista Párt lépte át ezt a határt 1925-ben, és egy liberális erőket is bevonó egységfrontot hirdetett. De eleinte SZTÁLIN politikája érvényesült a Kominternben (Kommunista Internacionálé) is, és 1934-ig árulásnak bélyegzett minden nem marxista párttal való együttműködést. Csak a németországi nemzetiszocialisták győzelmének és a kommunista párt gyors széthullásának hatására élesztették újjá népfrontként a 20-as évek egységfront-politikáját és keresték az együttműködést bizonyos polgári pártokkal. Ez pedig explicite a *„trójai faló" stratégiájának* koncepciója szerint történt.

E stratégia a legjobban Lenin kijelentésében mutatkozik meg, melyet a más pártokkal való együttműködésre vonatkoztatva tett:

> „A kommunistáknak olyan támaszt kell nyújtani szövetségeseiknek, mint amilyet a kötél nyújt az akasztott embernek... Az *őszintétlenség volt tehát minden szövetségpolitikában az ortodoxia* (a kommunizmus) *garanciája.*" (BORKENAU)

MINT MÁR EMLÍTETTÜK, a G. DIMITROV által kitervelt „trójai faló-politikát" 1934–1938 között Franciaországban és Spanyolországban sikeresen alkalmazta a Komintern és az akkori főtitkár, MANUILSZKIJ. E politika képviselői olyan értelmiségiek, akik vagy kriptokommunisták, tehát a kommunista párt titkos tagjai, vagy *„fellow-travellers"* (társutasok), tehát olyan emberek, akik a kommunista mozgalom szolgálatában állnak, ugyanakkor azzal fedezik magukat, hogy nem párttagok. Ezzel megteremtették a szovjet titkosszolgálat, a CSEKA, ill. OGPU, és utódszervezeteik (GPU, KGB stb.) működési feltételeit.

A népfront ebben a történelmi helyzetben a trójai faló típusú csapdát képviseli. Franciaországban ez oda vezetett, hogy a kommunista párt ki tudta építeni tömegszervezeteit, a szakmai szakszervezetek jelentős részét befolyása alá vonta, és a véleményformáló értelmiség többsége a párt híve lett. A népfrontpolitika további következménye Franciaország határozott gyengülése, minthogy nem volt felkészülve a nemzetiszocialista Németország elleni harcra, és a középkelet-európai kisantant gyámjának szerepét többé már semmiképp sem tudta betölteni.

Spanyolországban a népfrontpolitika, az antifalangista koalíción belül, a kommunisták dominanciájához és a titkosszolgálat terrorrendszerének létrehozásához vezetett, melyben irányadóan részt vett, többek közt, MIELKE, az NDK állambiztonsági szolgálatának későbbi vezetője is.

A népfrontpolitika mindkét esetben — de más országokban is — annak leplezetlen beismerése, hogy az ellenséggel — jelen esetben a kapitalista társadalommal és annak parlamentáris demokráciájával — szembeni nyílt támadás kudarcba fulladt. A vereség beismerése összekapcsolódott a parlamenti pártokkal való együttműködési készség és a koalíciós kormányzásban való részvétel érdekeltségének deklarálásával. Ez ugyanakkor eszköz a többi, immár szövetségbe tömörített pártba történő beszivárgáshoz és a növekvő befolyásoláshoz. A kormányzásban való közvetlen érdekeltség helyett előnyben részesül a parlamenti passzív politizálás lehetősége, ily módon minden probléma a kormánypártokra hárítható, és népszerűtlen intézkedéseik miatt is kritizálhatók. A nyilvánosság számára azonban rejtve maradt, hogy épp ezeket az intézkedéseket csak a kommunisták közreműködésével hozhatták meg.

A népfrontban közös identitást színlelnek, amely a kommunistákat megóvja más pártok ellenlépéseitől, mialatt ők maguk a többi párt elleni harcot más eszközökkel, de akadálytalanul folytatják és az együttműködés által megerősödve fokozzák. A titkosszolgálat és a Komintern keretein belül ez a különféle országok kommunista pártjainak látszólag egymással szembenálló, de valójában egymást kölcsönösen kiegészítő tevékenységéhez vezet. Így pl. a francia KP megakadályozza, hogy Franciaország hatékony segítséget nyújtson a spanyol népfrontkormánynak, amiben éppen a spanyol KP érdekelt. Ezzel elérik, hogy a spanyol kormány szinte teljesen a szovjet fegyverszállítástól függjön, így ismét a kommunistáké lehet a döntő belpolitikai hatalom.

A két világháború közti időszak népfrontpolitikájában egyértelműen ugyanazt a cselekvési logikát találjuk, mint már az antik korban, a „trójai faló-csapda" őstípusában: az érzelmileg telített jelkép ügyes manipulációját (közös identitás elhitetése) újra felhasználják, hogy az immár látszólag szövetséges ellenség szervezetébe beszivárogjanak.

C. A PERESZTROJKA, MINT A „TRÓJAI FALÓ-POLITIKA" FELTÁMASZTÁSA

BREZSNYEV HALÁLA UTÁN az afganisztáni háború elvesztése végérvényesen megmutatta, hogy a további terjeszkedés, vagy akár a kapitalista rendszer felett aratott győzelem közvetlen harccal, összeütközéssel lehetetlenné vált. Épp ellenkezőleg: a gazdaság gyengesége miatt végleges vereségkép rajzolódott ki. Csernobil pedig megmutatta, hogy a modern technika messze nem tökéletes, és hogy egy atomháború az emberiség kollektív öngyilkossága lenne, minthogy a katasztrófa tényleges kihatásai sokkal súlyosabbak, és lényegesen nagyobb területet érintenek, mint azt korábban bárki is hajlandó lett volna elismerni.

EBBEN A HELYZETBEN a szovjet titkosszolgálatban a már ANDROPOV alatt indult kezdeményezések alapján kidolgozták a „trójai faló-politika" modern változatát, mely a nyilvánosság számára *peresztrojka*ként vált ismertté. A *peresztrojka* megfelel a faló egyik oldalán levő feliratnak, míg a másik oldalon ugyancsak megtalálható a csapóajtó, mely a védelmi rendszeren való átjutás eszköze.

E stratégia jelenkori feltámasztását jellemzi, hogy a szovjet uralmi rendszert alkotó nyílt és rejtett kapcsolatok már korábbról fennállt *szövedéke* minden eddiginél jobban széttagolódott, elemei azonban a mai napig nem vesztették el azon képességüket, hogy előnyös helyzetekben ismét szövetségre lépjenek egymással. De emlékezzünk arra, hogy a csapda ősváltozatában is ismert a különálló cselekvések szakasza: Trója alól visszavonul a sereg (a hálózat 1. tagja), a harcosok egy elit csoportja elrejtőzik a lóban (a hálózat 2. tagja), egyes ügynökök (a hálózat 3. tagja) magukat szökevénynek adják ki. A társadalmi csapda dinamikus és flexibilis részekre osztása és összeillesztése így e stratégia további általános és alapvető ismérve, melyet ma ismét alkalmaznak.

A német újraegyesítés hatékony hatalmi eszközként évtizedekig a szovjet vezetés kezében volt, s jól beleillett a „trójai faló"-stratégiába — aminek a vezetés természetesen tökéletesen tudatában volt. Ezért az újraegyesítés ebben a stratégiában központi szerepet játszik. A nyitány a soproni határmegnyitás volt. Az össz-stratégia az egyes országokban mindenkor másként módosul, és a siker is eltérő. Magyarországon e stratégia már különböző fázisokon túljutott, ezért a következőkben utóbbi tíz évének történelmi folyamatait vizsgálom. Egyedi elemzésekre természetesen Németország, Románia, Lengyelország, Csehország stb. esetében is lehetőség és szükség van, minthogy a folyamatok mindenütt kicsit másképp zajlottak. Teljes analízis azonban a részletek diagnózisa nélkül puszta okoskodás lenne.

D. A TRÓJAI FALÓ MAGYAR VÁLTOZATA

A *peresztrojka* magyar fejlődésében durván a következő fázisokat különböztethetjük meg:

1. Kb. 1983–84-től a szocialista állam hatalmi struktúrájának felbomlása állapítható meg, mindenekelőtt a gazdaság területén. Szándékosan kísérleteztek az informális ökonómiával, az értékteremtés jelentős része egyre inkább kikerül az állam fennhatósága alól.

2. A nyitás következményeként egy *csaknem jogmentes terület* jött létre, amelyben a szocialista előírások már nem hatnak, és az informális kapcsolatok, a tényleges hatalmi viszonyok és bűnös mesterkedések, intrikák dominálnak. A bűnözés könnyen a fennálló rendszerrel szembeni ellenállásnak álcázhatja magát.

3. Az eredmény a növekvő *anómia*, tehát mindenfajta norma egyre hatástalanabbá válása. A régi nómenklatúra mintegy egyharmada új vállalkozói rétegként bukkan fel, amely az egykori szocialis-

ta vállalatok termelőeszközeit egyszerűen kisajátítja, és új pozíciói kiépítéséhez régi kapcsolatait használja fel (vö. SZELÉNYI, 1994).

4. A 80-as évek második felében egy *új réteg* jön létre a társadalomban, amely *részben gazdasági lehetőségekre váltja a politikai hatalmat*. Megtartja kapcsolatait a régi nómenklatúra azon harmadával, amely többé-kevésbé sértetlenül megőrizte régi állami, hatalmi és vezető pozícióit. A nómenklatúra harmadik harmada, mely túlságosan merevnek, alkalmatlannak, dogmatikusnak bizonyult, elveszti pozícióit; kegyelemkenyérre jut, az idősebb generáció tagjai drámai szociális hanyatlást élnek át. 1956 itt is valóságos választóvonal; akik utána nem vettek részt személyesen az állami terrorban, sokkal könnyebben „álltak át".

5. De még a népfelkelés utáni elnyomásban személyesen részt vett, akár első vonalas politikusok közül is sikerült néhánynak elérnie, hogy a reformpártiak közé sorolják őket. Példaként most csak a jelenlegi miniszterelnököt, HORN Gyulát említem, akit Németországban *Aacheni Károly-díj*jal tüntettek ki. A soproni határmegnyitás idején külügyminiszter volt. A határnyitást NÉMETH Miklós, egy meggyőződéses reformer, az akkori miniszterelnök tette lehetővé. Horn a televízió segítségével elhitette, hogy ő a tulajdonképpeni kezdeményező, amikor a kamerák előtt az osztrák külügyminiszterrel látványosan átvágták a szögesdrótot. Kiváló starthelyzetbe hozta magát, amit egyértelműen bizonyít az 1994. évi választás is. A nyugati „trójaiak" tőlük telhetően segítettek is neki. A kor reformpolitikusai, mint pl. NYERS, POZSGAY, vagy Németh a 90-es években már egyáltalán nem játszottak politikai szerepet.

6. 1989–90-ben, a társadalmi-gazdasági átalakulási folyamat előrehaladtával sok ember került új pozícióba, így *elkezdődhetett a politikai demokratizáció, anélkül, hogy teljes hatalomvesztéstől kellett volna tartani*. Az 1990. évi választásokon a megújított szocialista párt megsemmisítő vereséget szenvedett, de ez a hatalmi pozícióit csak részlegesen érintette. Az 1990-ben alakult új koalíciós kormány rendkívül tapasztalatlanul indult, mivel a tulajdonképpeni reformpolitikusok nem voltak a soraiban. Ráadásul — mint az a következő négy év során kiderült — az új hatalmi elitbe nem kevés hajdani titkosügynök is bejutott. Egy különösen pittoreszk példa erre CSURKA, a szélsőjobb nacionalista, az MDF alelnöke, aki 1993-ban saját pártot alapított, megosztva az MDF-et.

7. Antall kormánya már 1990 őszén belekerült az első társadalmi csapdába, ami nyomán sokat vesztett tekintélyéből és hatalmából. Benzináremelés alkalmával *országosan „spontán" szerveződő blokád jött létre, valamennyi főútvonalat lezárva*. A több napig tartó blokádot *taxisok* és *teherfuvarozók* szervezték. A kormány cselekvőképessége rendkívül korlátozottnak bizonyult:

a) a rendőrség vonakodott a blokádot állítók ellen vonulni és a járműveket az utakról eltávolítani;

b) GÖNCZ Árpád köztársasági elnök, író, a baloldali liberális párt tagja vonakodott parancsot adni a hadseregnek az útakadályok eltávolítására;

c) a televízió naphosszat a blokádot állítók álláspontja iránti egyértelmű szimpátiával „sztrájk"-ról tudósított;

d) a taxisok és teherfuvarozók az (egykori) nagyvállalatok *rádiókapcsolatai* révén állandó összeköttetésben voltak egymással, és kiváló szervezettel rendelkeztek, amely vezérkarként irányította az egész országra kiterjedő blokádot. Végül is kompromisszum árán a pénzügyminisztérium kulcspozíciói is a régi nómenklatúra kezébe kerültek.

8. A *televízió* egyértelmű ellenzéki szerepe nyilvánvalóvá vált, s ezt követően a kormány megpróbálta keresztülvinni az intézmény reformját. A teljes fiaskó döntően hozzájárult a szocialista párt fölényes választási győzelméhez. Ebben ismét döntő szerepet játszott a baloldali liberális értelmiség.

E. A TAXISBLOKÁD A MEGFIGYELŐ BÉKAPERSPEKTÍVÁJÁBÓL

1990. október 22-én, hétfőn, az 1956-os népfelkelés ez évben először megünnepelt évfordulójának előestéjén érkeztem Budapestre, a Keleti pályaudvarra. Ilyenkor a taxisok általában már a peronokon várakoznak, hogy már az érkezésnél „elcsípjék" a kemény valutával fizető utasokat. Úgyhogy meglepett, hogy az eső ellenére még az állomás előtti parkolóban sem állt egyetlen taxi sem. Mindezt az eső miatti nagyobb kereslet számlájára írtam, és gyalog indultam a várnegyedbe,. Gondoltam, útközben majd könnyen leintek egy szabad taxit, hisz' nyilván mindegyik úton van. Végül elértem a hotelt anélkül, hogy akár egyetlen taxit is láttam volna, habár a fél városon keresztülgyalogoltam. Ezt nem tudtam mire vélni, és a mai napig sem kaptam senkitől elfogadható magyarázatot arra, hogy miért kerülte el ezen az estén az összes taxis Budapest belvárosát.

MÁSNAP EGY MAGYAR RENDSZÁMÚ, BÉRELT AUTÓVAL Lengyelországba utaztam egy konferenciára, ahonnan szombaton tértem vissza Magyarországra. A konferencia két magyar résztvevője — egy történész és egy közgazdász — is velem jött hazafelé. Így az alább közölt megfigyeléseimet tanúk bizonyítják.

Már nem sokkal a lengyel-csehszlovák határ után, Szlovákiában megtudtuk egy idősebb embertől, akit útközben egy építkezésnél vettünk fel, hogy Magyarországon péntek óta a taxisok és a teherfuvarozók utcai blokádokat állítottak, és a rádió szerint Budapestre lehetetlen autóval bejutni. Ezért még Szlovákiában teletankoltam. A szobi határállomás magyar oldalán — mint a régi rezsim napjaiban — a sorompó le volt engedve. Három autó várakozott, de

egyetlen határőrt sem láttunk. Negyed óra múlva szóba elegyedtem a többi autóssal — kivétel nélkül magyarok voltak. Az első már több mint fél órája várakozott, minden ok nélkül. További tíz perc múlva elindultam a vámhivatal felé. A várakozás okát firtatva műszakváltásra hivatkoztak. Energikus fellépésünkre végül mintegy öt perc alatt átjutottunk a határon.

Az „állami blokád" után az első „privát blokáddal" Vác előtt, egy kis faluban találkoztunk. Két teherautó állta el a viszonylag szűk utat. Körülbelül tíz ember, kizárólag rádión kapott utasítások alapján intézkedett. Emiatt lehetetlen volt velük tárgyalást kezdeni. Egy mopedes fiatalember 200 forintért végül is kivezetett bennünket egy dűlőúton át a kerülőútra.

A folytatás: a határtól Budapest belvárosáig, szűk 90 km megtételéhez tizennégy útelzárást kellett megkerülni, illetve rábeszéléssel és meggyőzéssel „legyőzni". Hat esetben segítségünkre volt az XX-es rendszám, melyről felismerték, hogy bérelt autó. Két esetben úgy állították fel az akadályt, hogy minden egész órában engedélyezték az átjutást, hat helyen pedig kerülőutat kellett választani. Így a 90 km-es távolság megtétele az egy órás menetidő helyett délután 3 órától majdnem éjjel 11-ig tartott, annak ellenére, hogy utasaim helyismerete sokat segített. Az egyik barikádnál összefogtunk egy másik személygépkocsi „legénységével", egy fiatal házaspárral, akik szlovákiai rokonlátogatásból jöttek haza, és együtt gyűrtünk le egy majdnem 40 kilométeres szakaszt, mintegy a felét egy göröngyös, hepehupás dűlőúton, amelyet a blokádosok nem tartottak ellenőrzésük alatt.

Az akadályoknál folytatott viták alapján világossá vált, hogy az utasítások általában rádión keresztül jöttek, minden akadálynál egy, vagy csak néhány ember tartotta kezében a szervezést, és a résztvevők zöme csak felszólításra vett részt a blokádban, kifejezetten rossz lelkiismerettel. Ez abból is látszott, hogy némi várakozás és élénk vita után hat alkalommal megengedték a továbbhaladást, és a többi esetben is mindig akadt valaki, aki elmagyarázta a kerülőutat.

EZ FÉLREÉRTHETETLENÜL MEGERŐSÍT ABBAN, hogy a blokádot alaposan megszervezték. Nem spontán jött létre, hanem bebizonyosodott, hogy az aktív résztvevők többsége bizonyos kötelezettségek alapján vett részt a szervezésben. Ez példával is bizonyítható. A második útelzárás, amire rábukkantunk, egy településen kívüli útkereszteződésben volt. Itt ugyancsak kizárólag teherautókat és alig tíz embert találtunk. Lakott településen belüli blokádnál gyakorlatilag lehetetlen volt megkülönböztetni egymástól az aktív résztvevőket, a szimpatizánsokat, a blokádot felügyelőket és a puszta szemlélőket. A kis blokád szóvivőjét azonban könnyű volt megkeresni. A vele való beszélgetés a következőképpen zajlott:[3]

Én (É): Ez a maga teherautója?

Sofőr (S): Igen.

É: Úgy értem, a maga tulajdona?

S: Igen, de nyakig ülök az adósságban.

É: Csak ez az egy teherautója van, és főállású fuvarozási vállalkozó?

S: Nem. Két teherautóm van!

É: Körülbelül 30-35 éves?

S: Igen. 33 éves vagyok.

É: Van saját családja? — Hogy lehet, hogy két teherautója van? Úgy értem, ez nagyon sok pénzbe kerül?

S: Két gyermekem van, a feleségem intézi az üzleti ügyeket, a telefonokat az ügyfelekkel, és ha most felemelik a benzin árát, akkor tönkremegyünk és a gyermekeim éhezni fognak.

É: De hogy jutott a két teherautóhoz? Újonnan vette őket?

S: Nem. Használt, de jó állapotú autók voltak. Ismertem őket, mert a Volánnál dolgoztam sofőrként.

É: De hogy tudta az autókat egyáltalán megvásárolni? Én Nyugaton élek, és egyetemi oktató vagyok, de nem lenne elég pénzem, hogy két teherautót vásároljak magamnak.

S: Nekem sem volt rá pénzem. Mintegy két évvel ezelőtt behivatott az igazgatóm és megkérdezte: „Gyuri, meg akarod venni a teherautódat?" Mindent elintézett, kaptam hitelt és megvehettem a két autót. A főnököm megígérte, hogy bizonyos megrendeléseket továbbad nekem, és engem fog ajánlani. De a fuvarozás most úgy megdrágul, hogy senki nem fogja tudni megfizetni. Már vannak nehézségeink a részletfizetéssel is. De így mindent elvesztek és munkanélküli leszek.

A csapda, amibe ez a fiatalember beleesett, nyilvánvaló. Önálló egzisztenciát teremteni tőke nélkül csak úgy tud, hogy függőségi viszonyba kerül a főnökével és annak kapcsolataival. Az átalakulási folyamattal veszélybe kerülnek beruházásai, és az önkizsákmányolásból származó jövedelme. Ráadásul minden kockázatot egyedül ő visel.

Ebben az esetben a trójai ló a teherautó fölötti tényleges rendelkezés volt. A régi helyi elitnek a nem egészen jogszerű elidegenítéssel sikerült megvetnie a lábát az új piacgazdaságban, és a régi függőségeket nemcsak újakká átalakítani, hanem a régi, rossz gazdálkodás felelősségének minden kockázatát másokra hárítani.

VÁCOTT, A VIDÉKI KISVÁROSBAN a legfontosabb útkereszteződést zárták le, és a benzinkútnál állítólag elfogyott a benzin. Itt több teherautó és taxi is vesztegelt, és a blokádot vezérkar módjára szervezték meg. A mentőautókat és az igazolhatóan sürgős eseteket átengedték, de szigorúan ügyeltek arra, nehogy más autó is átcsúszhasson. Kétszer megígérték, hogy körülbelül 15 perc múlva rövid időre megnyitják az utat. Mindkét esetben „fentről", a rádió rendelkezésére hiúsult meg az ígéret. Körülbelül egy óra múlva — időközben este 7-8 között járt az idő — az egyik jelenlévő megszánt minket, és elmagyarázott egy meglehetősen bonyolult kerülőút-lehetőséget, amivel éltünk is. Az egyszerű szociálinteraktív önszervező-

dés érdekes effektusa adódik ebből. A blokádnak a felénk eső oldalán mi voltunk az elsők a sorban, de hamarosan csatlakoztak hozzánk más autók is. Már a kerülőútnak mintegy kétharmadát magunk mögött hagytuk, amikor az ellenkező irányból érkező autókonvojjal találkoztunk. Mindkét oldalon azonnal világossá vált, hogy a kör bezárult. Mindkét irányban feltartóztatás nélkül mentek tovább az autók, hogy nehogy vége legyen a láncnak. Minthogy már sötét volt és a dűlőút nem volt kivilágítva, az autók fényszórói segítettek a tájékozódásban. A további intézkedésekig a kerülőút kollektív értéket jelentett és tovább is hagyományozódott, amit, mihelyt ismét elértük a rendes utat, a következő megfigyeléssel tudtam megerősíteni. Az alábbi vázlat teszi világossá a történteket.

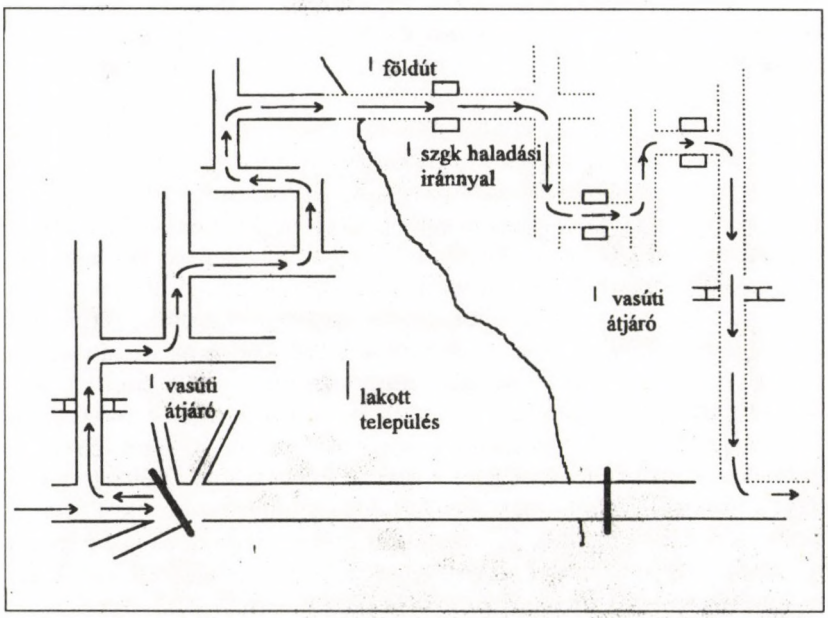

A váci blokád kerülőútjának vázlata

Az ilyen kerülőutak világossá tették, hogy a közlekedési utak blokádjai megkerülhetők. Továbbá kiderült, hogy elegendő segítő- és kezdeményezőkészség állt rendelkezésre, hogy a spontán önszerveződések ilyen folyamatai valóban megindulhassanak.

DE AZ IS KIDERÜLT, hogy a blokád szervezése reagált az ilyen folyamatokra, és megpróbálta a kerülőút-lehetőségeket kiköszöbölni. Így például az első blokádnál megfigyelhettem, hogy a teherautó-torlaszt, alighogy újra elértük a főutat, áthelyezték a dűlőút betorkolása mögé. Ennél a kollektív macska-egér játéknál meglepett a résztvevők nyugalma. Alig szitkozódtak, tettlegességre nem került sor. Az ellenfelek személyes méltóságán sem esett csorba. Mindazonáltal nem mehetünk el a tény mellett, hogy a blokádosok egyéni érdekeik megvalósításához a blokádban részt nem vevők

cselekvési szabadságát teljesen megbénították, és bizonyos értelemben túszként kezelték őket.

Ebből adódik a kérdés: miféle egyéni érdekeltségekről lehet szó? Mint már megállapítottuk, a blokád nem spontán szerveződött, hanem gondosan megtervezték és hierarchikusan megszervezték, a résztvevők nagy részét felszólításra „belökték" a blokádosok közé, akiknek emiatt lelkiismeret-furdalásuk is volt. Éppen ezért keresték az érintettek szimpátiáját, és semmilyen ellenségeskedést nem engedtek lábra kapni, ami végül is oda vezetett, hogy minden blokádon át tudtunk jutni. De minden akadálynál volt legalább egy meggyőződéses és kérlelhetetlen blokádos, aki vigyázott a blokád fenntartására, és akkora hatalma volt, hogy a többiek csak titkon mertek segítséget nyújtani.

A későbbiekben el kellett hagynunk a főutat, és egy kb. 50 km-es kerülőúton értük el Fótot és Mogyoródot. Bár itt is voltak blokádok, ezeket óránként megnyitották (például Vácrátóton), és nyoma sem volt semmiféle ellenségeskedésnek, ami lehetővé tette, hogy hosszú és intenzív beszélgetéseket folytassunk. Később is, már Budapesten hasonló hangulat uralkodott, és már jelentősen lazult a fegyelem a legnagyobb barikádoknál is; alig kellett kerülőutat tenni. Vitával, illetve párbeszéddel el tudtuk érni, hogy átjussunk. Ezen az éjszakán aztán a Duna fölött átívelő Lánchídon személygépkocsival háromszor is áthajtottam, minden probléma nélkül. A tévében egészen másként mutatták be a helyzetet. Nagyszámú elszánt sztrájkoló illúzióját keltették, és teljesen eltorzítva adták vissza az utcai eseményeket. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy szombat este a blokád már közvetlenül az összeomlás előtt állt, és a kormánynak megvolt a lehetősége, hogy teljes győzelmet arasson. Ezt a lehetőséget félretájékoztatás, vagy tehetetlensége miatt nem használta ki. Kétségtelenül figyelembe kell venni, hogy ANTALL József miniszterelnököt ezen a héten kórházban ápolták, így nem volt cselekvőképes. Hogy aztán a vasárnap esti tévéinterjúban egy téves helyzetértékelésből indult ki, ez semmiképpen nem az ő személyes hibája volt.

OKTÓBER 28-ÁVAL, VASÁRNAPPAL KEZDŐDŐEN 1992 áprilisáig összesen 28 interjút készítettem budapesti taxisokkal. Állandóan éreztem valami részleges amnéziát. A megkérdezettek többsége tagadta, hogy közvetlenül részt vett volna a blokádban. Egyikük sem tudott magyarázatot adni, hogy a nemzeti ünnep estéjén miért volt taxihiány Budapesten. Csak öten védték fenntartások nélkül a blokádot, közülük hárman *az 1956-os népfelkelésen vett elégtételként magyarázták.*

Jellemző az is, hogy a történteket eddig nem hozták kapcsolatba az ALLENDE elleni chilei puccsal, amelyben a fuvarozási vállalkozók bojkottja napokra megbénította az egész országot. Jóllehet ezt az eseményt mind a titkosszolgálat, mind a kormány részletesen elemezte, és annak idején Magyarország is nagyszámú chilei politikai menekültet fogadott be. Nem utasíthatjuk el a feltevést, hogy a magyar blokádot a chilei bojkott elemzése alapján szervezték, és hogy bizonyos tekintetben a taxisblokád fontos előkészítő munkáját már

elvégezték, mielőtt az aktuális események előreláthatóak lettek volna. A blokád alapos szervezettsége abból is látszik, hogy Budapest külső kerületeiben nyomtatott, úgynevezett „sztrájkújságot" osztogattak, amely röviden tájékoztatott a taktikáról és koordinálta az akciót anélkül, hogy akárcsak egy vezető is személyesen látható lett volna.

A budapesti taxisok többsége véleményének összefoglalásául álljon itt egy beszélgetés, amit 1992. március 14-én, 22 órakor Budapesten, a DK 85-26-os rendszámú taxi sofőrjével folytattam. A fiatalember éppen leszerelt a katonaságtól, és 1990. szeptembere óta taxizik. Íme lényeges kijelentései tömörített formában:

— Az 1990. október 23-át követő héten egyáltalán nem is voltam Budapesten.

— Már 23-án éreztem, hogy „valami van a levegőben".

— A blokád gondolata már 23-a előtt elterjedt a budapesti taxisofőrök között.

— Nagyon fontos volt a tévé, mert kiderült, a kormány nincs abban a helyzetben, hogy intézkedéseit, különösen a rendkívüli mértékű benzináremelést megvédje.

— Egyik kollégám azt mondta, hogy a blokáddal 1956-ot kellene megtorolni.

— A blokád végül is semmilyen eredményt nem hozott, sem a taxisoknak, sem a népnek.

— A blokád rajtaütésszerűen jött létre, mint egy hirtelen invázió. Jóllehet már napok óta hallani lehetett az erre vonatkozó bizonytalan szóbeszédet, de később ment minden, mint a karikacsapás.

— Mi, taxisok a mai napig igen bizonytalanok vagyunk a blokádot illetően. Nem tudjuk pontosan, és nincs is világos elképzelésünk arról, hogy valójában végül is mitől következett be a blokád, és tulajdonképpen hogyan valósult meg?

A KÖZVETLEN TAPASZTALATOKAT ÉS MEGFIGYELÉSEKET ÖSSZEGEZVE a továbbiakban azt a tételt szeretném igazolni, hogy a blokádot tervszerűen előkészítették, egy átfogó stratégia részeként, és a taxisok és fuvarozási vállalkozók mellett a végrehajtó hatalom és az állami orgánumok (például az állami televízió) zöme nemcsak passzívan szemlélte az akciót, hanem aktívan, legalábbis erkölcsileg támogatta. Ezek után a taxisblokád pont azt eredményezte, hogy a régi rendszer szereplői előjöhettek trójai faló-beli búvóhelyükről, és ismét érvényesíthették a régi hatalmukat az új rendszerben.

A jobb áttekinthetőség kedvéért következzenek azok az egyéni észrevételek, amelyek alátámasztják a trójai faló típusú társadalmi csapda hatékonyságának tézisét.

1. A taxisblokád a következő eseményekhez áll időben közel:
   a) a benzinárak drámai megemelése;
   b) az 1956-os nemzeti ünnep első ízben történő megünneplése;

c) Antall miniszterelnök műtéte, akit a kormányon belül senki sem tudott egyenértékűen helyettesíteni.

2. Gyakorlatilag minden fontos állami intézmény megtagadta a kormánytól a támogatást a krízishelyzetben, mindenekelőtt:
   a) a köztársasági elnök;
   b) a hadsereg;
   c) a rendőrség.
3. Az akció egész ideje alatt egy jól funkcionáló kommunikációs rendszer működött, amely koordinálta és összehangolta a blokádosokat. Az egyéni blokádoknál mindig csak egy magasabb szinten történő tárgyalás után hozták meg a döntéseket.
4. A televízió egyértelműen a blokádosok oldalán állt és a véleményalkotást az első nap döntően a javukra befolyásolta, akiket, hamisan, csaknem folyamatosan sztrájkolóknak nevezett.
5. A személy- és teherfuvarozó vállalkozók Vilfredo PARETO értelmezése szerint 1990-ben Magyarországon a többségében spekulánsokból álló csoportokat képviselik. SÍK Endre szemléletesen „keselyűknek" aposztrofálja őket, hiszen tevékenységük lényege a „zsákmányra lesés". E csoportok diszpozícióit és helyzetét a következőképpen jellemezhetjük:
   a) a 80-as évek folyamán kiválás a munkavállalók tömegéből; átlagon fölüli kockáztatási készség, mely elengedhetetlen egy önálló egzisztencia megteremtéséhez;
   b) a szakmai önállósággal megszerezhető társadalmi felemelkedés; a nyugati társadalmaktól eltérően a szakma egy magasabb társadalmi státuszt biztosít, amit azonban az áremelések veszélyeztetnek;
   c) az új egzisztencia megteremtéséhez külső forrásokra van szükség, de a keretfeltételek megváltozása — például áremelések — az eladósodás veszélyével fenyeget;
   d) ezek a csoportok ugyanakkor mobilitásuk, flexibilitásuk, valamint kommunikációs hálózatuk alapján fölényes szervezőkészséggel rendelkeznek, ami gyors kollektív cselekvésre teszi képessé őket.

Az említett észrevételek mindegyike végül is ugyanahhoz a konzekvenciához vezet, mégpedig ahhoz a tézishez, amely szerint a taxisblokád egy trójai faló típusú csapda központi eleme. Bizonyítsa ezt néhány észrevétel:

Első abduktív következtetés:

Akkor!: Október 23-án este nem volt taxi a Keleti pályaudvarnál.

Ha-akkor: *Ha egy országos akció sikeres akar lenni, akkor legalább csoportokban történő megbeszélésekkel elő kell készíteni.*

Ha: **Október 23-án este az október 25-i blokádot készítették elő.**

Második abduktív következtetés:

Akkor!: A miniszterelnök október 23–29-e között kórházi kezelés alatt állt.

Ha-akkor: *Ha előreláthető, hogy a kormány legfontosabb politikusa megfelelő helyettes nélkül néhány napig cselekvésképtelen, akkor sikerrel kecsegtet, ha a kormány elleni akciót erre az időpontra teszik.*

Ha: **A blokád Antall kórházi tartózkodásának kezdetén zajlott le.**

Harmadik abduktív következtetés:

Akkor!: A személy- és teherfuvarozók gyakorlatilag zárt egysége mozgósítható volt a kormány ellen.

Ha-akkor: *Ha egy intézkedéssel veszélybe kerül az új gazdasági önállóság és ráadásul az embereknek, akik most is társadalmi-gazdasági függőségben vannak, az effajta intézkedések elleni akciót tanácsolják, várható, hogy egységesen tiltakozó megmozdulásokkal reagálnak.*

Ha: **A benzináremelés az új gazdasági önállóság veszélyeztetőjeként jelent meg, és ennek elhárítása az adósok és hitelezők közötti együttműködést valószínűsítette.**

Ily módon abduktív következtetéssel[4] minden, eleinte egymástól merőben eltérőnek tűnő tényállás ugyanarra a feltételezett oksági együttesre vonatkoztatható. Le kell mondanunk arról, hogy az események koherens magyarázatát adó összes következtetést kifejtsük. Természetesen lehetséges, hogy egyik vagy másik tényállást tekintve a tévedés lehetősége fennáll, ha az adott eset véletlenül is történhetett a megfigyelési időszakban. Ez azonban lényegtelen, mert egyik szereplőnél sem tételezünk fel széleskörű előrelátást. A stratégiai cselekvés a nem tervezett részcselekvéseknek is egységes tájékoztatást nyújthat, oly módon, hogy az egész cselek-

vési teret strukturálja. Mindegyik abduktív következtetés azonban az általános tétel falzifikációs lehetőségét rejti. Jelen esetben tehát egy hatékony társadalmi csapda tézisének empirikus igazolásáról beszélhetünk. Az is kérdés, vajon az alternatív magyarázatok, melyek teljesen spontánnak állítják be a blokádot, a történtek konkrét körülményeit és az említett eseményekkel való egybeesést, tudják-e másképp, mint véletlenként magyarázni a történteket. Mert úgy tűnik föl, nem ez a helyzet. *(folytatjuk)*

HENRIK KREUTZ

Jegyzetek

(1) Megjelent: K. A. Schachtschneider: *Wirtschaft, Gesellschaft und Staat im Umbruch* ('Átalakuló gazdaság, társadalom és állam'). Berlin, Duncker und Humblot, 1995.

(2) A kifejezést Ludwig von Bertalanffytól (1967) vettük át. (Bertalanffy pedig A. Koestler: *The Act of Creation* c. könyvéből, ahol a szerző arra utal, hogy az amerikai pszichológia az emberi viselkedés modelljét a kísérletekben szerepeltetett patkányok viselkedése alapján állítja fel.

(3) A beszélgetés magyar nyelven folyt. Magam jegyeztem le még aznap este és lefordítottam németre. Végig feltűnő volt beszélgetőpartnerem viszonylag nagy nyelvi kompetenciája, kifejező- és vitakészsége. A „munkásosztály restringált kódja" nem volt észrevehető, habár nem lehetett nem kihallani egy sajátos zsargont.

(4) Az abduktív következtetéseket és általában a pragmatikus kutatási program metodologiáját vö. Ch. S. Pierce (1934) és H. Kreutz (1995).

(Irodalomjegyzék a befejező rész végén.)

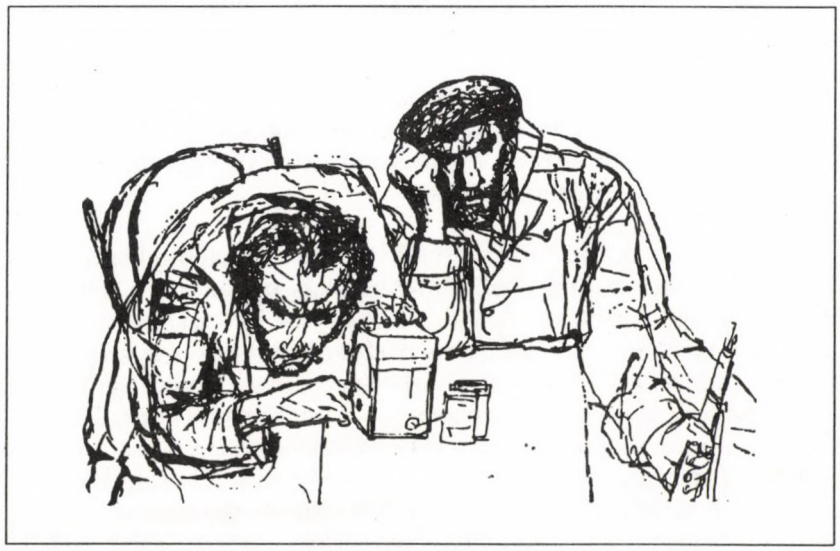

SZALAY LAJOS RAJZA

MÉLTÁNYOSSÁGRA VÁRVA

ÁGRÓLSZAKADT NYOMORÚSÁGGAL 1972-BEN TALÁLKOZTAM ELŐSZÖR. Húsz éves egyetemistaként vettem részt az Eötvös Kollégium városszociológiai csoportjában. Szekszárdon végeztünk fölmérést, s a város peremén öregember foltozta műanyagzsákkal présháza zsúpfedelét. Fölmásztam hozzá egy kérdőívvel. Kiderült, e lakás nem is az övé. Gazdájától bérelte, akinek alkalmanként kisegítő munkát is végzett a szőlőjében. Vagyona két tyúkja, s nagyon rossz csinált bora volt. Nagyapám lehetett volna, hetvenkét esztendősen egyidős a huszadik századdal. A történelemtől nem remélt, s nem is kapott semmit. „Bármi történt, maradtam ott, ahol voltam" — mondta.

A másik öreg valamivel följebb lakott, egy egyéni gazdálkodó kofaasszony szomszédságában, a szőlőhegyen. 300 Ft tsz-nyugdíjból élt feleségével, akinek semmi sem járt, hisz világéletében, háztartásbeliként, csak gyermeket szült, s nevelt. Ők is alkalmi munkákat végeztek szomszédjuknak, csekély bérért. Amikor véletlenül ott hagytam az egyik kérdőívet, e szavakkal futottak utánam: „úgy-e, maga ezt azért csinálja, hogy nekünk valamikor jobb legyen?"

A hetvenes években szegénységről nem lehetett beszélni. „Ma Magyarországon nincs szegény, mert aki nálunk dolgozik, az megél" — olvastam sokszor évekkel később a *Cséplő Gyuri* című film hatásvizsgálatához beérkezett kérdőíveken. Az emberek meg hol belenyugodtak a történelem megváltoztathatatlanságába, hol vártak valamit a hatalomtól, a Kádár-titkárságtól, vagy ha nem is attól, a kijáróktól: a rádiótól, a televíziótól, hitték, valaki majd csak fölháborodik azon, hogy „még ilyen is van a demokráciában". S voltak, akik vártak, de tudták, úgysem kapnak semmit. Íme egy rádióhallgatói levél 1976 novemberéből:

> „Igen tisztelt Rádióság! Én nagyon szeretnék innen elkerülni, és a Novák György is nagyon szeretne innen elkerülni és visszamenni Lajosmizsére, mert a világba munka nincsen. És én írtam már a minisztérijumba is, de semmi választ se kaptam."

Ez a megható kérelem aláírás nélkül érkezett a Magyar Rádióba, egy szociális otthon szobaleltárának hátlapján. Hol lehet most NOVÁK György, s jó barátja, akik akkor se, azóta se kaphattak választ?

1978-tól 1988-ig magam sem adtam választ egyetlen szegényembernek sem. Gyereket szültem, lakásom természetesen nem volt, a hetvenes évek végén szorgalmasan sorba álltam — GYES-en levő barátnőimmel együtt — a Bizományi Áruház felvevő fiókja előtt,

hogy eladhassam a nászajándékba kapott lepedőket, asztalterítőket, törülközőket. Cipőt csak jó állapotban s fényesre tisztítva vettek meg, gyerekruhát meg sehogy, bár ezt inkább egymás között cserélgettük. GYES mellett nem lehetett munkát vállalni, az újságok az otthon ülő fiatal anyák neurózisáról, unatkozásáról, rejtett alkoholizmusáról írtak. Italra pedig végképp nem volt pénzünk.

1988-ig csak saját belterjes — bár néha kitöréssel is kecsegtető — értelmiségi nyomorunkkal foglalkoztam.

Aztán egyszer csak eljött a boldog nyolcvankilences esztendő, s vele a remény, hogy most majd minden megváltozik, mert megváltoztathatjuk.

1988 végén kérdezőbiztosnak jelentkeztem a Magyar Közvéleménykutató Intézetbe. Először Csepelre küldtek, majd Rákospalotára, s később alakult ki két fő kerületem: a napsugaras Angyalföld és a verőfényes Kőbánya. Így megismerhettem a Horthy Miklós Családi Lakótelepet (az 1989-es Sollner utca környékét), s a Kruzslák Béla utcát, amit a háború előtt Gömb utcának hívtak, ma újra Gömb utca. Itt töltötte gyermekkora egy részét HORN Gyula, s a későbbi miniszterelnök meg is emlékezik a közös illemhelyekről. Tanúsíthatom: ezek a lakások a közös illemhelyekkel együtt azóta is megvannak. S megvannak a háború előtti szörnyűséges bérkaszárnyák is: a Bihari és a Hős utca körfolyosós égrenyílói, ahol télen-nyáron, esőben, hóban, napsütésben rengeteg gyerek hancúrozik a folyosókon. Ahol mindig üvöltve közlik a lakókkal, melyik szerencsétlen bérlőtárshoz készül bekopogni egy polgári külsejű egyén. Ezek azok a házak, ahol este sohasem ég a lépcsőházi villany, ezért ismeretlen ember könnyen nyakát törheti az erősen kopott lépcsőfokokon. S megismerhettem a Szabolcs utcát, ahol hasonló lépcsőház után a hasonló körfolyosón mindenféle huzalok lógnak le a tetőről a lakások irányába: pár éve ugyanis bevezették a műholdas TV-csatornákat. Igaz, ezeket a szorgalmasan fizető fogyasztók ilyen-olyan okokból nemigen nézik. Például nincs televíziójuk...

KÖZÉPKORÚ NŐNEK KÉRDEZNI NEM NEHÉZ. Tetőtől talpig mosolyogva beudvarolja magát a kiszemelt ember lakásába, nem néz körül, nem rándul meg, ha elindul alatta a szék, előtte az asztal, nem veszi észre, ha családi viták kellős közepébe csöppen, nem lepődik meg semmin. Választási küzdelmek idején pártállásától függetlenül hallgatja végig a nekibúsult MDF-est és a harcos SZDSZ-est, a választani sohasem akarót, az MSZP-hívőt, s a mindig mindenben csalódót.

1989-ben még dalolt az emberek lelke. Fiatal lány szónokolt krumplisütés közben: „Most már véget kell vetni annak, hogy úgyis mindig az lesz, amit ők akarnak." Kék szemű ifjú rendőrtiszt magyarázott a Mézeskalács — a népnyelv szerint „Gumibot" — téren a Munkásőrség felette szükségtelen voltáról. Öregember arca derült föl, meghallván a kérdőívből, hogy „azért van szükség új alkotmányra, mert kiderült, hogy a szocializmus zsákutca". „Nem szom-

jas egy kicsit? — kérdezte ekkor. — Úgy megkínálnám egy pohár borral, csak sajnos nincs..."

A KÉRDEZŐ A KÉRDEZETTEKKEL EGYÜTT ÁBRÁNDUL KI a történelemből. Segítik ebben a jogaikat nem ismerők. Akiknek földjük, házuk, cséplőgépük volt, s mégsem adták be kárpótlási igényüket. Akiknek fölmondták az állásukat, s elfelejtettek végkielégítést kérni. 1990 nyarán háromgyerekes egyedülálló fiatalasszony nekem szegezte a kérdést: igaz-e, hogy az új kormány bevezeti az abortusztilalmat? Ő már a szakszervezeti bizalmi kérésére alá is írta az ez ellen tiltakozó ívet. Egyébként meg attól félt, elveszíti az állását. A derék szakszervezeti tisztségviselő elfelejtette fölvilágosítani: a gyermekeit egyedül nevelő anyát akkor még védte a Munka Törvénykönyve. „Hosszú egy törvény kihordási ideje, hosszabb, mint egy gyermeké" — próbáltam megnyugtatni. Alighanem hatástalanul. Várta a rosszat a kormánytól, a politikától, a történelemtől.

1993. december 12-én Gorkij tollára illő mélynyomorúságot találtam egy józsefvárosi ház hátsó udvarában. 18-29 év közötti, nyolc általánost végzett fiatalembert kellett kérdeznem a fél év múlva esedékes választásokról. Az ajtót nyitó ifjú meztelen felsőteste csupa seb, valamilyen, általam ismeretlen bőrbetegségtől. Húsz éves volt, ágyban fekvő anyja negyvenegy — mint én —, de hetvennek nézett ki. A lakás: szoba-konyha, benne ágy, állandóan bekapcsolt televízió, vaskályha, s három kutya. A földön, az ágyon, mindenhol ruhaneműk és félig megrágott csontok. Nem volt állandónak nevezhető jövedelme sem az anyának, sem a fiúnak. Rokkantsági nyugdíjuk elintézésére vártak, s nem vagyok biztos benne, egyáltalán adtak-e be kérvényt, volt-e szószólójuk, törődött-e velük valaki. Vártak-e ők ketten valaha valamit is, jobb létet, törődést, méltányosságot? Nem hinném, s nem is kaptak.

Az ifjú a politikusok „osztályozásakor" ANTALL Józsefnek jelest adott. Tudta, hogy haldoklik. Estére a Kossuth téren égtek a gyertyák Magyarország első szabadon választott miniszterelnökéért.

Ezen a napon még nem tudtam, 1994 júniusától hivatásszerűen foglalkozom elesettekkel, mint a Külvárosi Családsegítő szociális munkása. A külváros, ahol dolgozom, új lakótelep. Szép, nagy világos konyhák, étkezők, ahová le lehet ülni, s félszobák, ahová csak gyerekágyak férnek be. A lakók hét-nyolc éve jöttek, Angyalföldről, Józsefvárosból, Kőbányáról, számomra ismerős utcákból. Nagycsaládosok kaptak itt lakást az államtól. Akkor biztosan nagyon örültek neki. Mára kevésbé.

> Hatgyerekes család, a férj dolgozik, nettó keresete 20.600 Ft, a feleség GYES-e 7.200, a családi pótlék 15.000, összes jövedelmük 42.800 Ft. A gyermekkedvezmény és a nyugdíjjárulék adómentességének megszűnése után a férj keresete 4.000 Ft-tal lett kevesebb. Januárban jelentkeztek először. Rezsihátralékuk ekkor 63.000 Ft volt.

Négygyerekes család, a férj dolgozik, 19.000 Ft-ot kap havonta, az asszony GYED-e 8.000, a családi pótlék 15.000, összes jövedelmük 42.000 Ft. Havi rezsijük januárban 10.880, márciusban 16.000 Ft.

Háromgyerekes család, a férj géplakatos, keresete: 20.850, a feleség GYED-e 11.000, a családi pótlék 11.250, összes jövedelmük 42.000 Ft. Egy havi rezsijük 1994 decemberében 12.000 Ft.

Háromgyerekes egyedülálló munkanélküli nő, segélye: 13.000 Ft, gyerektartást 6.080 Ft-ot, családi pótlékként 11.850 Ft-ot kap, összesen 30.930 Ft tehát a jövedelme. 1994 decemberében rezsije és villanyszámlája 9.500 Ft volt.

A lakótelepen főzni csak villannyal lehet, a tízezres decemberi számlák márciusra tizenötezresre nőttek, a nettó fizetések maradtak, vagy csökkentek. Ezek a családok sikerrel pályázták meg a Rendszeres Nevelési Segélyt: életkortól függően havi 1.000, 1.500, 2.000 Ft-ot gyermekenként. Az önkormányzathoz a kitöltött segélykérő lap mellett be kellett nyújtani a gyermekek születési anyakönyvi kivonatát, személyi lapját, iskolalátogatási bizonyítványát, a szülők féléves jövedelmét — havi bontásban —, családi pótlék-szelvényt, egyedülállóknak az árvaellátás vagy a gyerektartás összegét bizonyító szelvényt, ennek hiányában a tartásdíj perlésének ügyiratszámát, s a Vagyonkezelő Rt. igazolását arról, hogy tartozásuk nincs. Akinek nincs állandó jövedelme, vagy tartozása van, vagy elfelejti beperelni gyermekének apját, kiesik a segélyezésből.

Elsőként egy négygyerekes alföldi családot próbáltam bejuttatni az önkormányzat által szőtt szociális hálóba. Mind a két szülő dolgozott, a megszokott havi húszezerért. Ikerlányaik akkor mentek első osztályba. Az apa — maga is sokgyerekes família sarja — legifjabb öccse ellátásáról is gondoskodott, szülei halála után ő lett a gyám. Minthogy túllépték az egy főre jutó 7.250 Ft-os jövedelemhatárt, kérelmüket annak rendje és módja szerint visszautasították.

B. úr segélyét szeptemberben vonták meg. Több mint százezres rezsitartozása volt akkor. B. úr hetvenöt éves nyugdíjas hentes, három gyermeket nevel. Felesége negyvenegy, 1988-ig takarítónő volt itt-ott, most havi 2.500-ért naponta ebédet hord ki a Belvárosban. Ő már a második asszonya az öregnek, akinek első házasságából kilenc gyermeke született, s megözvegyülvén nősült újra. B. urat ősz óta látogatom, mindig pizsamában nyitott ajtót, s az országgyűlési közvetítést nézte. Március óta napról-napra soványabb, már televíziót sem néz. Néha bemegy az önkormányzathoz egyszeri segélyért, általában kap is, mert B. úr igen szeretetre méltó, a hölgyeknek kezet csókol, az ügyintézőket védőangyalainak nevezi.

B. úr segélykéréseit méltányolják, fiatal kismamáim méltányosságra várnak. 1994 tavasza óta, amióta az SZDSZ és az MSZP választási programja állampolgári jogon ígérte meg a GYES-t. 1995

januárja óta, amióta a rádióban elhangzott: aki beadja kérvényét, méltánylást remélhet. Azóta sem találkoztam senkivel, akinek mostanában sikerült volna kérelmét egyáltalán eljuttatnia az illetékes hatóságokhoz. Már a nyomtatványok beszerzése előtt visszautasították őket. Volt, aki későn ment (a baba már elmúlt négy hónapos), volt, aki korán (még meg sem érkezett az új jövevény). Nehéz a hivatalok észjárásán kiigazodni.

KATI TIZENNYOLC ÉVES, A LÁNYOM LEHETNE. Gyönyörű kisbabát tolt maga előtt. Mindig korán reggel, még ügyfélfogadási idő előtt jött. Édesanyja 1993 júniusában a kifizetetlen számlák ellenében külvárosi lakását egy távoli tanyára cserélte. Öten éltek ott lenn, s napszámba jártak, míg Kati a dinnyeföldön nem tudott az ültetéshez leguggolni, s rájött, gyermeket vár egy volt iskolatársától, aki szintén velük dolgozott. A kis Jennifer augusztusban született, szeptemberben jöttek vissza a fővárosba. Az ifjú apának október óta van állása: pék, nettó 14.000-ért. A fiatalok a szülők szekrénnyel kettéosztott nagyobbik szobáját lakják, havi tízezerért. Kati a faluban még kapott munkanélküli jövedelempótlékot, Pesten már nem, méltányossági GYES-kérelmét el sem fogadták. Sikerült szerezni számára 2.000 Ft rendszeres nevelési segélyt az önkormányzattól. Jövedelme még a családi pótlék, ha másodszor is idejében kitölti az új igénylőlapot. Ő az általam ismert legrendesebb kismama, fölébredő babáját azonnal eteti, pelenkázza, mert csak hirdetésből ismeri az Ultra Pamperst.

Hedvig húsz éves, két gyermek anyja. Januárban jött először. Áldatlan körülmények közül menekült otthonról, első fiát tizenhét esztendősen szülte. Második fiának apja elvette feleségül, ennek örömére megvonták méltányossági GYES-ét. Albérletben laknak. Férjének állandó keresete nincs, inget, szappant, fehérneműt árul, utcán, aluljáróban, ahol lehet, s amíg meg nem jelenik a rendőr vagy a közterület-felügyelő. Hedvig is a GYES állampolgári joggá válásában reménykedett. Lelkesen politizált — SZDSZ-hívő volt —, minden nap nézte az országgyűlési közvetítéseket. Januárban még TORGYÁNT szidta, márciusban már BOKROST. Áprilisban új albérletbe költöztek. Sem állampolgári jogon, sem méltányosságból semmit sem sikerült elintéznem számára, mivel állandó bejelentett lakása nem volt. Októberre várja harmadik gyermekének születését. Egy kis Hedviget szeretne.

Egy-egy méltányossági kérelem átfutása amúgy is hosszú időbe telik, volt, aki első kérelmét még SURJÁN Lászlóhoz címezte, s van, ahol újabb jövevénnyel szaporodik a család, mire a támogatás odaítélése végleg eldől. Éva huszonkilenc évesen várja negyedik gyermekét, s ő nevelte a negyvenegy éves apa első házasságából származó három lányát is, akik közül az egyik szintén anyai örömök elé néz. Tizenegy év volt a korkülönbség a két kismama között. Áprilisban jártam náluk először, a lány babája azóta világra jött, s az ifjú mama az anyósához költözött, de Éva kérvényéről még augusztusban sem döntöttek. Mi lesz velük? Éva férjének van keresete, tíz éve

dolgozik ugyanazon a helyen, de fizetése azóta sem elég népes családja eltartásához. Pedig derék, jólelkű ember, negyedik gyermekét „előre eltervezte", lányának udvarlóját ugyan felelőtlennek tartotta, mégis zokogva jött be hozzám unokája megszületése után, mindent megbocsátott a fiataloknak, „a világ legszebb csecsemője" kedvéért.

A hosszú ideig azonos munkahely mára csak a mesékben jó ajánlólevél. Gizella húsz évet dolgozott egy textilfestőben, váltott műszakban, egészségre ártalmas körülmények között, 1994-ben bruttó tizenhétezer forintot keresett. Szerencsésebb embereknek ennél a munkanélküli segélyük is több. Tavaly augusztusban nem tudta előteremteni tizenhat éves Róbert fiának iskolalátogatási bizonyítványát, ezért nem kapott beiskolázási segélyt tizenkét éves Renáta lánya után sem. Idén az iskolalátogatási bizonyítvány már megvan, „könnyen élő" férjeurának viszont nincsen kereseti kimutatása. Gizella nehezen él, de becsületes, s nem hazudik a hivatalnak. Már tavaly megállapította, hogy „reménytelen itt minden, meg sem kell próbálni." Azóta megkapta az értesítést, munkahelyét meg fogják szüntetni, végkielégítését majd három havonta, részletekben veheti föl. Gizella csak a nevét tudja leírni, munkanélküli segélye jóval a létminimum alatt lesz, elhelyezkedési lehetősége majdnem semmi. Hagyta magát kizsákmányolni, mint mindenki más, s mára már méltányosságot sem remélhet.

A tizennyolc éves Ákos nem fűz filozófiai magyarázatot ahhoz, miért nem próbálkozik segélykéréssel. Egyszerűen képtelen munkanélküli jövedelempótló kérvényét kitölteni, mivel a lapon föl kell sorolni, kikkel lakik együtt. Ákos pedig ifjú apaként ingázik élettársa és édesanyja között. A mama lakásában vannak, akik be vannak jelentve, s nem ott laknak, s vannak, akik ugyan ott laknak, csak éppen nincsenek bejelentve. Családlátogatásom idején éppen Anikót, s két gyermekét találtam ott. Anikó se munkanélküli segélyt, se GYES-t nem kap. Minden papírja Vilmányban maradt, az anyjánál. Összes jövedelme a két gyermek után járó családi pótlék. Többszörösen képtelen az ügyeit intézni, mi lesz vele, ha ezért is papírt kell kitölteni? Ákos megkímélte a testületeket kérvénye elbírálásától, testvérével elszegődött egy alföldi építkezésre, segédmunkásnak. Két éve még 2.000 Ft körül volt a napszám, mára csak 6-800 Ft körül van, mert déli menekültjeink lenyomták az árakat. Hajléktalan szállásokról meleg ebéd-vacsora fizetségért is fölfogadják a rászorultakat, a két testvér ehhez képest még jól is járhatott, mindenesetre nem terhelték az államot segélyekért.

A SOKAT EMLEGETETT FEKETEMUNKÁBÓL itt lenn nem lehet meggazdagodni; a lehetőségek 1991. óta csökkennek, a kiadások nőnek, a fizetések nem emelkednek, az állampolgári jogon járó juttatások március óta szűkülnek, a kedvezményezettek közé bekerülni egyre nehezebb. Amikor elkezdtem itt dolgozni, klienseink még bejártak sírni vásárlási utalványért. Március óta nem adhatunk nekik. Első — tavaly júniusi — családlátogatásom idején a szomszédok is átjöttek. Egyikük nekitámaszkodott a négyszázliteres

mélyhűtőládának, s úgy szidta a „tanácsot", mert nem adott pénzt fia franciaországi útjához. Azóta elfogytak a családsegítők körül mindenkor fölbukkanó *Thénardier*-k. S nem jöttek a józsefvárosiakhoz hasonló *nyomorultak* sem. Ha netán mégis eljöttek, ők jártak a legrosszabbul.

VALIVAL 1994 AUGUSZTUSÁBAN ISMERKEDTEM MEG. Már járt itt, de csak egy nyomtatványt kapott, s katonás utasítást, hogy ide menjen, oda menjen, amoda menjen. Végighallgatta, s úgy döntött, ha ez ennyire bonyolult, inkább nem megy sehová. Három gyermeket nevelt egyedül. Mintha MÓRA Ferenc elbeszéléseiből bukkant volna elő, egyszerű volt, becsületes, nagyon szegény és jószívű. Heten voltak lányok odahaza, egy alföldi faluban, hordták egymás kinőtt ruháit, télen a gumicsizmát, nyáron a dorkócipőt. Tizenhét éves korában jött először Pestre, az anyjával, gyárba dolgozni. Huszonegy éves korában férjhez ment, az apja szép nagy lakodalmat rendezett neki. Az ura „széltoló volt világéletében, sohasem komolyodott meg, hol ebbe vágott bele, hol abba." Csalta az asszonyt fűvel-fával, hol elhagyta, hol meg visszajött, de eddig mindig visszajött.

Falun laktak, majd Vásárhelyen. Vali 1987-ben költözött föl Pestre, két gyermekével, azóta konyhalány egy jól menő szállodában. Ide a férjét is elhelyezte feketemosogatónak, de ez a munkahely sem tartott tovább egy hónapnál. Megszületett viszont a harmadik gyermek, a kis Gabika. A boldog apa egy év múlva eltartási szerződést kötött egy Pest környéki özvegyasszonnyal, ide felesége már nem követte. Vali tehát a fővárosban maradt, s öt éve ugyanabban az albérletben lakik, ami havonta pontosan egyhavi keresetét viszi el. Háztartási gépei mind régiek, televíziója nincs, de becsületesen fizeti még a HBO-t is, hogy kár ne érje emiatt főbérlőjét. Esténként füzetes szerelmes regényeket olvas, nagylányát és fiát szakmunkásképzőbe járatja. Otthon azt esznek, amit a szállodából haza tud vinni. A családi pótlékot osztja be egy hónapra.

Három hónapba tellett, míg összeszedtünk minden igazolást, ami a kérelméhez kellett. Októberben adtuk be a kérvényt. Decemberben már nem is reménykedtem a kedvező elbírálásban, s ezt meg is mondtam neki. „Nem baj, Mártika, maga olyan aranyos volt, hogy megpróbálta" — vigasztalt.

Januárban kapta meg a hivatalos levelet, havi ötezer Ft-ot állapítottak meg. A hónap végén beállított hozzám: el akar válni a férjétől, „hogy szó ne érje a ház elejét", s a nagylelkű állam meg ne vonja segélyét. Legszívesebben lebeszéltem volna, de nem tettem. Buzgón kivárta sorát a jogásznál, közben izgult, mint fogorvos előtt szokás, az ügyvéd előtt elsorolta a férj visszafogadásainak és eltávozásainak történeteit, dátum szerint, mert úgy kellett.

A jogász nem igyekezett a keresetlevél megfogalmazásával. Májusban már az önkormányzat gyámügyi osztálya is keresni kezdte a gyerektartás iránt indított per igazolását. Vali minden héten vendégem volt, míg végre május 31-én kapott egy bizonyítványt

arról, hogy valóban válni akar. A segély újbóli folyósításának immár elhárult az akadálya.

Vali június 6-án tudta meg, férje március 1-jén öngyilkos lett a János-hegyen, egy hónap múlva testvérei azonosították, de eltemettetni sem szándékukban, sem módjukban nem volt. A „nagy széltoló" nem élte meg negyvenedik évét, s szegény kis Solvejgje, aki állampolgári kötelességtudatból nem várta többé haza, most hatóságok és kórboncnokok előtt vezekeli le bűnét, amit nem is önszántából követett el.

Bűnrészes vagyok-e? Hisz ő volt a legkedvesebb ügyfelem. Sem decemberben, sem januárban nem kérdezte: „úgy-e, maga ezt azért csinálja, hogy nekünk valamikor jobb legyen?" Mit válaszolhattam volna? Talán tudta: „nem lesz jobb, Vali, nem lesz jobb."

PÁLVÖLGYI MÁRTA

SZALAY LAJOS RAJZA

A MÉRSÉKLET POLITIKÁJA ÉS A KONZERVATIVIZMUS IDEOLÓGIÁJA

*Smith, Burke és a francia forradalom**

A felvilágosodás századának utolsó nagy drámai eseménye, a francia forradalom egyszerre hozta meg a felvilágosodás tanának logikailag szükségszerű betetőzését és határozott cáfolatát az angolszász filozófiában is. Mivel nyilvánvaló, hogy az effajta — ha nem is feltétlenül újdonságerejű, de ellentmondásos — fölvetés igazolásra szorul, a következőkben erre vállalkozom.

A glasgowi egyetemen a 18. század utolsó negyedében egymást követően rektorrá választott Edmund BURKE és Adam SMITH (utóbbi 1787-től volt tiszteletbeli rektor) forradalomra adott válaszára vetnék egy-egy pillantást. Adam Smith élete utolsó két évét fő műve, a *Theory of Moral Sentiments* (*Az erkölcsi érzelmek elmélete*, a továbbiakban TMS) javítására, így hatodik kiadásába betoldott 6. részének megírására fordította. Tehát az *Of the Character of Virtue* (*Az erény természete*) a francia forradalomra (is) vonatkozó, ill. vonatkoztatható részleteire, Burke esetében a *Töprengések a francia forradalomról* azon passzusaira térek ki, melyek valamilyen szempontból, elsősorban a nyelvhasználat tekintetében összefüggenek — mintegy kritikaként — a skót felvilágosodás általam vizsgált irányzatával. Hipotézisem szerint a kétféle reakció meglepő hasonlósága *a mérséklet politikájának politikafilozófiai programja*ként fogható fel, ami másképp kifejezve politika és morál (erénytan és ízlés) kapcsolatának újrafelvetését jelenti. A kétféle felfogás közt fennálló különbségek ugyanakkor rámutatnak a skót felvilágosodás és a burke-i konzervativizmus megkülönböztető jegyeire a francia forradalom megítélésének tükrében.

Smith 1776-ban jelentette meg tervezett nagy összefoglalásának politikai gazdaságtani részét, a magában is monumentális *Wealth of Nations*-t (*A nemzetek gazdagsága*). Bár művének fogadtatása — a sokféle bírálat ellenére is — összességében nagyon kedvező volt, ezután újabb könyvet már nem adott ki. Ugyanakkor nagyon gondosan át-

* E dolgozat megírásakor az MTA-Sasakawa alapítvány ösztöndíjasa voltam. A tanulmány része *A mérséklet filozófiája a skót felvilágosodásban* címet viselő kandidátusi disszertációmnak, amely eredetileg *Skót felvilágosodás* címmel a Századvég kiadónál jelent meg. A kézirat lezárása miatt nem használtam az újabban megjelent magyar nyelvű *Hume: Esszék*-fordítást.

dolgozta megjelent két nagy könyvét. Még ehhez képest is megkülönböztetett figyelmet fordított első műve, a TMS, életében utolsó, megjelent kiadásának javítására, kiegészítésére. A kiadójával folytatott levelezés tanúsága szerint először 1788-ban tesz említést e munkáról. A legfontosabb változtatást a harmadik részhez írt *The sense of Duty* (*A kötelességérzet*) című fejezet, s a hetedik részhez írt kiegészítések jelentik. Magyarázatot is ad jelentős módosításaihoz. Optimistán, vagy csak taktikából, a munka legkorábbi várható befejezéseként júniust jelöli meg.

1789. március 31-én írott levelében említi először, hogy „egy teljesen új, hatodik részt" írt, „mely egy gyakorlati erkölcsi rendszert foglal magában", *Az Erény karaktere* cím alatt.

SZINTE BIZONYOSAN ÁLLÍTHATÓ, hogy az áttörő sikert hozó *A nemzetek gazdagsága* után Smith tudatosan fordult vissza tizenhét évvel korábban megjelent erkölcstani munkája átdolgozásához. Ennek magyarázatát csak találgatni lehet. Elképzelhető, hogy *A nemzetek gazdagsága* fényében az első munka némely része Smith számára nem tűnt kielégítőnek, de az is lehetséges, hogy a TMS-hez való visszatérés a második nagy műtől való elfordulásként értelmezhető. Számomra most azonban nem elsősorban a két mű viszonya az érdekes, inkább az, hogy Smith kései felfogására vonatkozólag mi olvasható ki a végrehajtott változtatásokból. Tovább szűkítve a kört, arra vagyok kíváncsi, hogy az emlegetett új, önálló szerkezeti egység, a hatodik rész milyen általános politikafilozófiai megfontolásokat tartalmaz egy, a megírásával nagyjából párhuzamos esemény, a francia forradalom kirobbanására vonatkozólag. Megítélésem szerint ugyanis ez hozzásegíthet a skót felvilágosodás hume-i tanításának egyfajta összegzéséhez, alapállásának végső értelmezéséhez.

A TMS hatodik része három szakaszból áll: ezek közül az első kettő az egyén karakterét vizsgálja, „amennyiben hatással van" — saját maga, ill. mások — boldogságára; a harmadik szakasz az előbbi kettőt lehetővé tevő erényről, az önuralomról, az önmérsékletről (*self-command*) szól, végül e részt a benne foglaltak konklúziója zárja.

Az első rész a *prudencia* klasszikus erényének megújítása, a biztonságra törő ember ideáltipikus leírása, számunkra és szempontunkból kevésbé fontos. Mindössze annyit érdemes már itt megjegyeznünk, a prudencia tana az antikvitás moralitásának szellemiségét árasztja, szemben a modernista felfogással. Smith a lefelé hangolás stilisztikai fordulataival él: a kép, amit az óvatos emberről fest, többé-kevésbé híján van mindannak az elegáns és gáláns ízlésvilágnak, amely a shaftesburiánus erkölcstan talán legfontosabb vonása. Az óvatos ember sztoikus nyugalommal, egyfajta lemondással tekint a világba, ugyanakkor legfontosabb jellemvonásai közé tartozik a hagyománytisztelet: „a társadalom minden bevett díszét és szertartását majdhogynem vallásos lelkiismeretességgel tiszteli." Mindezen tulajdonságok alapja „az önuralom megfelelő használata".

A második szakasz az egyén karakterének mások boldogságára gyakorolt hatását vizsgálja. Ennek kapcsán, mindjárt bevezetésképp olvasható az állam Smith által föltételezett feladata:

> „hogy a társadalom erejét alkalmazza az autoritásának alávetettek visszatartására, annak érdekében, hogy ne tudják megsérteni vagy megzavarni egymás boldogságát."

MIVEL AZ EMBEREK ÉRZÉSEI ÉNKÖZPONTÚAK, a tőlük távolabb esőkhöz fűződő érzéseik kevésbé befolyásoló erejűek. A hozzájuk közelebb állók, a családtagok iránt forróbb érzéseket táplálnak, mint a társadalom távolabb álló tagjai iránt. Ennek is meglehetősen racionális oka van: „Amit vonzalomnak nevezünk, az a valóságban nem más, mint a megszokás szimpátiája". Smith elmélete itt nyilvánvalóan Hume szokásfogalmából és szimpátia-tanából merít, s mindenképpen a romantikus érzelemelméleteknek nyílt tagadása. A természetes vonzalmak funkcióját, vagyis az egyén védelmét, a civilizáció előrehaladtával a törvény autoritása veszi át: többé nincs szükség a legszélesebb körű rokonság összetartására az egyén védelméhez: megteszik ezt a törvények. A törvények uralma már csak azért is természetes, mert egy természetes érzés helyettesítésére szolgál.

Az önérdek kivetítése és a megszokás vezeti az egyént nemcsak szűkebb köre, de a tágabb közösség, a társadalom szolgálatára is. Mindebből azonban az következik, hogy téves az a nézet, amely szerint a hazaszeretet a legáltalánosabb emberiség szeretetéből fakad. S amikor e tételhez ér, Smith már nem csupán egy általános elméletről gondolkodik: a francia forradalom egyik legradikálisabb brit szimpatizánsa, Richard PRICE nézetét cáfolja.

Price a forradalomellenes gondolatok különös ihletőjeként játszott szerepet. Smith és Burke az ő tevékenységére reagál, amikor a francia forradalom brit hatásain töprengenek. Smith már 1785-ben, tehát azzal párhuzamosan, hogy elkezdett dolgozni a TMS új változatán, meglehetős kritikával nyilatkozott róla:

> „Price spekulációi nem kerülhetik el, hogy abba a közömbösségbe ne fulladjanak, amit amúgy is megérdemeltek. Mindig is viszályt szító polgárnak, a lehető legfelszínesebb filozófusnak tartottam, és semmi esetre sem gondoltam jóképességű kalkulátornak."

Burke művében részletesen és aprólékosan kitér a név szerint is megemlített Price cáfolatára.

Richard Price *A hazaszeretetről* írt munkájában a racionalista-kozmopolita felfogást vallja. Smith ezzel szemben vállalja a provinciális nézőpontot:

> „Nem csupán az emberiség nagy társaságának részeként szeretjük hazánkat; magáért is szeretjük, függetlenül minden más megfontolástól."

Indoklása persze egyáltalán nem provinciális; mint írja, épp az biztosítja a hatalmi egyensúly fennmaradását, ha mindenki éberen őrkö-

dik saját érdekei fölött. Az államférfi, aki természetesen csak saját hazája előnyére kíván cselekedni a nemzetek közösségében, épp ezáltal járul hozzá

> „annak megőrzéséhez, amit hatalmi egyensúlynak neveznek, vagy az államok általános békéjéhez és nyugalmához..."

Ugyanígy a különböző rendek és társaságok (mai szóval: társadalmi csoportok vagy rétegek), melyek egy-egy államban szükségszerűen fellelhetők, a szuverén államokhoz hasonlóan, elsősorban saját érdekeik szószólói. Részrehajlásuk azonban egyáltalán nem haszontalan:

> „Ez mérsékli az újítás szellemét. Segít megőrizni a bevett egyensúlyt azon különböző rendek és társaságok között, melyek az államban találhatók; és bár sokszor úgy tűnik, akadályozza a kormányzat egyes átalakításait, melyek azidőtájt népszerűek és divatosak lehetnek, valójában az egész rendszer stabilitásához és állandóságához járul hozzá."

A JÓ POLGÁRNAK KÉT KÖTELESSÉGE VAN: tiszteletben tartani a törvényeket és engedelmeskedni a polgári elöljáróknak (e nélkül nem tekinthető polgárnak), továbbá minden erejével azon lenni, hogy hozzájáruljon polgártársai egész társadalmának jólétéhez (enélkül nem lehet jó polgár). Ha a kormányzat adott alkotmánya és formája mellett a köz nyugalmát veszély fenyegeti,

> „a politikai bölcsesség legnagyobb erőfeszítéseire van szükség, hogy eldönthető legyen, egy igazi hazafinak mikor kell támogatnia a régi rendszert, autoritásának visszaállításán fáradozva, és mikor kellene utat engedni a merészebb, de gyakorta veszélyes újító szellemnek."

Épp ezért, belháború idején, a győztes párt vezetőjének hazafiúi szolgálata minden háborús győzelemnél többet ér, ha

> „elég autoritása van rábírni saját barátait, hogy a megfelelő hidegvérrel és mérséklettel cselekedjenek."

Íme, a mérséklet politikai doktrínája: Smith, a kései írások jellegzetes sztoicizmusával azt tartja erénynek, ha a pártharcok győztese mérsékelt viselkedést erőltet magára.

Nem véletlen a szinte igénytelen erkölcstani tézis. A *pártoskodás* ugyanis — Hume-éhoz hasonlóan — az egyik legveszélyesebb társadalmi jelenség Smith szótárában. Ha egyszer felüti fejét, százszorta nagyobb veszélyek réme fenyeget.

> „A pártoskodás zavargása és felfordulása közepette, egyfajta rendteremtés szelleme keveredhet ama közösségi szellemmel, mely az emberiség szeretetén alapul... mindig átlelkesíti, és gyakran egész a fanatizmus őrületéig felhevíti azt. Az elégedetlen párt vezérei gyakran az alkotmány újraalkotását javasolják, és ama kormányzati rendszer leglényegesebb részeinek megváltoztatását, amely alatt egy nagy birodalom polgárai esetleg békének, biztonságnak és még dicsőségnek is örvendezhettek, több évszázadon át."

Smith e ponton jól érzékelteti a megtévelyedett párt bűnét:

> „A nagy párttestet általában megmérgezi ennek az ideális rendszernek a képzelt szépsége, melyről a tagoknak semmiféle tapasztalatuk nincs, de amelyet a legkáprázatosabb színekben idéztek elébük, amit csak vezetőik ékesszólása le tudott festeni."

Később magukat a vezetőket is magával ragadja e káprázat, „saját álokoskodásuk áldozataivá", s e nagy átalakítás híveivé válnak maguk is, vagy arra kényszerülnek, hogy „az általános érzéki csalódásnak" megfelelően cselekedjenek.

> „A párt erőszakossága, visszautasítva minden csillapítószert, minden mérsékletet, minden ésszerű alkalmazkodást, azáltal, hogy túl sokat követel, semmire se jut; és mindazok a kényelmetlenségek és aggodalmak, melyeket kis mérséklettel nagy mértékben lehetett volna csillapítani vagy megszüntetni, minden remény nélkül maradnak."

Smith rendszerében tehát a „rendszer-ember" kerül szembe azzal, akinek „közösségi szellemét csupán a humanitás és a jóakarat táplálja". Míg az előbbit annyira magával ragadja a „saját ideális kormányról alkotott tervének feltételezett szépsége", hogy a legkisebb mértékben sem képes eltérni attól, addig az utóbbi „megelégszik annak mérséklésével, amit nagy erőszak elkövetése nélkül megszüntetni úgysem tud", s „amennyire csak tudja, hozzáigazítja közfellépéseit a nép megrögzött szokásaihoz és előítéleteihez..." Az egyik sakktáblának képzeli a társadalmat, s nem vesz róla tudomást, hogy eltérően a sakk játékszabályától, a társadalom minden tagját önálló akarat mozgatja, s hogy csak ha a törvényhozás ezekkel harmonikusan mozdul, akkor fog az emberi társadalom társasjátéka könnyedén zajlani; a másik „Platón isteni maximáját" tartja szem előtt, amely szerint „soha ne használj több erőszakot hazáddal szemben, mint saját szüleid ellen...". Az előbbiek „politikai spekulátorok", az utóbbiak egyszerűen óvatosak.

MIUTÁN RÖVIDEN SZÓL AZ ÁLTALÁNOS JÓAKARATRÓL, Smith e rész befejezéseképp az önuralom erényéről ír, melyből „minden más erény fénye elsőként" fakad. Az önuralom az ember saját szenvedélyei fölötti hatalmát jelenti. Az akárcsak pillanatokra legyőzhető szenvedélyek fölötti uralmat a régiek „bátorságnak, férfiasságnak és akaraterőnek", az állandóan kísértő, és megannyi veszélyt rejtő, de rövid időre könnyen legyőzhető szenvedélyek fölötti rendelkezést pedig önmérsékletnek, szerénységnek és illendőségnek nevezték. Az elsőnek nagy iskolája a háború, míg az utóbbiak mindig szeretetre méltóak. Az önuralom gyakorlása szinte mindig előnyös a közösségre, hisz a szenvedélyek kitörésének megakadályozása életfontosságú lehet. Smith etikája ilyen szempontból nem az erkölcs eszenciáját, hanem az együttélés minimumát keresi. Feltételezése szerint az önmérséklet rendszere hosszú távon épp az emberi esendőség révén képes a szenvedélyek megregulázására: a hiú egyén interiorizálja a közösségi elvárásokat, s a megjátszott szereppel előbb-utóbb azonosulni kíván. Az ember számára ugyanis az anyagiaknál is fontosabb a társaság megbecsülése, a hírnév, a presz-

tízs és a dicsőség. Ezért épp az emberi hiúság lehet a legjobb erkölcsi tanácsadó. Így

> „majd minden esetben jobb egy kicsit túl büszkének lenni, mint bármily szempontból, túl szerénynek".

Az önuralom forrása az illőség érzete, ami nem más, mint a feltételezett elfogulatlan szemlélő érzéseinek figyelembevétele. „Az ezen elv által megkövetelt önkorlátozás nélkül, minden szenvedély legtöbbször ... nyílegyenesen sietne önnön kielégítésére." Ideig-óráig óvatosságunk feltartóztathatná ezeket, de ez esetben a „szenvedélyek, bár korlátokba ütköznének, nem mindig lennének megszelídítve... s néha tízszeres dühvel és erőszakkal törnének ki". Ezzel szemben „az illőség érzete által korlátozott szenvedélyek mind bizonyos fokig mérséklődnek és megszelídülnek általa."

HA SMITH VÉGSŐ ÁLLÁSPONTJÁT SZERETNÉNK REKONSTRUÁLNI, leszögezhetjük a következőket. A fejezet címe szerint Smith célja erénytanának végső formába öntése. Ezzel mintegy a skót felvilágosodás hume-i iskolájának alapproblémáját vette revízió alá: hogy miként egyeztethető össze a régiek szabadságfelfogásán alapuló erény-fogalom az újfajta kereskedő-társadalom diktálta feltételekkel, ezen belül is a piac épp Smith által felfedezett törvényszerűségeivel (lásd például a *láthatatlan kéz* elméletét), s a piac mintájára szervezett szabad társadalom értékrendjével. E kérdést különösen égetővé tették a korabeli forradalmi társadalmi megmozdulások, a brit „demokratikus" mozgalmak éppúgy, mint a hollandiai „sajnálatos események" vagy a francia forradalom. E politikai történések tétje — a skót iskola felfogása szerint — a politikai autoritás volt: annak vitatása, létezik-e olyan autoritás, ami/aki engedelmességre késztetheti a szabad polgárt, s ami/aki ezáltal biztosíthatja a közrendet és végső soron a szabadságot. Hume-ék félelme az volt, hogy a szabad sajtó, valamint a földtulajdon és kereskedelmi tőke nélküli pénzügyi érdekeltség révén teremtett közvélemény megnövekedett hatalma a politikai autoritás megrendülését idézi elő, ami viszont a politikai társaság (társadalom) fennállását is veszélyezteti. Ennek ellensúlyozására Smith már feltehetőleg nem találta elég meggyőzőnek az ízlés és kultúra nevelő hatását, ezért ahhoz a megoldáshoz fordult, hogy gyakorlati etikájába újból beépítette az önuralom és az önmérséklet klasszikus erényeit. Mivel az erény fogalma régtől fogva az erényes polgárra vonatkozott, vagyis politikai fogalom volt, Smith praktikus erkölcstana bizonyos fokú visszafordulást jelentett a társiasság, ízlés, szokás fogalmaival jelölt társadalomfilozófiától a klasszikus politika területére. Ugyanez a lépés azonban más tekintetben azt jelentette, hogy a politika területére is hagyta benyomulni a skót felvilágosodás által kidolgozott kulturális erkölcstant: hisz az illőség érzete mégiscsak szoros összefüggésben maradt az ízlésítélettel és az erkölcsi szokásokkal.

A skót felvilágosodás általunk is emlegetett kulcsfogalmai, a társiasság, az ízlés, a szokás, a polgári társaság és az autoritás esz-

méi, melyek majd mindegyike a korabeli teológiai viták nyelvéből származik, eleve a mérséklet fogalma, mint legkisebb közös többszörös felé mutattak. Smith tehát csak explicitté tette azt, ami a skót felvilágosodás hume-i iskolájának tanítását amúgyis jellemezte. Azáltal, hogy mindezt a gyakorlati moralitás keretei között fejtette ki, megerősítette a skót felvilágosodás filozófiájában HUTCHESON óta benne rejlő antik politikafilozófiai eszményt. A mérséklet politikájára vonatkozó elméletben a modern társadalom eszmevilága kidolgozására irányuló szándék így antikizáló (ám nem feltétlenül republikánus) nyelven szólalt meg. Az antik és a modern felfogás különös házassága ez. Smith megőrizte Hume bölcseletéből az igazságosság rendszerét, Hutchesontól átvette a jóakarat fogalmát, ám az antik erénytanból származik prudencia-fogalma, s arisztoteliánus-sztoikus gyökerű az önuralom, önmérséklet kategória is, mely végül is praktikus erkölcstanának kulcsfogalmává vált. Bár erkölcstana kifejezetten haszonelvű, és pragmatikusan formalista, mégiscsak erénytan: vagyis a társadalmilag helyesnek ítélt magaviselet előírásait tartalmazza.

Ennek alapján elmondhatjuk: Smith nem tagadja meg a skót társadalomfilozófia által kidolgozott modern, kereskedő társadalom ideálját, vagyis ragaszkodik a felvilágosodás eme racionalitásához, belátásához, ám mindent elkövet a gondolatmenet radikális eszmeiségének mérséklésére, társadalmi-politikai következményeinek elhárítására. Úgy véli, a francia forradalom veszélyezteti a skót iskola vívmányait, főként az önálló individuum társadalmi autonómiáját, ezért inkább saját elképzeléseit illetően válik bizonytalanná. Az önmérséklet politikáját gyakorlati erkölcstani keretek közé helyezve bizonyos fokig vissza is vonja e tan legmesszemenőbb következtetéseit, s látszólag ellentmondásba kerül saját politikai gazdaságtanának társadalomfilozófiai vonatkozásaival. Bár a TMS újra írt hatodik részére egyáltalán nem jellemző az idealizáló emberábrázolás, sőt, épp az erény fogalmának historizálása és — az igazságosság hume-i paradigmájának megfelelően — rendszerszerű szemlélet jellemzi. Vagyis elutasít mindenfajta erkölcsi prédikációt vagy antikizáló eszményítést, mégis nyilvánvaló: Smith azért szánta rá magát egy praktikus erkölcstan megfogalmazására, mert *A nemzetek gazdagsága* szerzőjéből hiányzott valami. Tehát utolsó gesztusával egyszerre valósította meg a skót felvilágosodás összefoglalását és kritikáját.

*

BURKE GONDOLKODÁSA MEGLEPŐEN HASONLÍT a skót iskola tanításához. Ezt mutatja a francia forradalomról alkotott véleményének egybecsengése Smith forradalom-kritikájával. Az alábbiakban ezért azt szeretném bizonyítani, hogy az a nyelvezet, amelyet Burke a francia forradalom kritikája során használ, a mérsékelt skót felvilágosodás jellemzője. Vagyis látszatra joggal nevezhetnénk Burke politikai filozófiáját a kései Smith-éhez hasonlóan a mérséklet politikájának. Ugyanakkor Burke a maga eredeti gondolkodámódjával, tudatosan (vagy öntudatlanul) átalakítja a skót felvilágosodás hume-i paradigmáját. Ennek bemutatása márcsak azért is fontos,

mert a skót iskola történeti örökségét épp Burke közvetítette a későbbi korok felé. Hasznos annak tisztázása is, mi az, amit Burke ad hozzá e teóriához.

BURKE SMITH-HEZ HASONLÓAN Richard Price nevezetes prédikációjára reagálva fejti ki álláspontját a francia forradalomról. Számára azért fontos az elhatárolódás, mert a közvélemény szemében Burke felfogása az amerikai függetlenség kérdésében bizony meglehetősen közel állt Price-éhoz. Talán ebből is következik, hogy Burke gondolatmenetének célja a francia, valamint a cromwelliánus angol forradalom, és az amerikai, ill. az 1688-as angol dicsőséges forradalom különbségeinek tisztázása, vagyis, mennyiben volt a franciaországi változás „a legelképesztőbb esemény, amely a világon valaha történt." Ezzel párhuzamosan fölmutatja a különbségeket a maga és Price, valamint a forradalmárok felfogását illetően. (Vagyis Burke eleitől fogva ugyanazt a kétfrontos harcot vívja, mint Smith. Megőrzi a Whig politikai ideológia sajátosan modern rendszerét, és elveti a disszenterek, alapvetően, szintén whig ihletettségű radikalizmusát.)

Az érvelést Burke a Whig-ideológia és az újfajta forradalmi retorika egyaránt központi kategóriájával, a szabadság kérdésével nyitja. Amikor a szabadság politikai megítéléséről beszél, ahhoz a hume-i gondolatmenethez kapcsolódik, amely például az *A polgári szabadságról*, *A sajtó szabadságáról*, *A kormányzat alapelveiről*, vagy a kései *A kormányzat eredetéről* című esszékben olvasható. Eszerint „a körülmények ...adják meg minden politikai elv sajátos színezetét, megkülönböztető jegyét." Ezért a szabadság hasznossága is attól függ,

> „... e szabadság párosul-e kormányzással, közhatalommal, a hadseregek fegyelmezettségével és engedelmességével, a jövedelmek hatékony begyűjtésével és helyes elosztásával, erkölccsel és vallással, a tulajdon szilárdságával, békével és renddel, polgári és társas erkölcsi szokásokkal."

Ráadásul látnunk kell azt is, állítja szintén Hume nyomán Burke, hogy „ha ... az emberek testületként cselekszenek, a szabadság hatalom" (a vonatkozó — talán még paradoxabb — Hume-tézis szerint: „az erő mindig a kormányzottak oldalán áll"). Márpedig a hatalom megítélése mindig az alkalmazástól függ, különösképp — ismét egy hume-i gondolat — új hatalom esetén.

Nem meglepő, hogy Burke Price szabadság-prédikációjából épp a mérsékletet hiányolja:

> „Az Önök franciaországi ligájának nagyjait, vagy a mi angliai ünnepélyes ligánk és Szövetségünk idejét leszámítva kevés szónoklat hangzott el a pulpitusokon, amely ennél az Old Jewry-ban hallott előadásnál jobban nélkülözte volna a mérséklet szellemét."

Az is érthető a 18. századi brit, s főként a skót felfogás ismeretében, hogy e túlzást Burke a politika és vallás összekeverésével hozza összefüggésbe:

> „De ha valamiféle mérséklet érzékelhető lett volna e politikai szentbeszédben, a politikának és a szószéknek akkor is kevés köze van egymáshoz."

De nemcsak a valláspszichológiából származó okokkal magyarázza Price feltételezett túlzásait. Az illőség, a megfelelés smith-i eszméjét is felhasználja:

> „Akik feladják tulajdon szerepüket, hogy olyat válasszanak, amely nem az övék, azok többnyire nem ismerik sem a levetett, sem a felvett szerepet."

INNÉT ERED PRICE EGYIK LEGSÚLYOSABBNAK VÉLT HIBÁJA: „Eszméi alkotmányunk létfontosságú szerveit kezdik ki." Burke hosszasan taglalja — a preskripció jogi-jogtörténeti terminusára hivatkozva, s Hume történeti szokásfogalmának megfelelően —, miért nem egyeztethető össze a választott királyság a brit alkotmánnyal. Fontos látnunk, hogy célja, mint fentebb említettük, 1688 legitimitásának védelme mellett az ősi alkotmány szellemének megőrzése. Bizonyítva, hogy a dicsőséges forradalom nem tekinthető az ősi alkotmány felmondásának, Burke felhasználja a Hume által bevezetett államrezon-koncepcióját: arra hivatkozik, hogy szükséghelyzetben az egyedi eset megítélése eltérhet az általános szabályoktól:

> „...Vilmos király elfogadása részükről nem tényleges választás volt; hanem mindazok számára, akik nem kívánták Jakab király visszatérését, sem azt, hogy az országot vérözön árassza el, vallásuk, törvényeik és szabadságuk pedig ugyanazon veszedelemnek legyen kitéve, amelyből éppen csak megmenekültek, szükséges cselekedet volt, mégpedig a szükségszerűség legszorosabban vett erkölcsi értelmében."

Ebből következik a „kivétel erősíti a szabályt", vagy még inkább a „szükség törvényt bont"-koncepció:

> „Ha nem hagyjuk magunkat belebonyolódni a metafizikai okoskodás útvesztőibe, távolról sem lehetetlen összeegyeztetni a lefektetett szabályt az alkalmankénti eltéréssel".

Az alkalmankénti eltérésről alkotott nézeteket persze Burke-nél szükségszerűen befolyásolja a tekintély tisztelete. A politikai autoritásról ugyanazt vallja, amit Hume és Smith is elfogadott, (igaz, Smith ezt az álláspontot máshol Torynak nevezte), amely bizonyos különbséget tesz ember és ember között, a köz rendjének védelme érdekében. Ezért az ellenállás jogának meghatározása — visszhangozza Burke Hume nézetét *A passzív engedelmességről* című esszéből, és Smith-ét a TMS-ből — rendkívül kényes kérdés:

> „Az elméleti választóvonal, amelynél az engedelmességnek véget kell érnie, s az ellenállásnak meg kell kezdődnie, igen halovány, elmosódott, s egyáltalán nem könnyű meghúzni."

Összegezvén az angolok 1688-as választását és az egyéb történeti példákban megnyilvánuló szabadságfelfogását, így ír:

> „Mivel mindig úgy cselekszünk, mintha szent ősapáink jelenlétében tennénk, a szabadság szellemét, mely önmagában fejetlenséget és szélsőségeket nevel, józanság mérsékli."

A történeti analógiák egyértelmű célja e mérsékelt szabadságfelfogás alátámasztása, s az ezzel szemben spekulatívnak (vagyis túlzónak és életidegennek) tartott radikális szabadságfelfogások kritikája:

> „spekulációink helyett természetünket, találgatásaink helyett érzelmeinket választottuk jogaink és privilégiumaink megőrzésére és megvédelmezésére".

E felfogásban az ellentétes érdekek betöltik a *láthatatlan kéz* által rájuk osztott szerepeket:

> „Ezek az ellentétes és egymással harcban álló érdekek, melyeket mind az önök régi , mind a mi jelenlegi alkotmányunk oly súlyos fogyatékosságának tekintenek, üdvös korlátokat emelnek minden elhamarkodott döntés elé... minden átalakítás feltételéül szabják a megegyezést, ami természetesen mérsékletet szül... a szenvedélyek lecsillapodását eredményezik..."

Burke forradalom-kritikája abban is hasonlít Smith-éra, hogy bár ő is újból erkölcsi kategóriákat használ, szintén nem adja föl érdekelvű realista pozícióját:

> „Franciaország nem erényeit áldozta fel érdekei oltárán, hanem érdekeit adta fel, hogy áruba bocsáthassa erényeit."

Kritikája — csakúgy mint Smithé — közel kerül a republikánus, ill. Country-párti luxuskritikai retorikához:

> „A polgári szabadság alapvetését minden más nemzet szigorúbb erkölcsben, keményebb, férfiasabb normákban találta meg. Franciaország...a társadalom minden lépcsőfokára kiterjesztette azt a sajnálatos romlottságot, amely általában a vagyon és a hatalom betegsége."

VALÓJÁBAN, MINT AZ BURKE WHIG-PÁRTI POZÍCIÓJÁBÓL KÖVETKEZIK, nem a kereskedelmi társadalom általános kritikáját kívánja megszólaltatni, sokkal inkább annak túlzó, korrupt változatát bírálja, melyben az eredetileg a rendszer alapját képező tulajdon helyett a pénzügyi machinációkkal szerzett vagyon és hatalom lép működésbe. E kritika tehát ismét összecseng elsősorban Hume kritikájával az állami hitelek közvélemény-formáló és a politikai autoritást romboló hatásait illetően: „Ma az értékpapír-forgalom és egy spekuláns alkotmány minden, amijük van..." Ez nem elegendő a kormányzat szilárdságához. Márpedig

> „a kormányzat az emberi bölcsesség találmánya, melynek célja, hogy emberi szükségleteket elégítsen ki. .. E szükségletek közé számít az a polgári együttélésből fakadó igény, hogy szenvedélyeik megfelelő korlátok közé zárassanak."

Burke gondolkodásában jogok helyett szenvedélyek és érdekek játsszák a főszerepet. Az államról szóló ismeretek ezért, szerinte, nem taníthatóak *a priori* módon. Politikai ismeretelmélete ismét csak

megegyezik Hume-éval, amikor a tapasztalatot teszi meg az ismeret fő forrásává:

> „Nem is rövid tapasztalat az, amely erre a gyakorlati tudományra oktathatna; ugyanis az erkölcsi indítékok tényleges hatásai nem mindig közvetlenek."

Ez a gondolatmenet szinte teljesen megegyezik Hume okról és okozatról (vagyis szabadságról és szükségszerűségről) szóló tanításával; a különbség az, hogy Burke nem pontosan idézi Hume kategóriáját, aki nem az erkölcsi indítékok, hanem az erkölcsi bizonyítékok kategóriáját használta. E kategória története azért is fontos, mert ebből születik meg a skót történetfilozófia egyik legszellemesebb fogalma: az, amit *szándékolatlan következménynek* neveznek, valamint a *láthatatlan kéz* társadalom- és gazdaságfilozófiai terminusa. Burke erre az elméletre támaszkodik, amikor a következőket fejtegeti:

> „Az államokban gyakran keletkeznek homályos, szinte lappangó erők, olyanok, amelyeknek jelentősége első pillantásra csekélynek tűnik, ám amelyektől az állam virágzása vagy romlása a legnagyobb mértékben függhet."

Az ismeretelmélet hasonlóságából természetesen adódik, hogy Burke elfogadja és használja Hume konvenció-fogalmát is, amely a kormányzat, s általában a politikai társaság és persze minden társadalmi méretű mechanizmus eredetére vonatkozik.

> „Ha a polgári társadalom a konvenció szülötte, e konvenció kell hogy legyen a törvénye. E konvenciónak kell korlátoznia és befolyásolnia mindenféle alkotmányt, amely általa létrejön. Mindennemű törvényhozói, bírói és végrehajtói hatalom ennek az alkotása."

Épp ezért lehetetlen a politika területén az egyébként Burke által is elismert politikai jogok feltétel nélküli érvényesítése. Az emberi jogok kizárólagosságának hangoztatása is túlzás: a politika természetét hagyja figyelmen kívül:

> „E teoretikusok összes állítólagos joga csupa túlzás; s amennyire igazak metafizikailag, olyannyira hamisak erkölcsi szempontból. Az emberi jogok amolyan középúton helyezkednek el; képtelenség definiálni őket, de rájuk ismerni nem lehetetlen."

E képességet nevezik a skótok SHAFTESBURY nyomán *morális érzék*nek. Ám a felismerés kevés, a megvalósításhoz szükség van egy ugyancsak a skótok (lásd a fentebb elemzett Smith-szövegrészt) közvetítésével feleleventett erényre: a körültekintésre (*prudence*) .

> „Amíg hatalom és jog egy és ugyanaz, testületként sem lehet olyan joga (ti. a népnek), amely összeegyeztethetetlen az erénnyel, s az erények alfájával, a körültekintéssel."

MOST MÁR AZ EGÉSZ FOGALMI APPARÁTUS (erkölcsi érzék és indíték, konvenció és körültekintés, szándékolatlan következmények és láthatatlan kéz, szükségszerűség és szabálykövetés, érdek és erény) Burke rendelkezésére áll ahhoz, hogy össze-

gezze ítéletét a francia forradalmárok és a brit radikálisok cselekedeteiről, ill. felfogásáról:

> „...a lovagiasság kora a múlté. — Az okoskodók, ökonomisták, számítgatók kora jött el, s örökre oda Európa dicsősége. Soha, soha többé nem fogjuk tapasztalni a rang és a nem iránti lojalitást, a büszke meghódolást, a méltóságteljes engedelmességet, a szív alávetését, amely még a szolgaságban is ébren tartotta a magasztos szabadság szellemét. Oda az élet megvásárolatlan bája, a nemzetek olcsó védelme, a férfias érzelmek és a hősi vállalkozás dajkája! Oda az elvek fogékonysága, a becsület tisztasága, mely minden foltot sebesülésnek érzett, bátorságot ébresztett, miközben csillapította a hevességet, mely megnemesített mindent, amit megérintett, s melynek jelenlétében maga a bűn is levetkőzi otrombaságát, s a fele rossz kivész belőle."

BURKE SOKSZOR IDÉZETT SORAI valójában a skót társadalom-felfogás összefoglalását adják, mely azonban bizonyos fokig már magában hordozza a később még explicitebb kritikát (lehetetlen az ökonomisták közé — persze a francia merkantilisták és fiziokraták mellett — Smith-t oda ne számítani). Ebben az összefoglalásban a retorikai dagályosságon túl megjelennek azok a legjellegzetesebb attribútumok, amelyekkel a skótok maguk jellemezték a jól működő politikai társaságot: a lovagiasság egyértelműen az ízlés és erkölcsi szokások társadalmának burke-i megfelelője, a rang iránti lojalitás a skótok által sokat feszegetett autoritásra utal, a méltóságteljes engedelmesség az ellenállás-elmélet összefoglalása, a magasztos szabadság pedig a hume-i szabadságelmélet kétségkívül patetikus megnevezése. A nemzetek olcsó védelme a milícia körüli vitákra vonatkozik, az elvek fogékonysága az elvszerűség és a kivétel játékát jelenti, a hősies jelző és a becsület a polgári humanizmus republikánus éthoszát hivatott megjeleníteni, míg a hevesség csillapítása magára a mérséklet politikájára utal, amit Burke így jellemez:

> „az uralkodókat arra kényszerítette, hogy magukra vegyék a társadalmi megbecsülés szelíd gyeplőjét, a rideg tekintélyt az elegancia igájába hajtotta, s a törvények feletti diadalmas uralmat alávetette a szokásoknak".

Sokan jelezték, de maga a szöveg is világossá teszi, ez nem a romantika középkor iránti rajongása. Burke szerint:

> „a vélemény és érzelem — ismét két jellegzetesen hume-i kategória — e vegyes rendszere... adta a *modern* Európa arculatát." (Kiemelés H.H.F.)

A 17-18. században újból és újból megvívott régiek és modernek csatájában épp a moderneket jellemezte e felfogás:

> „Ez különböztette meg (a modern Európának) minden kormányzati formáját, méghozzá előnyére, az ázsiai államoktól, s talán azoktól az államoktól is, melyek az antik világ legragyogóbb pillanataiban virágzottak."

DE AKKOR KIK A BŰNBAKOK BURKE FELFOGÁSÁBAN? Az okoskodók, ökonomisták és számítgatók, a filozófusok és a politikai gazdaságtan művelői, a „barbár filozófiai rendszer" kiagyalói, mely „hideg szívek és zavaros agyak szüleménye, s ... híján van minden jó ízlésnek és finomságnak..." (Különös, hogy a hideg szívek kifejezés szinte szó szerint megismétli Hutcheson kritikáját Hume-mal szemben.) Burke Smith-hez — és megannyi későbbi konzervatív forradalom-kritikához — hasonlóan „e mechanikus filozófiát" tartja vétkesnek a forradalom kirobbantásáért, és a túlzott elvszerűséget kegyetlenségéért: „Bárcsak a tudomány, a becsvágytól megrontatlanul megelégedett volna azzal, hogy oktasson, s nem akart volna úrrá lenni!" (A *becsvágy* ismét Hume és Smith egyik központi kategóriája.)

A tudomány korrumpálódásának tétele Burke-nél a vallás és az arisztokrácia társadalomban betöltött szerepének hanyatlásából ered, a kereskedelemé pedig a tudományéból. Ez az a pont, ahol Burke felülbírálja mestereit, s felfogása élesen szembefordul azokéval. A skót rendszerben, emlékszünk, épp a vallásos rajongás túlzásainak mérséklésére jött létre az ízlés kultúrája, mely a tudományok bölcsője, s melynek feltétele, nem pedig következménye a kereskedelem virágzása. Míg a skótok társadalomfelfogása és modernségfogalma a kereskedő-társadalom eszméjében összpontosult, addig Burke egy kulturális ihletettségű, modern társadalmat vallott volna a magáénak, melyben a vallás és az arisztokrácia kultúráját kívánta középpontba állítani:

> „A nemesség és a papság, az egyik hivatásból, a másik mint patrónus tartotta életben a tudományokat még fegyvercsörgésben is, s akkor, amikor a kormányzatoknak inkább csak csírája, semmint valódi formája létezett."

Ha viszont a papság és az arisztokrácia a legfontosabb értéktermelő a társadalomban, akkor kiváltságos pozíciójukat mindenképpen védelmezni kell:

> „Ahol a nép nem rendelkezik kereskedelemmel meg iparosokkal, de megmarad a nemesség és a vallásosság szelleme, ott a hiányokat betöltik (s nem is mindig rosszul) az érzelmek, ha azonban a kereskedés és a mesterségek egy olyan kísérlet során buknak el, mely azt próbálgatja, hogy hogyan boldogul az állam ezen régi alapelvek nélkül, miféle nemzet lesz az, mely faragatlan, ostoba, erőszakos, egyszersmind szegény és mocskos barbárokból áll, kikben nincs vallás, becsület és férfias büszkeség..."

Vagyis a fejlődéssel szemben is védeni kell ezeket az értékeinket. Innét származik Burke-nek, a modern Whig rezsim ideológusának konzervatív fordulata:

> „Bárcsak ne haladnánk oly sebesen, a legrövidebb úton e borzalmas, visszataszító állapot felé."

Pedig a kereskedelem, haladás, kultúra és autoritás kapcsolatának problematikusságára már maguk a skótok is rámutattak. Hume minden erőfeszítése arra irányult, hogy bebizonyítsa: a gazdasági fejlő-

désből fakadó luxus elősegíti a művészetek és tudományok, a kultúra fejlődését, de a skót felfogásban végig megmaradt egyfajta kritikai viszony a luxus primátusát valló felfogással szemben. Maga Hume is szükségszerűen vezetett be néhány konzervatív tételt a politikai autoritás és az igazságosság rendszerének, valamint a kormányzat stabilitása védelmében. Burke ennél is hangsúlyosabban védelmezte azt, kultúrfilozófiai modellje azonban eleve védhetetlen lett volna a négylépcsős történetszemlélet modelljének keretei között. Ez utóbbi szerint a kereskedő-társadalom kialakulása logikusan következett a fogaskerékszerűen egymáshoz illeszkedő jelenségekből (mezőgazdasági felesleg, munkamegosztás, népességkoncentrálódás, piacok kialakulása, város és vidék közötti, nemzeti, régióközi és nemzetközi kereskedelem), vagyis Burke-nek saját felfogása igazolásához külön historiográfiára volt, vagy lett volna szüksége. Ráadásul Smith, aki — mint láttuk — a négylépcsős történetfelfogásnak egyik első, mindenképp a legaprólékosabb leírását adta, maga is kénytelen volt beismerni: az európai fejlődés nem felelt meg az általa leírt modellnek, ezért a tényleges fejlődési modellt szükségképpen természetellenes és retrográd rendnek nevezte. Kettejük elképzelése között nem is az az alapvető különbség, hogy melyik felel meg inkább a történeti tényeknek, hanem a struktúra mögött meghúzódó, néhány lényeges vonásban eltérő világképük. Más szóval, a politikához való közeledést jellemző szkepszis és mértéktartás Smith történeti modelljének építkezésében is megmutatkozik, míg Burke e téren sokkal kevésbé hagy teret az önkritikának és azoknak a távolságteremtő bizonytalansági tényezőknek, melyek Smith rendszerébe már a historiográfia szintjén automatikusan beépülnek. Míg Smith kritikai módszere negatív, vagyis a hibás gondolatmenetek és következtetések kiküszöbölésére törekszik, és óvakodik attól, hogy elméleti konstrukciója lefordítódjék a gyakorlat nyelvére, addig Burke egy kétségkívül fantáziadús, határozott társadalmi alternatívát, valóságos utópiát teremt kritika gyanánt. Smith rendkívül körültekintően és visszafogottan ír a felfogása mögött rejlő végső elvekről. Burke ezzel szemben igen éles megfogalmazásban, szinte az ellentmondást kizárva érvel saját világlátása mellett. Bár alapjában véve Smith is elégedett a brit berendezkedéssel, tartózkodik e rendszer burke-i univerzalizálásának igényétől:

> „Politikai rendszerünk pontosan megfelel a világ berendezkedésének, szimmetriában áll vele, s a létnek azzal a módjával, amely múlékony részecskékből összetett állandó testek számára rendeltetett."

E pontos megfelelés hite hiányzik Smith-ből, pedig ő is a természeti analógiát tartja a legmegfelelőbbnek a politikai rendszer leírására.

Valójában Burke pontosan azt a hibát követi el — csak éppen ellenkező előjellel —, amit Price-nak felró. Saját meggyőződése mellett mértékletesség és szerénység nélkül érvel. Rajongással jelenti ki:

> „Az Önök összes elménce együttvéve sem lenne képes olyat alkotni, ami alkalmasabb az ésszerű, emberhez méltó szabadság megőrzésére, mint az az út, amelyet mi követtünk..."

M íg smith rendszere még a gyakorlati erénytanban is inkább formalista, valamilyen magatartásforma ízlésessége és funkcionalitása mellett érvel, addig Burke tanítása esszenciális, ezért ugyanolyan doktriner, mint kritikája alanyaié. Míg Smith hű marad ahhoz az elvéhez, hogy egyetlen rendszert sem lehet tökéletesen meghonosítani, Burke foggal-körömmel ragaszkodik egy általa helyesnek tartott, valójában soha nem is létezett ideál megőrzése, konzerválása mellett. Ezért talán joggal állíthatjuk — anélkül hogy az anakronizmus hibájába esnénk —, hogy *míg Smith valóban a mérséklet politikája elméletén dolgozik, addig Burke rendszeréből már egy doktriner modern konzervatív ideológia körvonalai sejlenek föl.*

TÖRTÉNETÜNK SZEMPONTJÁBÓL SAJNÁLATOS, hogy hosszú távon nem a Hume-Smith-iskola felfogása, hanem a burke-i attitűd bizonyult időtállóbbnak. Ebből következik az a paradoxon, hogy a skót gondolkodás téziseit épp Burke közvetítésével ismerte meg az utókor, magával a felfogás kritikájával együtt. Másrészt Burke hume-i fogalmakba csomagolt agresszív forradalomellenessége azt eredményezte, hogy a Hume-iskola hívei épp a burke-i fölhasználás miatt idegenedtek el a szkeptikus Whig-humeiánus gondolkodásmódtól. Meggyőződésem szerint annak tudatosítása, hogy mennyiben tért el Burke felfogása a skót felvilágosodás általunk elemzett irányzatának nézeteitől (ami valójában a francia forradalomra adott válaszukból derül ki), hozzásegíthet bennünket, hogy felismerjük a Hume-iskola tanításának maradandó értékeit.

HORKAY HÖRCHER FERENC

Szakirodalom

Smith, Adam: *The Theory of Moral Sentiments* (Szerk.: D. D. Raphael és A. L. Macfie, Oxford, 1976, The Glasgow Edition. Eredetileg 1759-ben jelent meg, a 6. kiadás 1790-ben. Az idézett Smith-szövegeket a cikk szerzője fordította. Magyarul részletek olvashatók *Az erkölcsi érzelmek elmélete* címmel, *A brit szocialisták* c. kötetben.

Smith, A.: *Wealth of Nations*. 1776. Magyarul: *A nemzetek gazdagsága*. Budapest, Akadémiai, 1959.

Burke, Edmund: *Reflections on the Revolution in France*, London, 1790., magyarul: *Töprengések a francia forradalomról;* ford.: Kontler László, Atlantisz, Budapest, 1990.

Millar, John: *An Historical View of the English Government*, 4. vols., London, 1812. IV.

Mossner, Ernest Campbell és Ross, Ian Simpson: *The Correspondance of Adam Smith*, Oxford, 1977 (Glasgow Edition).

Price, Richard: *Review of the Principal Questions in Morals* (1758), *National Debt (2nd ed., 1785.), Civil Liberty*, (1776, 1778. ed.) *Reversionary Payments* (4. ed., 1783), *American Revolution* (2nd ed., 1785).

Hume, David: *Esszék I-II.* Ford.: Takács Péter, Bp., 1990., 1994.

The Writings and Speeches of Edmund Burke, General editor: Paul Langford, vol VIII. *The French Revolution*, 1790-1794, ed. L. G. Mitchell, textual editor William B. Todd. Clarendon Press, Oxford, 1989.

Brit moralisták a XVIII. században. Szerk: Márkus György. Ford.: Fehér Ferenc Gondolat, Budapest, 1977.

Haakonssen, Knud: *The Science of a Legislator. The Natural Jurisprudence of David Hume and Adam Smith.* Cambridge, 1981., Chapter 3,1. *Hume and Smith on Sympathy*, 45-49. o. és tovább.

Hirschmann, A. O.: *The Passions and the Interests: Political Arguments for Capitalism Before its Triumph.* Princeton, New Jersey, 1977.

Hont István és Ignatieff, Michael: *Needs and Justice in the Wealth of Nations: an introductory essay*, in.: uők: *Wealth and Virtue, The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlinghtenment.* Cambridge, 1983.

Horkay Hörcher Ferenc: *Burke, Acton és a francia forradalom. Adalékok egy liberális dialektus történetéhez.* Publikálatlan bölcsészdoktori disszertáció (ELTE, 1991.).

Horkay Hörcher Ferenc: *Szabadság és despotizmus. Hume, Smith és Millar az autoritásról*, in.: Horkai Hörcher Ferenc: *A mérséklet filozófiája a skót felvilágosodásban.* Kandidátusi értekezés, Bp., 1994., 192-220. o. (Megjelenés előtt.)

Kontler László: *Bevezetés*, in.: Edmund Burke: *Töprengések...*

Livingston, Donald: *Hume's Philosophy of Common Life.* Chicago, 1984.

Pocock. J. G. A.: *The political economy of Burke's analysis of the French revolution*, in. uő.: Virtue, Commerce, and History. 193-212. o.

Pocock, J. G.: *Clergy and Commerce: The Conservative Enlightenment in England*, in: Raffaele Ajello, Luigi Firpo, Luciano Guerci és Giovanni Ricuperati, szerk.: L'Eta dei Lumi Naples, Jovene Editore, vol. i., 523-562. o.

Scott, W. R.: Adam Smith as Student and Professor. Glasgow, 1937.

Stewart, Dugald: *Account of the Life and Writings of Adam Smith*, LL.D., in: Adam Smith: *Essay on Philosophical Subjects, with Dugald Stewart's Account of Adam Smith*, szerk.: W. P. D. Wightman, J. C. Pryce és I. S. Ross, Oxford, 1980 (Glasgow Edition) 269-351. o.

Winch, Donald: *The Burke-Smith problem and late eighteenth century political and economic thought.* The Historical Journal, 28,1,1985., 231-247. o.

SZALAY LAJOS RAJZA

INTERJÚK A DUNA TV ESTI KÉRDÉS *CÍMŰ MŰSORÁBÓL*

A MAGYAR NÉPZENE ITTHON ÉS KÜLFÖLDÖN

Vendég: SEBESTYÉN Márta népdalénekes.
(Szerkesztő-riporter: TÓTFALUSI András. Elhangzott: 1995. szeptember 12-én.)

Tótfalusi András: *Azt hiszem, nem járok messze a valóságtól, ha azt mondom, hogy a magyar népzene utazó nagykövete vagy, hiszen alig sikerült időpontot találni ehhez az interjúhoz.*
Sebestyén Márta: Amióta először beszélgettünk, azóta lett ilyen sűrű a menetrendem, előtte, az elmúlt négy évben itthon voltam, két kisfiammal. Úgy gondoltam, ők a legfontosabbak, és az, hogy velük legyek. Viszont most mindenki igyekszik behajtani rajtam a múltban tett ígéreteimet, úgyhogy sok meghívásnak kellett eleget tenni. Május 20-tól folyamatosan úton vagyok, Granadától Kanadáig, Japánon, New Yorkon keresztül, mindenfelé. Nem mondom, hogy sajnos... nagyon örülök neki, hogy ilyen nagy érdeklődés él a magyar népzene iránt világszerte.

T. A.: *Ez személyednek szól, vagy a zenének?*

S. M.: A kettő összefügg, mert valóban, mint egy nagykövet, én képviselem a népzenét. Ha külföldön vagyok, nem úgy veszem, hogy a személyem a fontos, hanem az, amit tolmácsolhatok. Én csak közvetítő vagyok.

T. A.: *A magyarországi érdeklődésről még beszélhetünk, de a külföldi érdeklődés meglepőbb. Három CD van előttünk abból a sokból, amelyen szerepelnek a dalaid...*

S. M.: És egyik sem itthon jelent meg. Az első egy népzenei válogatás. '88 karácsonyán két francia zenész és lemezkiadó (Claude és Lou FLAGEL) NOVÁK tatával megbeszélte, hogy szeretnének felvenni egy népzenei válogatást. A Honvéd Művészegyüttes stúdiójában ez meg is történt, és számtalan résztvevő: SZVORÁK Kati, a Téka, a Kalamajka, a Muzsikás együttes, valamennyien szerepelünk rajta. Ezek erdélyi népdalok. Az aktualitását a romániai események adták, amikor, már buldózerezések fenyegették a magyar kultúrát, és a kultúrát általában. És ez Nyugat-Európában is általános riadalmat és nagy megütközést keltett. Ezt a lemezt egy figyelemfelkeltő jajkiál-

tásnak szántuk, illetve bevételei nyomán anyagi segítség is. Meghallgatta két francia zeneszerző, akik Deep Forest néven zenekarrá verbuválódtak. Nekik megtetszett egy-két dallam, ezt egymástól függetlenül kiválasztották. Mint később kiderült, felhívták egymást: „Te, én találtam egy nagyon szép dalt!" — „Én is találtam egy nagyon szép dalt!" És kiderült, hogy mindketten ugyanazt a dalt választották, az én egyik dalomat. Ez A megesett lány története volt: „Istenem, Istenem, vajon mi lelt engem, / három mérő piros szalag, ej, de nem ér körül engem". Nagyon kellemes emlék, mert akkor énekelték nekem, amikor életemben először voltam gyűjteni Gyimesben, és sose gondoltam, hogy valaha lemezre kerül. Sőt, hogy innen tovább kerül a Deep Forest lemezére. Nekem a legfontosabb kiindulási anyag maga a népzenei szövet. (Ha pl. a Deep Forest tovább dolgozik rajta, az már az ő dolguk, hogy hogy csinálják, ehhez én nem értek.) Úgy tudnám megfogalmazni, hogy nekem a kiindulási anyag olyan, mint az ékkő. Azt lehet ilyen-olyan foglalatba tenni, énnekem a kő marad a legfontosabb minden körülmények között.

T. A.: *Tényként kell elfogadni, vagy csak érzékcsalódás, hogy nem nagyon hallani magyar népdalt Magyarországon?*

S. M.: Hallani. Sőt annak ellenére, hogy nagyon szűkösek az anyagiak és egyre kevesebb pénz jut a kultúrára, azért mindenki próbál beletanulni, hogy igenis pénzt, szponzort kell találni egy műsorra. És vannak fesztiválok, és egyre több rádióműsorban is lehet népzenét hallani. Nem ott van a hiba, hanem valahogy a közgondolkodásban nincs a népdal a méltó helyén. Értékrendi válságról van szó, ha szabad így fogalmazni. Semminek, még aminek volt még valameddig értéke, ma már annak sincs. Teljesen felbomlott, összekuszálódott világban élünk. Éppen azért lenne még fontosabb, hogy mindenkinek legalább egy kapaszkodója legyen, amiben vakon megbízhat. Az én életemnek ilyen vezérfonala a népzene. Egy boldogtalan percem sem lehet, mert mindenre megvan a megfelelő dal, amellyel vigasztalhatom magamat. A gyerekek sajnos most már gyakorlatilag úgy nőnek fel, mint a lósóska az útszélen, nem kapnak kellő ismeretet, alapvető műveltséget sem zenéből, sem irodalomból, tehát egyáltalán kultúrából... Hát ez baj.

T. A.: *Magányos harcosnak érzed magad?*

S. M.: Nem hiszem, hogy magányos harcos vagyok, mert szerencsére sokan vagyunk, akiknek ez fontos, és a legfontosabb, hogy mindenki otthon, a saját családjában próbálja ezt érvényesíteni. Tehát a gyerekeinket úgy kell felnevelni, hogy elsősorban tőlünk, a szülőktől kapjanak meg mindent, ami fontos és értékes.

T. A.: *Volt egy időszak, amikor a népdal több volt önmagánál. Magyarországon és a környezetünkben, pl. Erdélyben túlmutatott annál, amit maga a műfaj jelent. Elmúlt ez a korszak?*

S. M.: Nem múlt el. Vannak olyan helyek és helyzetek, ahol ez igenis létkérdés. Azoknak az embereknek, akik például kisebbségi sorsban élnek egy másik országban, azoknak egyszerűen létkérdés, hogy ez a zene megmaradjon. Hiszen ez a zene összefügg a magyarságukkal. Ha ez elvész, és a nyelv elhal, akkor ők nem léteznek tovább. Egészen más helyzetben van egy erdélyi magyar, mint egy magyarországi. Sokan el sem tudják képzelni, hogy mit jelent egy erdélyi magyarnak hallani egy ilyen dalt. És éppen ezért kétszeresen is fontos valamit visszahallani Nyugatról vagy Amerikából, mert először mindennek meg kell járnia a világ túlsó végét, és akkor mondjuk csak azt, hogy: „ó, ez ilyen fontos? az amerikaiak szeretik, akkor ez bizonyosan nagyon jó dolog."

T. A.: *Csak a napi feladatokra figyelsz, vagy van hosszú távú stratégiád?*

S. M.: A stratégiám változatlan, világnézetem és véleményem ezekről a dolgokról nem változott. Viszont olyan sok napi dolog gyűlt fel, amiket sorrendben kell látnom, illetve végrehajtanom. Lemezeket szeretnék csinálni. Öt lemezre van szerződésem egy amerikai céggel, amelyekből az elsőt most sikerül befejeznem. A magánéletemet is szerettem volna egy kicsit kézben tartani. Most, hogy a gyerekek növögetnek, már jobban tudok koncentrálni a sok meghívásra, meg sok egyébre. Szeretném, ha itthon is legalább olyan becsülete lenne a saját zenénknek, mint külföldön.

T. A.: *Az éneklésen kívül tudsz valamit tenni, hogy úgy mondjam, lobbizni a magyar népzenéért?*

S. M.: Minden jó és nemes ügyben partner vagyok, még ha nem is kifejezetten zenéről van szó. Ez lehet a környezetvédelem is. Mint a népzene, ez is védelemre szorul. És a kettő szerintem szorosan összefügg, részét képezi egy általános kultúrának, amibe az is beletartozik, hogy a Dunát ne tekergessék összevissza, a fáinkat ne irtsák ki stb. stb.

T. A.: *Van ma ennek a szemléletnek esélye ebben a pénzközpontú világban?*

S. M.: Én rémülten láttam Amerikában, hogy ott mennyire a pénz az úr. Az valami botrányos. Gigantikus méretű kólásüvegek vannak felállítva dekorációként a repülőtereken, és mint istenszobor előtt kell hajlongani előtte. Ott már olyan méreteket öltött ez a pénzközpontú szemlélet, hogy az számomra rémisztő. Nagyon remélem, hogy Európa azért Európa marad, és nem fogjuk mindenben követni ezeket a tengeren túli trendeket. Itt visszakanyarodom oda, hogy ha az embernek nincs biztos talaj a lába alatt, nincs egy olyan értékrend az életében, hogy tudja, igen, a pénz sokmindent meghatároz, de nem mindent — akkor van a baj.

T. A.: *A beszélgetés kezdetén azt mondtam, hogy a magyar népdal nagykövete vagy külföldön. Vállalod ezt a szerepet a jövőben is?*

S. M.: Vállalom. Nekem ez nem is tudatos döntésem volt. Honnan tudhattam volna én kislánykoromban, hogy valamikor ez lesz a hivatásom?! Én ezt annyira megszeretettem, és annyira elsöprő erejű volt ez a szerelem, hogy ez lett belőle. Belesodródtam, és ezt bármilyen körülmények között vállalom. És ezzel mindig is úgy voltam, hogy ha ezért nem fizetne senki, én akkor is énekelnék, mert énekelnem kell, mert hiszem, hogy én erre születtem.

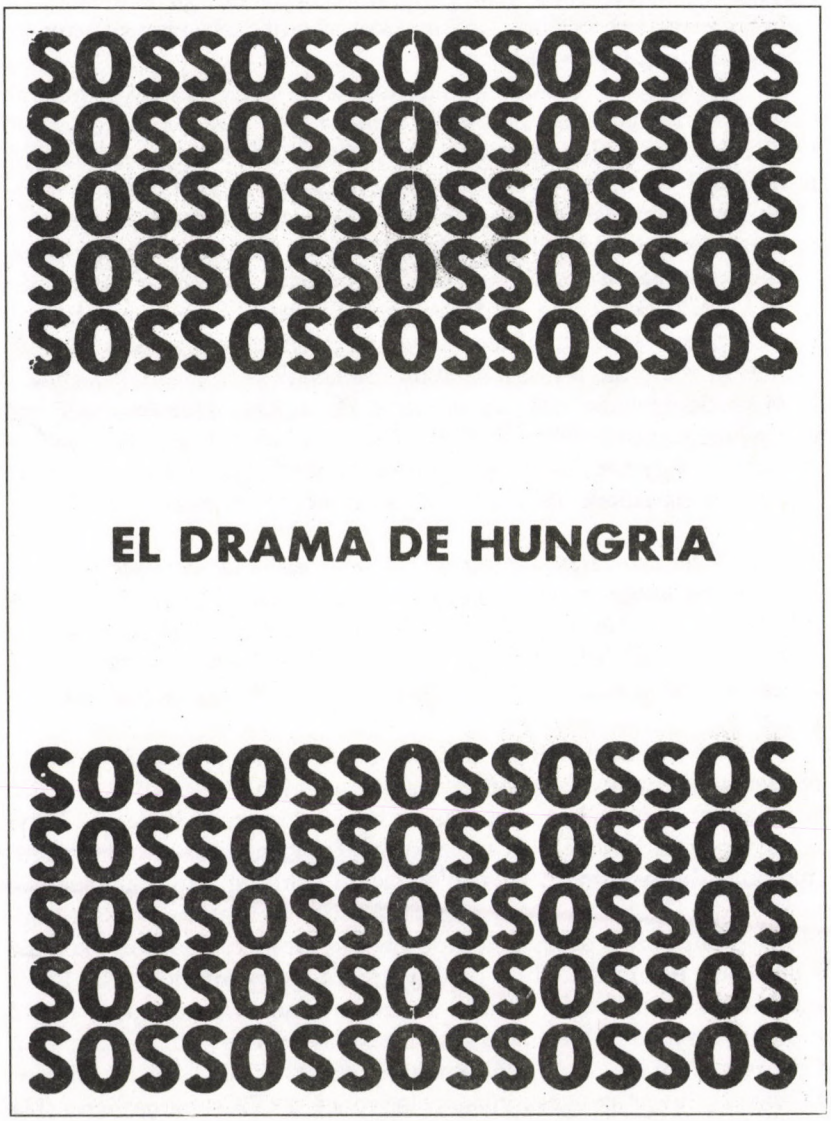

SZALAY LAJOS: KÖNYVCÍMLAP

A KIS ORSZÁGOK LEHETŐSÉGEI

Vendég: John MEISEL, a Kanadai Tudományos Akadémia elnöke. (Szerkesztő-riporter: TÓTFALUSI András. Elhangzott: 1995. szeptember 19-én.)

Tótfalusi András: *Ön szerint milyen általános problémák jellemzik a világot, milyen általános kérdésekkel kell megküzdenie Kanadának, illetve Magyarországnak?*

John Meisel: Az egész világ ugyanazon értékek iránt kezd érdeklődni. A nyugati tőke- és piacorientált filozófia egyre nagyobb mértékben terjed és én nem gondolom, hogy ez egy szükséges jó dolog, de most ez történik. Ugyanakkor az emberek szeretik szűkebb környezetüket, saját világukat.

Létezik egy újság, egy napilap, a *US Today*, amelyet műholdon keresztül juttatnak el a világ minden pontjára, itt, a budapesti szállodánkban is elérhető, ugyanúgy, mint a CNN. Ugyanakkor egyre erősödik az igény, például Észak-Amerikában is, a helyi kiadványok iránt, amelyeket nem árulnak, csak szétosztanak és hirdetők tartanak fenn. Ezekben helyi kiárusításokról, vásárokról, helyi hírekről tájékoztatják az olvasókat. Ha Ön például elveszti a macskáját, nem a CNN-ben kell a hirdetést megjelentetni, hanem igenis, egy helyi lapban. Tehát miközben egyre egyetemesebbé válik a világ és benne mi magunk, a másik oldalon értékeljük és fontosnak tartjuk a helyi közösségekben levő gyökereinket. Ha megfigyeljük mindazt, ami az egykori Jugoszláviában történik, akkor azt látjuk, hogy ott az emberek nem az egyetemesség útján járnak, hanem egyre inkább és egyre erősebben patrióták. Tehát ez a két tendencia van jelen a világban.

T. A.: *Ha jól értelmeztem a szavait, akkor a felelősség nemcsak az egyes kormányoké, hanem a különböző tömegtájékoztatási eszközök, illetve azok tulajdonosaié is. Hogyan irányítják ők a társadalmat? Tudnak-e például Önök, tudósok befolyást gyakorolni rájuk, tanácsokat adni az újságíróknak, a médiának, hogy miképpen viselkedjenek, hogyan reagáljanak bizonyos dolgokra?*

J. M.: Ebben nehéz tanácsot adni. Van egy angol mondás, miszerint a legnagyobb gazfickók adják a legjobb tanácsokat. Szerintem nagyon fontos, hogy a média ne tévessze szem elől, hogy a helyi közösségek és információk ugyanolyan fontosak, mint a világfolyamatok, és hogy mind a kettőre egyaránt szükség van. Szükségünk van tehát a CNN-re — bár ez egyfajta erőteljes amerikai hatást képvisel —, nagyon jó dolog a komputerek korában hozzáférni ezekhez a hírekhez, információkhoz, de úgy érzem, hogy mindezt, egy kicsit módosítva, összhangba kellene hozni a helyi viszonyokkal. Hadd mondjak egy példát: Kanada kis ország lévén azért küzdött, hogy a CBC-nek, a mi országos adóinknak legyen külföldi tudósítói hálózata, vagyis, hogy az egész világon legyenek a CBC-nek emberei. Ha egy tudósítást látunk Panamából például, vagy Izraelből, a riporter

legyen akár a CNN- vagy a BBC tudósítója, nagyon gyakran egyfajta amerikai szűrőn keresztül tolmácsolja a helyi eseményt a néző felé. Az angol-francia viszony nagyon lényeges a mi életünkben, ebből az aspektusból kell a dolgokra tekintenünk és ezt egy amarikai nem nagyon veszi figyelembe. Nekünk ezt valamiképpen kompenzálnunk kellene, hisz Kanada és Magyarország is kis országok, és nem lenne szabad engedni, hogy az erősebbek sarokba szorítsanak bennünket. Hallatni kell a hangunkat. Azt hiszem, ez nem könnyű, de meg tudjuk tenni.

T. A.: *És milyen téren lehetünk egyenrangú partnerei például Amerikának mi, ilyen kis országok, mint például Magyarország? — Bár meg kell jegyeznem, hogy Kanada, innen Közép-Európából egyáltalán nem tűnik kicsi országnak.*

J. M.: Tudja, én politológus vagyok. Mindig azt vallom, hogy magadnak kell politikailag szervezettnek lenned ahhoz, hogy hallasd a szavad. Ebben az összefüggésben mi, kis országok, Kanada, Magyarország és sokan mások, rendelkezünk országos adókkal, megvan a magunk országos tömegtájékoztatási rendszere. Nagyon fontosnak tartanánk például, hogy az egyes nemzeti műsorszórók létrehozzák a nemzeti adók nemzetközi szervezetét. Ezek szorosan együttműködhetnének és ahelyett, hogy például csak a CNN tudósítóján keresztül értesülnénk dolgokról, lehetőségünk nyílna arra, hogy az említett szövetség tudósítójától is meghallgathassuk az eseményeket. Azt hiszem, hogy minderre lenne lehetőség.

T. A.: *De a fő kérdés mégis talán az, hogy a valóság milyen irányba halad, hiszen az ipari és a gazdasági erő rányomja bélyegét az egész kultúrára, az információáramlásra, és ilyen módon például az Egyesült Államok az egész világra hatást gyakorolni.*

J. M.: Ez igaz, de vegyünk egy példát. Induljunk ki abból, hogy miért is vagyunk mi most itt, Budapesten. A szimpozionból, amely bennünket, magát és engem most ide hozott — tehát a Magyar Tudományos Akadémia és a Royal Society of Canada, amely az előbbinek a kanadai megfelelője — szóval, hogy miért is vagyunk mi itt? Nos, a mi szellemi életünket erősen befolyásolja az amerikai szellemi élet. A Princeton, a Harvard, a Yale professzorai nagy hatással vannak ránk. Ezek azok az emberek, akik a csúcson vannak, és felnézünk rájuk. Így a mi intellektuális életünket uralja Amerika. Tavaly, amikor itt jártam, aláírtam egy egyezményt a kanadai Royal Society nevében, a Magyar Tudományos Akadémiával való együttműködés érdekében. Ezekben a napokban megbeszéléseket folytatunk, magyarok és kanadaiak, és ez számunkra egyfajta egyensúlyteremtés, mérlegelés, ami lehetővé teszi az intellektuális véleménycserét egy másik kis országgal, amelynek ugyanúgy vannak eltérő és hasonló problémái, és mindez, bizonyos mértékben mindkettőnek jobb kilátásokat biztosít.

T. A.: *Mit tanulhat konkrétan, Ön szerint, mondjuk Kanada éppen Magyarországtól, például az etnikai problémák terén, és mi az, amit Magyarország vehet át Önöktől?*

J. M.: Mindkét országnak vannak hasonló gondjai. Itt is, nálunk is élnek kisebbségek és ezeket a kisebbségeket nem lehet figyelmen kívül hagyni. Nálunk például az őslakosok az indiánok és az eszkimók. Bár a történelmünk eltérő, Önöknél is van kisebbség, a cigányság például, és mindkét országnak meg kell tanulnia, hogy mi módon lehet humánusan és tisztességesen beilleszteni őket a társadalomba. Új feltételeket kell teremtenünk, és meg kell találnunk ennek a legmegfelelőbb módját. Mi például most önkormányzatot biztosítunk a számukra, és lehet, járható út a cigányság esetében is. Talán, majd meglátjuk.

T. A.: *Van egy másik, igencsak összetett és bonyolult etnikai probléma is itt a térségben: mindaz, ami most Európa déli részében történik. Mit tehettek, tehetnek a tudósok ez ügyben?*

J. M. : A jugoszláv kérdésben egy kicsit magam is érintett vagyok, mert én is részt vettem az ENSZ szervezésében találkozókon az egykori Jugoszlávia értelmiségieivel, hogy megtudjuk, vajon ők maguk találnak-e megoldást ezekre a problémákra. Azt gondolom, ha beszélünk egymással, és párbeszéd van a szerbek, a horvátok, a bosnyákok, az ortodoxok, a katolikusok és a muzulmánok között, az eredményhez vezet. Az egykori Jugoszláviában fennálló helyzet egy a világ súlyos problémái közül. Az arab-izraeli vagy a dél-afrikai fehérek és feketék konfliktusaihoz hasonlóan, a nagy problémák gyakran akkor oldódnak meg, amikor már mindenki belefáradt ezekbe. A kimerültség, az elgyötörtség gyakran az egyetlen esély arra, hogy az emberek összefogjanak a békéhez vezető úton. Fel kell tehát az embereket készíteni arra, hogy mi a teendő, hogy ne csüggedjenek. Ez azt jelenti, hogy nekünk nagyon keményen kell dolgozni, és ki kell alakítani a pozíciókat, mielőtt a végső elkeseredettség úrrá lesz az embereken.

T. A.: *Az előzőekhez némileg hasonló, bár mindezideig, szerencsére, politikai úton kezelhető problémát jelent a környező államok, Szlovákia és Románia területén élő magyar kisebbség helyzete.*

J. M.: Hasonló problémák megoldására Európában vannak jó példák is. Az olasz kormány és a dél-tiroliak vezetői nagyon alapos, kielégítő, megnyugtató rendelkezéseket hoztak azért, hogy a dél-tiroliak használhassák nyelvüket az iskolában és a bíróságon. Nagyon figyelemreméltó ami ott a polgári jogokkal kapcsolatos. Talán a szlovák és a román kormány is okulhatna Dél-Tirol példájából. Meg kellene figyelniök, miéntoldják meg hazai gondjaikat. Viszont nem tudom, akarnak-e egyáltalán meríteni mások tapasztalataiból. Meg kellene őket hívni, hogy nézzenek ott is körül. A magyar kisebbségek — a határokon túl — bizonyára tudják, hogy elég kicsi az esély, hogy a nemzetközi közösségek tegyenek valamit az ügyükben. Ezért

a magyar kormány felelőssége egyre hangsúlyosabb kell legyen, és ami szintén nagyon fontos: a magánszféra, a kulturális szféra, a tudós társadalom, az értelmiség, a tanárok figyeljenek oda és segítsenek a nemzetiségeknek, hogy a határokon túl is megőrizzék történelmi, kulturális hagyományaikat, nyelvüket.

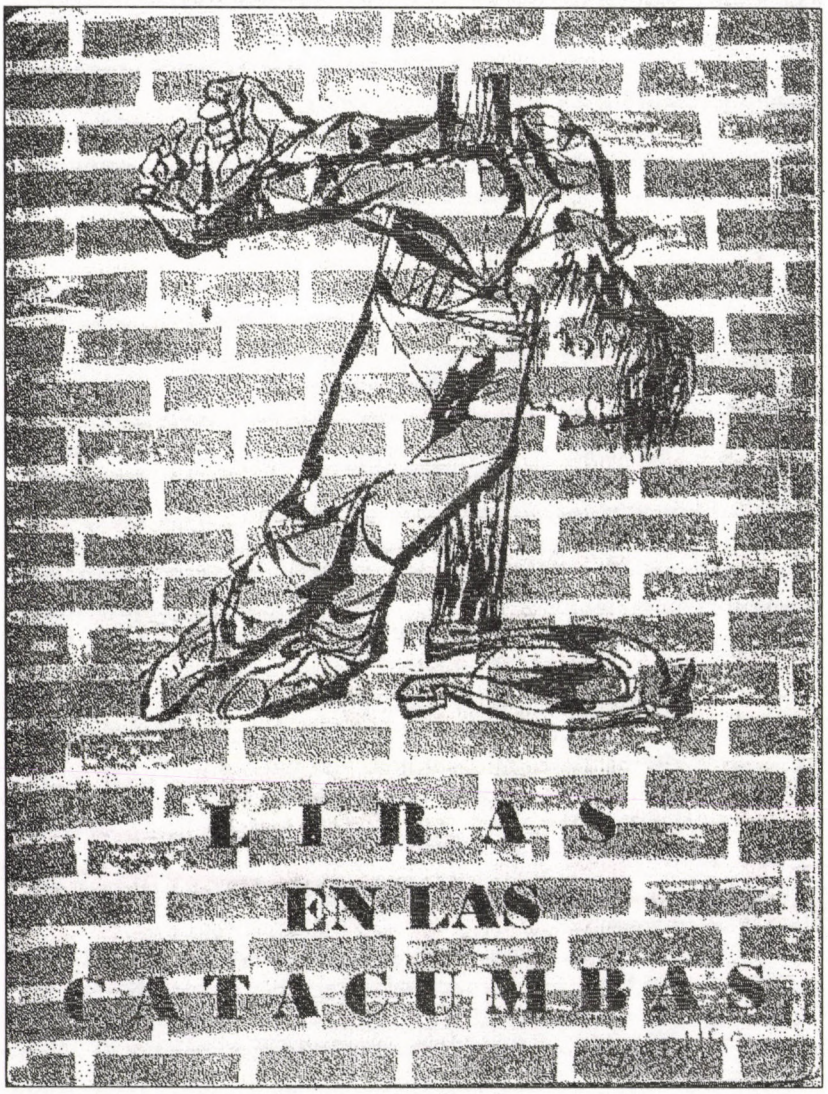

SZALAY LAJOS: KÖNYVCÍMLAP

A SIKER ALAPJA

Vendég: ZSIGMOND Vilmos Oscar-díjas operatőr.
(Szerkesztő-riporter: GAÁL Péter. Elhangzott: 1995. szeptember 8-án.)

Helyszín: Los Angeles.
Gaál Péter: *Mitől van a világban olyan jó híre a magyar operatőrnek?*

Zsigmond Vilmos: Elsősorban is, azt hiszem, minden más vonalon is nagyon jó híre van a magyaroknak a művészvilágban, a szobrászatban, irodalomban, festészetben, mindenben. A magyarok, azt hiszem, mindig kitűnnek. Hogy a filmművészetben miért vannak ilyen kitűnő operatőrök, rendezők, arra a válasz az, hogy van egy nagyon jó főiskolánk Magyarországon, amelyik 1945 után kezdett működni, és ezen a főiskolán mindig a legjobbak tanítanak. Engem például ILLÉS György, BADAL János, BOLYKOVSZKI Béla, szóval mindig a legjobbak tanítottak. Szerte a világban, például Amerikában, nem a legjobbak tanítanak, az operatőrök például annyira el vannak foglalva, hogy egyszerűen nem tudnak elmenni egy főiskolára tanítani, azt hiszem, ez a dolgok gyökere.

G. P.: *Avassuk be a nézőt annak ismeretébe, hogy Magyarországon egészen mást jelent az operatőrszakma, mint a világban. Nálunk az operatőr az utolsó pillanatig ott ül a kamera mögött, és az utolsó centiig maga forgatja a filmet. A világban az operatőr a fény mestere, aki alig ül a kamera mellé, azt a kameramann végzi. Mit jelent a fény mesterének, művészének lenni?*

Zs. V.: Tulajdonképpen a legfontosabb dolog a filmezésben a fény. A fény, a világítás dönti el, hogy milyen művészi lesz a film. Minden filmnek meg kell teremteni a hangulatát, és a hangulatteremtés a legfontosabb egy filmben. Szóval vannak különböző irányzatok a filmművészetben, és én tulajdonképpen azt csinálom, amit Magyarországon tanultam. Van egy modern irányzat például, amely azt tanítja: ne használjunk irányított fényt, használjunk szórt fényt. Én ezt megpróbáltam, de nem ízlett. Nekem nem tetszik. Én valahogy úgy szeretek világítani, mint a festőművészek, ahogy egy REMBRANDT, egy CARAVAGGIO. Szóval, szerintem, nem lehet ettől az irányzattól eltérni. Próbáltam, de nem sikerült, és most már jó pár éve visszatértem ahhoz, hogy a hangulatkeltéshez nagyon sokszor irányított fényt használok.

G. P.: *Mitől lett Hollywood akkora, amekkora, és mitől lehetett meghatározója a világ filmművészetének?*

Zs. V.: Tulajdonképpen Hollywood azért jött létre, mert a filmet már kezdettől arra használták, hogy pénzt keressenek vele. Ők közönségigényt akartak kielégíteni ezekkel a filmekkel. Mi hiába hadakozunk Európában, hogy a filmnek művészi értéket kell képviselnie, iránymutatónak kell lennie. Az igazság az, hogy Hollywood

filmeket csinál pénzért, azért, hogy minél nagyobb bevételhez jussanak, és ezt sajnos nem fogja senki sem megváltoztatni.

G. P.: *Mit érez eddigi pályája csúcsának?*

Zs. V.: Az én pályám csúcsa tulajdonképpen az eleje volt. És úgy érzem, hogy a legelején, amikor elkezdtem filmeket csinálni Hollywoodban, akkor egész más irányt képviseltem, valami egész új dolgot csináltam. Pályatársaimmal együtt — KOVÁCS Laci, Haskell WEXLER, Conrad HELL és mások — mi egy új irányzatot képviseltünk, amennyiben le akartuk rombolni a régi hollywoodi úgynevezett sztárvilágítást. Azt a hangulattalan világítást, amelynek egyetlen célja, hogy a sztárok jól meg legyenek világítva. Mi ez ellen dolgoztunk, és ekkor hoztuk be azt a fajta világítást, ami az európai filmekben már megvolt, vagyis a hangulatkeltést, a hangulati világítást, a realista világítást, a realista filmkészítést.

G. P.: *Melyik filmjét tartja ebből a szempontból a legjobbnak?*

Zs.V.: Kezdődött a *McCabe*-bel, a *Mrs. Miller*rel, és néhány kisebb film után jött egy pár nagy film, amely szintén ezt az irányt képviselte: a *Harmadik típusú találkozások*, a *Szarvasvadász*. Ekkor értem el a csúcsára annak, ami az új irányzatot jelentette Hollywoodban, és Hollywood ezt elfogadta, aztán tovább fejlesztette.

G. P.: *Mesterkurzusok indulnak szerte a világban, Budapesten is volt. Mikor találkozhatunk Zsigmond Vilmossal otthon?*

Zs. V.: Négy éve tulajdonképpen mi kezdtük el a mesterkurzust, Heskell Wexlerrel. Ha minden igaz, augusztus végén újra ott leszünk.

A helyszín Budapestre vált.

G. P.: *Most mesterkurzus zajlik Budapesten, a filmgyárban. Hazai és külföldi filmművészeti főiskolások jöttek ide, hogy Zsigmond Vilmostól és* KOLTAI *Lajostól tanuljanak. Meg lehet-e tanulni egyáltalán ezt a mesterséget?*

Zs.V.: Nem könnyű dolog, de meg lehet tanulni, olyan emberektől, akik nemcsak jó operatőrök, de jó pedagógusok is. Nekünk, szerencsére, ez megadatott annak idején a főiskolán, amikor itt tanultam. Illés Gyuri bácsi, Bojkovszki Béla, meg az összes jó magyar operatőr tanított bennünket. Ha mi ezt tovább tudjuk folytatni, mint Koltai is, akkor szerintem föl tudunk nevelni egy új nemzedéket.

G. P.: *Tulajdonképpen mi történik itt, egy ilyen mesterkurzuson?*

Zs.V.: Profivá akkor válik az ember, amikor már öt-hat filmet elkészített, és minden esetben megtalálja a választ a problémákra. És itt, amikor az ember a fiatal növendékekkel foglalkozik, látja, hogy milyen kínokon mennek keresztül, mert nincsen gyakorlatuk. Egy igazi profi öt perc alatt megoldja azt a feladatot, amire másoknak órákra van szükségük. Megpróbáljuk megértetni a tanulókkal, hogy milyen eszközök állnak rendelkezésre a különböző hatások elérésére.

G. P.: *Egy operatőr meg tudja mondani, hogy egy látott filmnek ki volt az operatőre?*

Zs.V.: Meg tudja állapítani, de szerintem az az operatőr, akinek van egy bizonyos megrögzött stílusa, az nem jó operatőr. Mert minden filmnek saját egyéni stílusa kell legyen, nem egy operatőr stílusának kell dominálnia az egészet.

G. P.: *Egy világhírű operatőr hogyan pihen? Hány munkát vállal el, hogyan töltődik fel?*

Zs. V.: Sajnos az én esetemben ez attól függ, hogy mennyi ajánlatot kapok, és ebből hányat tartok érdemesnek arra, hogy elvállaljam. Van olyan időszak, amikor egymás után jönnek a filmek, és nem marad időm arra, hogy pihenjek. Az ideális az lenne, ha az ember csak egy vagy két filmet csinálna egy évben, és maradna négy-öt hónapja arra, hogy az akkumulátorokat feltöltse, és pihenten kezdhessen az új munkába.

G. P.: *És hogyan pihen, mit csinál a szabad időszakokban?*

Zs. V.: Tulajdonképpen mindent szertnék csinálni, amikor van szabadidőm. Szeretek úszni, szeretek utazni, mert vannak a világnak olyan részei, amiket még nem láttam. Szeretek fényképezni, ez talán furcsának hangzik, de az állófényképezés egészen más. És szeretném előhívni, nagyítani is a képeimet. Én fiatalkoromban nagyon jó laboráns voltam, nagyon szerettem fekete-fehér képeket nagyítani, s ha lesz szabad időm, talán visszatérek ehhez.

G. P.: *Befejezésül, visszatérve a mesterkurzushoz, és a kiváló magyar operatőri hagyományokhoz: lesz-e még világhírű operatőrünk, esetleg ebből a mesterkurzusból kinőhetnek-e olyan kiválóságok, mint Koltai Lajos és Zsigmond Vilmos?*

Zs.V.: Biztos vagyok benne, hogy ebből a társaságból igen. Harmincketten vannak, tizenhatan gyakorlatilag is részt vesznek a munkában, tizenhatan csak megfigyelők, szóval láttam már itt a két nap alatt olyan megoldásokat, amelyek ígéretesek. Csak az a kérdés, lesz-e annyi akaraterejük, hogy olyan fokon tökéletesítsék a művészetüket, ahogy azt Koltai Lajos csinálta annak idején...

A helyszín ismét Los Angeles.

Zs. V.: Most már negyven éve, hogy kinn vagyok, és hogy én nem feledkeztem el Magyarországról, és ők sem feledkeztek el rólam. Szóval ez valami nagy dolog a számomra, hogy még mindig magyarként kezelnek Magyarországon, és hogy a szívem szintén magyar.

G. P.: *És itt hogy kezelik?*

Zs.V.: Itt elfogadtak amerikai operatőrnek, aki magyar származású.

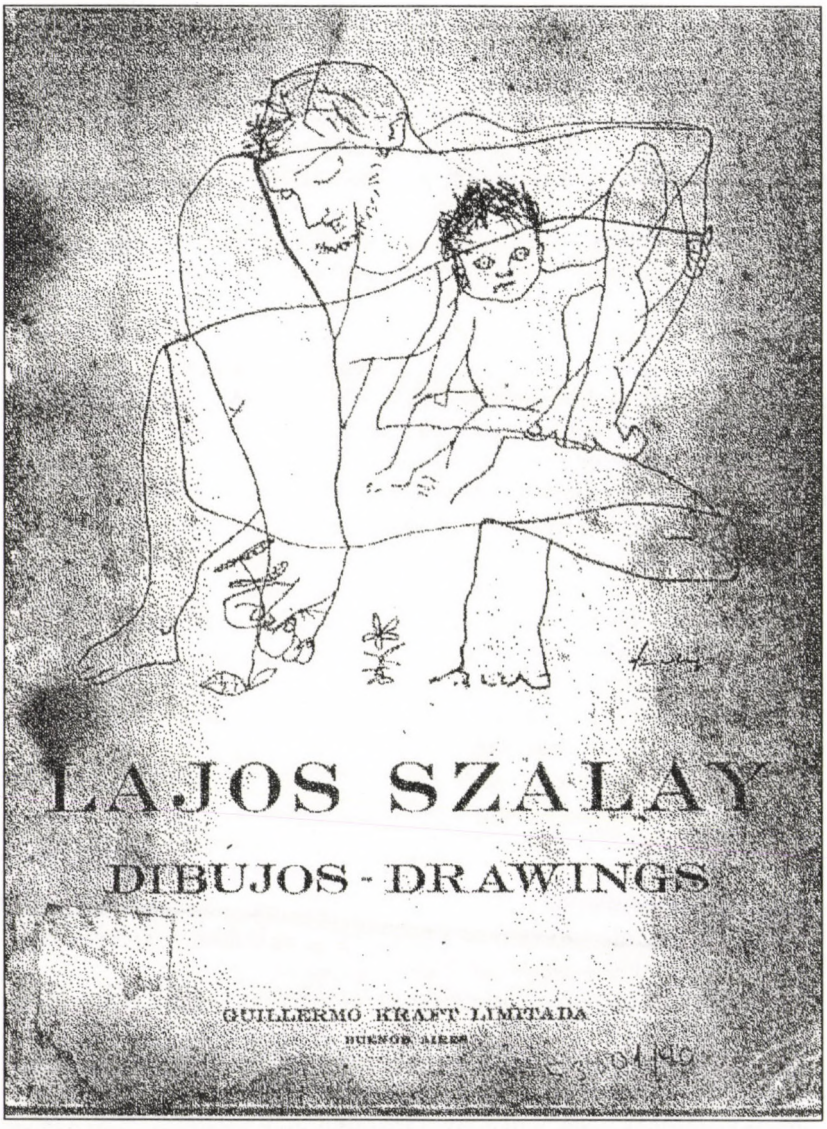

SZALAY LAJOS: KÖNYVCÍMLAP

1956-OS RAJZOKRÓL — VÁZLATOSAN

Az 1956-os forradalom jellegzetes képi együttesei teljességgel a mai napig nincsenek föltárva, sem itthon, sem külföldön.

A MEGJELENÍTÉSÉNEK LEGELSŐ RÉTEGÉHEZ a korabeli fényképek, riportfotók, dokumentumfelvételek, amatőr és privát képek sorolhatók. Ma már archívumok, fotó- és dokumentumgyűjtemények, múzeumok megbecsült darabjai. E műtárgykör nagy része a korabeli sajtóból és egyéb publikációkból vált (vagy válik folyamatosan) ismertté. Ha valaki a forradalom képeskönyvét szeretné összeállítani, abban a fotográfiának — mint az eseményeket a maguk szépítetlen valóságosságában rögzítő médiumnak — kiemelkedő szerep jutna.

A forradalom napjainak lázas cselekvéseit ugyanúgy rögzítik, mint az egyes kompozíciók részeként megjelenő jelképeket, szimbólumokat. A forradalom jelképtárában föltétlenül számba veendők: a kivágott címer helyén lyukas nemzetiszín zászló a forradalom jelképe; az orosz tank, ill. az orosz katona az idegen erőszak, a forradalom leverésének szimbóluma; a harcoló egyetemista/fiatal nemzetőr a haza, a nemzet, a forradalom hős katonája; az erőszakkal eltávolított pártvezér a túlhaladott idő, a retrográd erő jelképe, a tömegbe lövető katona/parancsnok ugyancsak a vak és cél nélküli erőszaké, a Sztálin-szobor a zsarnokság és önkény jelképe.

A forradalom vizuális fogalomkészlete, jelkép- és szimbólumrendszere természetes rokonságot tart a magyar forradalmak hagyományaival (pl. az 1848-49-es forradalmat és szabadságharcot leverő orosz dzsidást orosz tank helyettesíti).

A forradalom eme hétköznapi jelrendszere a korabeli fotográfiákról is leolvasható. Ahogy maguk a jelképek is információhordozók: a bécsi magyar nagykövetség épületén 1956 november első napjaiban a forradalom lyukas zászlaját a hivatalos állami lobogó váltotta föl — mikor már véglegesnek és visszavonhatatlannak látszott a forradalom leverése. Addig azonban — a híreknek megfelelően, reménykedve vagy kétségbeesve — egymást váltogatta a kétféle lobogó.

1956 látványának rögzítésére vállalkoztak azok a korabeli rajzok, grafikák és más képzőművészeti alkotások, amelyek szerves kapcsolatban vannak a forradalommal, elsődleges ihlető forrásukkal. E művek között is vannak valós rajzi lejegyzések, a történések helyszínein készült skiccek. S vannak a forradalom napjaiban vagy utána készült munkák.

KÉNYES ÉS ÉRZÉKENY KÉRDÉSKÉNT VETHETŐ FÖL az egyidejűség, ill. a művek események utáni készítésének kérdése. Nem mindegy ugyanis, hogy 1956 októberében készültek-e a műalkotások, vagyis közvetlenül idézik-e a forradalmat, vagy csak később, évek, évtizedek múltán próbálják visszaidézni a történteket. Korántsem közömbös szempont, hogy a mű a forradalom napjaiban, vagy utána, az élmények közvetlen hatása alatt, vagy később, az idő és ráció kontrolljával fogalmazódott meg.

A számbavételnél még a keletkezés helye sem lehet mellékes: fontos tudnunk, hogy külföldön (Nyugaton), emigrációban, vagy itthon készültek. Az előbbiek jobbára azonnal nyilvánosságot kaptak, növelve a Magyarország iránti szimpátiát. Az itthoni alkotások eleve kizáródtak a nyilvánosságból mindaddig, amíg a kétpólusú forradalom-értékelés (itthon s a keleti tömbben hivatalosan: ellenforradalom; nyugaton és az emigrációban természetesen: forradalom) 1989-ben végérvényesen össze nem ért a forradalom egyértelmű elismerésében.

Azóta bizonyos szempontból kurrens a téma. Aki az utóbbi években ún. 1956-os, a forradalomra utaló munkákkal próbálkozik, gyors sikerre, ismertségre számíthat, amit akár az egyes pártok felhajtóereje is segíthet.

A művekre rakódó esetleges és lehetséges politikai aktualitás miatt fontos elkülöníteni a forradalom képzőművészeti tükröződéseinek legkorábbi, primer rétegét (1956-57-ben keletkezett művek) a későbbiektől. Műfaji szempontból is jelentős eltérések mutatkoznak. Szobrok, plasztikák, emlékművek csak bizonyos idő után, jobbára évek múltával készültek, készülhettek. A forradalom és egyes eseményei, szereplői emlékére állított emléktáblák, emlékoszlopok, szobrok, emlékművek vizsgálata külön stúdium lehetne, hiszen a művek összképében kell az egyes alkotásokat elhelyezni, értékelni. Külön fejezet a 301-es parcellába került emlékmű (kiválasztásának, elkészítésének) története. A plasztikai munkák, a rajzok, festmények mellett e monumentális díszlet-együttes is a mű-sorba helyezhető, szuggesztív kultikus keret NAGY Imre és mártírtársai emlékéhez. A monumentális díszletbe a történelmi igazságtétel szándéka ugyanúgy belefoglaltatik, mint a megértés, a megbocsátás gesztusa, az önmagunkkal való szembenézés, az önkritika lehetősége. (BACHMAN-RAJK-PETERNÁK: *Ravatal–Catafalque*, Na-NE Galeri, P. 1989.)

Az 1956-os forradalom eseményei az egyes szocialista országok művészeit is alkotásra — így állásfoglalásra — ösztönözték. A berlini Roger LEEWIG a kivonulás, a végső elvonulás képi metaforáját alkalmazta (*Exodus*, 1956, gouache, 620x722 mm, Szépművészeti Múzeum, ltsz.: K. 93.1.), Werner TÜBKE az emberi szenvedést a keresztről levétel kompozíciójában vonatkoztatta a magyar 56-ra. Oskar KOKOSCHKA a forradalom hatására készített műveiben (*L'Enfant de Bethléem 1956; Ecce homo, 1956* — litográfiák) ugyancsak a keresztény szimbolikához fordul. A veszélyeztetett Jézus-Gyermek s az elesett mögött tankok fenyegető pusztítása aktualizált képi párhuzam a bet-

lehemi gyermekgyilkosság és a levert forradalom között. Az *Ecce homón* a Jézus-Ember átütő erejű kétségbeesését és szenvedését fokozza a megtörtség véglegessége, a közelgő fölfeszítettség bizonyossága. Kokoschka grafikái a *Gloria victis* (az 1956-os magyar szabadságharc költői visszhangja a nagyvilágban, *Nemzetőr*, München, 1966) című kötetben jelentek meg, Lobodar MOSSORA (Ukrajna), Torre JULIUSSEN (Norvégia) műveivel együtt. Jean COCTEAU jelkép-rajzát, csillag-metaforáját költői szöveggel komponálta egybe („Drága magyarok ti csillagok az égitestek között — Mindnyájan költők a tett tragikus lírája által"). Egy másik nagy francia, Jean FAUTRIER: *Partisans, 1956* című monumentális festmény-sorozata ugyancsak a magyar '56-nak állít emléket.

Nyugaton és az emigrációban szó szerint és valóságosan is szabadabb volt a helyzet: az '56-os művek ott folyamatosan nyilvánossághoz jutottak. (Itthon 1956. november 4-én több mint harminc évre elzárták valamennyit.) Természetesen és törés nélkül fonódtak össze az '56-os művek a sajtóval (pl. *Irodalmi Újság*, *Nemzetőr* stb. — a Lajtától nyugatra, szinte kivétel nélkül), a könyvkiadással. Egyelőre csupán sejtéseink vannak arról, hogy a szomszédos országok magyar képzőművészetében is születtek '56-os tematikájú munkák.

A magyar forradalmat köszöntő antológiák (1956-59) borítóján, címoldalán megjelenik a kép, a rajzolt mű (pl. *Til Ungarn*, Oslo, 1959; *Sangre de Hungría*, Santiago de Compostela, 1957; *Nea Eztia*, Athens, 1957).

Természetesen az újságírás s az irodalom gyorsabban és sokrétűbben reagált a forradalomra, mint a vizuális művészetek. A skicceken, vázlatokon, napi aktualitású rajzok készítésén túl bizonyos időbeli distancia szükséges a földolgozáshoz. A példák értékét és egyediségét az alkotók élethelyzete sajátosan árnyalhatja, egyéni módon tovább nyomatékosítja. Művészi, alkotói korszakot jelöl: indíthat vagy lezárhat.

SZALAY LAJOS (1909-1995) FORRADALMI RAJZSOROZATA 1956 október-novemberében készült — Buenos Airesben. (Szalay 1947-től Párizsban, 1948-tól Argentínában élt.) A forradalom idején az éter hullámain, a rádión keresztül — s a lapokból — értesült a magyarországi történésekről, s lázas lendülettel rajzolt. Egész rajzsorozatot (48 tusrajz) hozott létre, mely önálló kötetben (*El Drama de Hungría S O S*, Buenos Aires, 1956-57.), saját maga tervezte címlappal, tipográfiával látott napvilágot, közvetlenül a forradalom után. A könyv a magyar rádióadókon elhangzott fölszólalásokat (1956. október 23–november 4.) adja közre. A Szalay-rajzok szövegköztiek, magyarázó, eligazító aláírásokkal ellátva. A képi megidézésnek az '56-os forradalommal kapcsolatos fontos műformája a történelmi eseménysort megjelenítő történeti illusztráció.

A rajzolt forradalom első könyvét (ötezer példányban jelent meg; három kiadás) elküldték minden ENSZ-delegációnak, a vezető világlapoknak. Az egyetlen olyan, rajzokat (is) tartalmazó könyv, amely a magyar ügyet tárgyaló rendkívüli ENSZ-közgyűlés résztve-

vőihez eljutott. A rajzok ebben a szerepkörben a magyar forradalom argumentumaivá váltak. (Szalay *Hungaria* fölirattal, kereszt formában, montázsszerűen festette meg a forradalom tragikus mozzanatait; a képet átadták az Argentínában tartózkodó *56 delegáció*nak). Szalay rajzsorozata (néhány újabb darabbal bővítve, majd szűkítve) önállóan (Lajos Szalay: *Dibujos/Drawings*, Kraft, Buenos Aires, 1958.) a *Szegény hazám* című rajzzal indított *La Tragedia Húngara/The Hungarian Tragedy* sorozat címlapján jelent meg. Illusztrációkként két fontos, a forradalom irodalmát bemutató antológiában (*A magyar szabadságharc költészete*. In: a *Dél-amerikai Magyarság Jubileumi Évkönyve*; Buenos Aires, 1958.; *Liras en las Catacumbas*; Buenos Aires, 1959.) és kiállításokon (pl. Rutgers University, 1961. október 23-29.) sorozatként, összefüggő egységként szerepelt.

A RAJZOK — TÖBB EZER KILOMÉTERRE A FORRADALOM SZÍNHELYÉTŐL — az átélés expresszivitásával, az élmény elevenségével szólalnak meg. Még akkor is, ha Szalayt egy fikció, a napi történések híranyaga alapján elképzelt forradalom, egy távolról fölfogott eseménysor ihlette. Művészileg hiteles és igaz a rajzok közvetítette forradalom-kép. Nem anekdota, valós történet: Szalay egyes rajzainak figuráiban a forradalom résztvevői önmagukra véltek ismerni. A rajzok utalási rendszerében, az ikonográfiai jellemzőkben a bibliai visszakapcsolások, az apokaliptikus vonások, s a legyőzetés, az erőszak természetrajza is fölsejlik. A keresztény szimbolikára — ahogy Kokoschkánál is — a képi egyértelműsítés és megerősítés: a meggyőzés, az emberi szenvedés történelmi rögzültségének bemutatása miatt volt szükség. Jorge Romero BREST megfogalmazásában:

> „a keserűség mélyén nem a reménytelenség házát építette, hanem az igazság lírai momentumát emelte magasra".

Évekkel később, 1969-ben Szalay elkészítette a forradalom talán legkiválóbb köztéri emlékmű-domborművét is, *Hungary 1956* címmel (Norwalk, Connecticut, USA).

Szalay forradalmi rajzsorozata és a dombormű címében is kifejezi azon alkotói meggyőződését, mely szerint a forradalom a hazával, az országgal, a magyarsággal azonos. A művész aggodalma és ragaszkodása már csak a vágyaiban és álmaiban élő hazának szólt (már egy évtizede élt távol Magyarországtól). De az örök és legyőzhetetlen reménységnek is: hőstett, kontinenst mozdító akarat volt a forradalom. Eltiporták, leverték — időlegesen. Szalay Lajos keserűen, megrázóan őszinte rajzai mégis őrzik a lehetőség reményét.

A levert forradalom után az emigrációt választotta MAROSÁN Gyula (1915), aki az Európai Iskolához tartozott. Ő a forradalom — és bizonyos tekintetben maga a menekülés — krónikása, képi rögzítője. A legáltalánosabb és képileg tipizálható pregnáns történések (tüntetések, a pesti srácok hősiessége, a Sztálin-szobor ledöntése, harcok, nemzetőrök stb.) mellett eljut az általánosításig. *Magyarország — 1956* című szimbolikus képi megfogalmazásának attitűdje Szalayhoz közelíti (Magyarország = leterített anya, ill. szörnyek kései által szagga-

tott, tankok letaposta család). Képisége, montázstechnikája, de különösen rajzainak szürrealisztikus karakterei az Európai Iskolához úgyszintén kötődő LOSSONCZY Tamás (1904–) műveivel rokonítják.

Marosán Gyula *Forradalom 1956-1959* és a *Menekülés Magyarországról 1957* című sorozatai közel negyven művet (festmények, kollázsok, tollrajzok) tartalmaznak. A figuratív tollrajzok „határozott drámai ereje" (Oliver A. I. BOTAR) nem éri el Marosán főműveinek magaslatait —

> „nem igazán absztrakt művek, hanem a valóság hatására készült pontos dokumentumok a forradalomról, megemlékezések a nemzeti felkelés elesett magyar fiatalságáról". (Leon KOSSAR)

A tollal, ceruzával rögzített forradalom vizalitásának teljességéhez számbaveendő minden egyes alkotás, műrészlet, vázlat, még az ötletek, a virtuális, az elképzelt és a konceptuális munkák is. Az újságrajzok (pl. Burris JENKINS: *Slient Night, True Hungary 1956. XII. 24.*), emlékbélyegek (pl. *Remember 1956. október 23.* American Hungaian Federation), s mindennemű kép, az elszórtan, életművek egy-egy darabjaként fölbukkanók úgyszintén (pl. SCHWALM László: *Menekülés, 1956;* KOVÁCS Kálmán művei; KUTASSY Imre Ferenc: *Szobordöntés, 1957*, vászon, olaj, 41x65 cm. BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: KM 86. 17.; VAJDA Júlia: *Tank*, akvarell, Miskolci Galéria — MÜLLER Miklós, New York ajándéka).

Szalay Lajos, Marosán Gyula (és mások, pl. BECK András, JAKOVITS József, SZÁNTÓ Piroska) forradalmat idéző művei is nyilvánosságra kerültek: kiállításokon, könyvekben publikálták őket, írtak róluk. Az itthon készült munkák még a második nyilvánosságban, az ellenzéki sajtóban, szamizdatban is igen szűk körben terjedtek. Jellemzőbb volt az 1956-os forradalom által ihletett rajzok elzárása a nyilvánosság elől. SZŐNYI Istvánnak két, a forradalom napjaiban készült rézkarcát (elesett forradalmár a Duna-parton, Pietà-szerű kompozícióban; halottvivők — a *Zebegényi temetés* forradalmi tartalmú kép) sem ismerhettük eddig.

LOSSONCZY Tamás (1904-) rajzainak nyilvánosságra kerülését a forradalomértékelés nyugvópontra jutása mellett a retrospektív kiállítás (Ernst Múzeum, 1995. augusztus-szeptember) motiválta. Művei számbavételekor került elő tizenhét tollrajz, A/4-es papírlapokon, a lehetséges alkotói attitűdök sajátos formáját képviselik. Lossonczy — egyidejűleg vagy valamivel előbb, mint Marosán — 1957 legelején készítette e sorozatát, amely nem kapcsolódik a forradalom lineáris eseménysorozatához. „Átszűrtebb", áttételesebb, a választott alkotói magatartás önmagában is távolságtartóbb, minthogy konkrét helyszíneket, valós eseményeket idézne meg.

Az aktualitások jelzéséről, a plakátszerű külsődlegességekről még a szeriális tollrajzokon is lemond. Nem az események, nem a jelenségek rögzítését, hanem a mélyebb, vizuálisan (is) megragadható összefüggések megmutatását vállalja. Legáltalánosabban summázva: az erőszak, az egyoldalú kizárólagosságok ellen emel szót; az önkényuralom, a sztálinizmus, a Rákosi-korszak kerül pellengérre. Ám

a rajzok világába aktualizáltan átemelt motívumok (egyiptomi kolosszusok, Michelangelónak a teremtés láttán elborzadó Ádámja) kitágítják az időt és a teret. A sorozat egységbe forrt mondanivalója így lesz nagyívű, és Francisco GOYA (*A háború borzalmai*), illetve Pablo PICASSO (*Franco generális hazugságai*) sorozataira, mint távoli előzményekre tekint vissza. Lossonczy Tamás megfogalmazása szerint:

> „A rossz szokvány csődjéről és a valamivel jobb jövő reményének összecsapásáról gondokodtam."

A rajzsorozat drámai, helyenként apokaliptikus alaphangú. A közönyös kolosszusok előtt elbukó, a csupaszáj-csupakard megsemmisítő erőszak, a börtönlét, a körülményekben föloldódó képlékeny ember, az erőszak mindent eltaposó, torz szörnye, a papírfaló és -köpködő, undok bürokrácia, a halottak, koponyák hegyén át a semmibe tántorgók bizonytalansága, a kések, az ölés bizonyossága — mind-mind a döbbenetet, a rémületet: a korszak, az 50-es évek vizuális rettenetét fogalmazza meg. Dinamikusan, erőteljesen, a fekete-fehér drámai egymásnak feszülésében.

1956-nak, magának a forradalomnak azért van meghatározó szerepe a sorozat létrejöttében, mert a levert forradalom keserű tanulságával válhatott minden előzmény történelmi távlatú, egyetemes emberi élménnyé.

SÜMEGI GYÖRGY

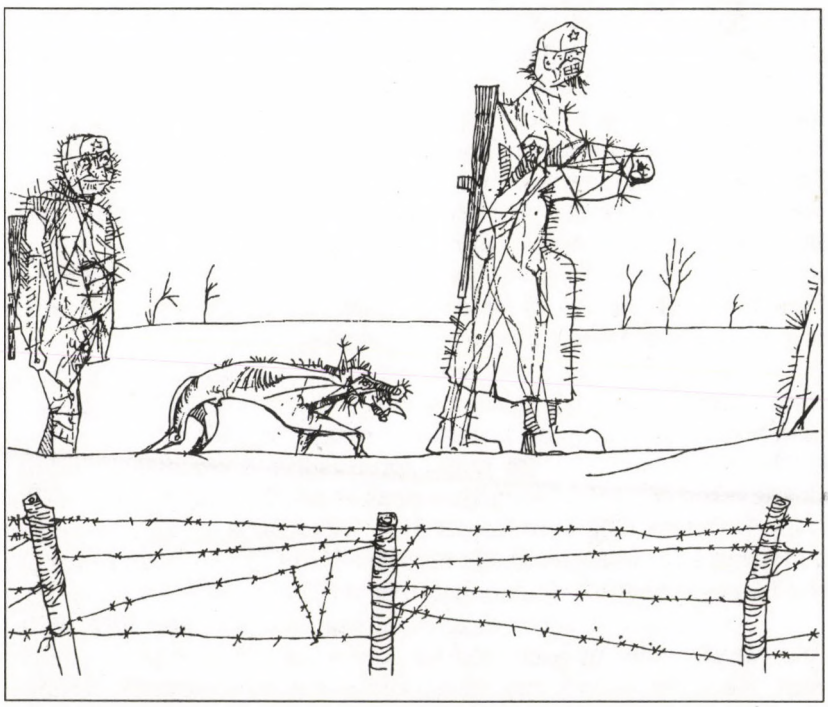

MAROSÁN GYULA: MAGYARORSZÁG 1956 (RÉSZLET)

FEJEZETEK A PAX ROMANA TÖRTÉNETÉBŐL

Beszélgetés Galambos Gyulával

ÉGER György: *Arra kérlek, hogy bevezetésül az európai Pax Romana mozgalom kialakulásáról, történetéről, céljáról mondjál valamit.*

GALAMBOS Gyula: 1920-ban, illetve szervezetileg '21-ben alakult meg az európai Pax Romana. Ez a fiataloknak, a diákoknak volt, hogy úgy mondjam a krisztusi reakciója a Párizs-környéki békére. A nagy világégés után, látva azt, hogy Európa nem a megbékélés útjára lépett, hanem inkább csak a bosszúnak a következményeit hordozza, a fiatalok összeálltak, mondván, hogy ők az evangélium alapján való megbékélést akarnak az európai fiatalság körében. A katolikus diákszervezetek a svájci Fribourgban, 1921-ben megalakították a mozgalmat. Tehát kimondottan diákszervezetként indult.

A vesztes háború után ez volt az első olyan nemzetközi fórum, ahol a magyarok teljes joggal részt vehettek, sőt örültek a részvételüknek. A magyar katolikus diákszövetség tehát alapító tagja a Pax Romanának. Később, a 20-as évek során kettéoszlott a Pax Romana. Külön tagozata lett a végzett diplomásoknak, akik már a gyakorlatban, mint tanárok, mérnökök, orvosok stb. működtek. A mai Pax Romana világszervezetnek két fő ága van, a diákszervezet és a volt diákok, tehát a diplomások szervezete. Ez utóbbi tovább szakosította magát, van mérnöki, művészeti, jogi stb. tagozata. Tőlük igen sokat remélünk a jövőben. Egy katalán az elnök, aki nemcsak nekünk barátunk, hanem jól ismeri a kisebbségi sorsot. A Franco-időkben volt diák és átélte ezeket a nehézségeket.

Ennyit talán az indulásról. A magyarok tehát kezdettől fogva részt vettek benne. Jelentősége a magyar egyházpolitikai vonalon nem volt különös, hiszen ismerjük a magyar egyház struktúráját a két háború között. Az első reform-próbálkozás a jezsuitáktól indult, akik igyekeztek a Mária-kongregációnak időszerűbb tartalmat adni. Én is így kerültem, még mint bencés diák, kapcsolatba velük. Onnan indult aztán az az irányzat, amely később a KALOT-ban és az EMSZO-ban is megnyilvánult. Ez azonban már történelemmé vált azóta.

A Pax Romana természetesen megszűnt a Rákosi-idők alatt. Feloszlatták, mint minden egyházi szervezetet. A nyugatra szorult vagy menekült diákok egy része, különböző egyetemi központokban, Grazban, Münchenben, Zürichben próbálkozott hasonló kezde-

ményezéssel. Meg is alakították a magyar katolikus diákszövetséget Nyugaton. Ez egy maroknyi embert foglalt magában, hiszen az akkori emigrációnak jó része kénytelen volt a tengerentúlra tovább vándorolni.

A nagy változást 1956 hozta, azzal a kétszázezer emberrel, aki akkor a „lábával" szavazott. A Nyugatra kitántorgott magyarok adták azután az újabb lökést, különösen mivel legtöbbje fiatalon hagyta el hazáját. A Svájcba került magyarok átlagéletkora huszonegy év volt. Svájci precizitással akkor ezt pontosan megállapították. Így tehát igen sok diák, köztük gimnazista került ki, ez eredményezte aztán a kastli magyar gimnázium megalapítását. Ebben mint építész magam is részt vehettem. Az egyetemisták pedig a nyugati egyetemi centrumokban szervezkedtek, München volt a központ, Párizs mellett. Hadd mondjam, hogy Párizsban volt még akkor egykét nagyon aktív magyar bencés, például REZEK Román, GÁCSÉR Imre. SZALAI Jeromos bácsi kezdte el, még a háború után a missziót. A párizsi központon kívül, ami aztán külön utat futott be, a müncheni volt a másik magyar súlypont. Ott alakult meg a Katolikus Magyar Egyetemisták Mozgalma, ami aztán később értelmiségi mozgalommá változott, miután a diákság felnőtt.

É. Gy.: *Hogyan alakult a helyzet Svájcban?*

G. Gy.: 1958-ban OTTRUBAY Józseffel, aki a Mindszenty-ügy után került ki Svájcba, már nemcsak a katolikus magyar misszió munkájában vettünk részt, hanem kimondottan diákszervezetet szerveztünk újjá. Ez aztán 1952-ben megszűnt, mivel az ötvenes évek elején lassanként kiapadt a magyarországi származású diákok utánpótlása. De tovább élt '56 után, amikor szinte minden svájci városban megalakultak a magyar szervezetek, közöttük plébániák, egyházközségek, a vallási gyökerű missziók. Elsősorban Baselről tudnék beszélni. Már '60-tól kezdve, a mi csoportunkból többen részt vettek a Pax Romana különböző rendezvényein. De szervezetileg nem alakítottunk külön csoportot, hanem baráti közösség maradtunk, egész addig, amíg kimondottan megkaptuk a felhívást arra, hogy mi is csatlakozzunk szervezetként hozzájuk. Ilyen csoportok működtek Európa legkülönbözőbb városaiban, általában a magyar katolikus lelkészségek keretében.

É. Gy.: *Mi volt a funkciója az emigrációban a nyugati magyar Pax Romana mozgalomnak?*

G. Gy.: Az 50-es évek végén, a 60-as évek elején a mozgalomban résztvevő személyeknek nagyobb része diák volt. Miután a 60-as években ők is lassan kinőttek az egyetemekből és családot alapítottak, megváltozott a feladatkör is. Ez főként a következő generáció magyarnak való megtartása lett. Ezt egyenként megoldani szinte lehetetlen volt, s még így is sok nehézségbe ütközött. Ahol magyar csoportok voltak, létesítettek úgynevezett magyar vasárnapi iskolákat. Svájcban szerda délután nincs iskola, mert különben ott délelőtt

és délután is van tanítás. Így a szerda délutánt arra fordítottuk, hogy a kiskorú magyarok valamennyi magyar iskolai képzést is kapjanak; ha nem is tanultak meg jól írni, olvasni mert az nagyon nehéz volt, de legalább bizonyos folklórkultúrát, magyar énekeket, játékokat elsajátítottak és közösséget alkottak. Volt magyar cserkészet is. A Pax Romana és a cserkészet évtizedeken keresztül összefonódott. A feladatkör később annyiban bővült, hogy — mint felnőtt emberek — bekapcsolódtak a befogadó országok gazdasági és társadalmi életébe, tehát feladatuknak érezték azt is, hogy az itthoni, idegen elnyomás alatt élő magyarság hangját hallassák a nyugati társadalomban és közvélemény előtt. Ez összekapcsolódott, természetesen, egy folyamatos önképzéssel és továbbképzéssel. Különösen, miután a vatikáni zsinat a 60-as években egy teljesen új korszakot nyitott számunkra is, és legfőbb feladatunknak tartottuk, hogy a zsinatnak a világ felé való nyitásával magunk is nemcsak hogy megbarátkozzunk, hanem a ránk háruló társadalmi követelményeknek is eleget tegyünk. A húsvéti tanulmányi heteknek fő célja az volt, hogy a tagságnak intenzív kurzust adjon a zsinat különböző tanításainak a mindennapi életbe való adaptálásáról. Ezzel teltek az évek 1965-től 1985-ig, így húsz éven keresztül szinte ez volt a fő témája a Pax Romana tevékenységének, a saját tagsága számára. A külső munkát illetően pedig részt vehettünk a nemzetközi Pax Romana életében. Ott igyekeztünk az elnémított magyar álláspontnak hangot adni, és nemcsak magyarországi eseményeket ismertettünk, hanem a kisebbségekbe szorult magyarok helyzetét is.

BÉKÉS Gellért személyében már a 60-as évektől kezdődően, sőt azt hiszem már 1958-ban, új szerkesztőt kapott a Rómában megjelenő *Katolikus Szemle*. Ezt félig-meddig a Pax Romana folyóiratának is tekinthettük, hiszen szerkesztői között voltak a mozgalom oszlopos tagjai, így KOVÁCS Zoltán is. Én csak a terjesztésben vettem részt és igen nagy örömömre szolgált, hogy a kis Svájcban, pár éves tevékenységem után több előfizetője volt a *Szemlé*nek, mint a nagy Németországban, ahol több mint tízszer annyi magyar élt. A *Katolikus Szemle* szinte minden számában volt egy beszámoló a kisebbségi sorsról. Könyveket is megjelentettünk, bár a könyvkiadásban inkább az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem jeleskedett, ők kimondottan a könyvkiadásra specializálták magukat. Náluk jelentek meg a kisebbségi sorsról is különböző, nagyon jelentős művek. Az együttműködésünk egészen szoros volt. Ennek bizonyítására nemcsak a négy ökomenikus kongresszusunkat szeretném megemlíteni, hanem a közötte levő időt is. Jellemző, hogy egy jó ideig református volt a *Katolikus Szemle* terjesztője több nyugat-európai országban és fordítva; én — katolikus létemre — alapító tagja voltam a Protestáns Szabadegyetem könyvkiadó körének, és azt kezdettől fogva aktívan támogattam, mint még nagyon sokan Pax Romanások és egyáltalán a katolikus értelmiségiek közül.

A Pax Romana-munkában való részvétel nem jelentett feltétlenül egyesületi tevékenységet. Aki részt vett a munkában, evangéli-

umi meggyőződéséből cselekedett, és az, hogy ő nyilvántartott tagja-e a mozgalomnak, vagy nem, ez teljesen harmadrangú kérdés volt számunkra. Ezért egy kicsit szokatlanul érintett minket a hazatérés után, hogy itt azt tartották fontosnak, hogy hány regisztrált tagja van az egyesületnek. A nemzetközi fórumokon való részvétel azzal járt, hogy a Pax Romana világkongresszusain, melyet öt évenként rendeznek, s az európai kongresszusokon, amelyeket az öt év közötti két-három évenként tartanak meg, ismertettük a magyar egyház helyzetét. A legszorosabb kapcsolatunk a bécsi egyházszociológiai intézettel, ANDRÁS Imrével, MOREL Gyulával, a Pax Romana oszlopos tagjaival volt, úgyhogy valóban alaposan és komoly megokolással tudtuk képviselni a magyar egyházat a nyugati fórumokon. Főleg egyházi vonalon dolgoztunk, de az UNESCO-val is kapcsolatot tartottunk. Amint erre lehetőségünk nyílott — ez is, érdekes módon épp az ökumenikus kongresszuson történt először, Sionban, 1971-ben — akkor magyarországi előadókat is meghívtunk. Nem mindenki, de legalább ketten kijutottak, RÓNAY György és PILINSZKY János. Ők voltak az első fecskék. Attól kezdve azután hol több, hol kevesebb sikerrel mindig tudtunk Magyarországról vendégül látni embereket. Említhetném például SZENNAY Andrást, s az *Új Ember* köréből LUKÁCS Lászlót, CSANÁD Bélát.

É. Gy.: *A rendszerváltás után a Pax Romana az első nyugati magyar szervezetek között volt, amelyik hazatért. Az első magyarországi kongresszus 1991 áprilisában volt Győrött, illetve Pannonhalmán. Az egyik kérdésem az, miért éppen Győrt és Pannonhalmát választották? Mi a hazai konferenciák tapasztalata, hogy éli meg a Pax Romana nyugati tagsága a magyarországi rendszerváltozást? Milyen a magyarországi és a nyugati csoport együttműködése?*

G. Gy.: Az emigráció nem jelent feltétlenül eltávolodást a hazai problémáktól. Számomra nagyon fontos élmény volt '56-ban, amikor svájci katonai tolmácsként részt vettem a magyar menekültek fogadásában, hogy igen sok, még itthonról ismert barátom nem akarta elhinni, hogy én már tizenkét éve Nyugaton élek. „Hiszen úgy gondolkodol, mint mi és ismered a problémáinkat." Erre nem személyesen voltam büszke, hanem tudtam, hogy velem együtt többen, akik valahogy igyekeztek tartani a kapcsolatot az otthoniakkal, akármilyen nehéz is volt, nem felkészületlenül fogadtuk a magyarországi változásokat. Ez kimondottan érvényes éppen a Pax Romanára, melynek több tagja Magyarországon is ismert. Csak pár nevet említek: Békés Gellért, BOÓR János, HORVÁTH Árpád, Kovács Zoltán, SKULTÉTY Csaba. Szóval hiába volt néha négy-öt évtizedes emigráció mögöttük, mégis jól rezonáltak a magyarországi változásokra. Én személy szerint ott is hagytam Svájcot és eljöttem a testvéremhez, Burgenlandba, mert éreztem, hogy itt most valami megindult, és ezt a közelséget kerestem is. Így adódott azután, hogy engem választottak meg 1989-ben a Pax Romana, még mint emigráns szervezet elnökének. Ezt én örömmel vállaltam is, azzal a kikötéssel, hogy az emig-

rációból szeretném hazavinni — nem az emigránsokat (hiszen az értékesebb fiatalabb réteg bizonyára nem fog tudni egyik napról a másikra kereket oldani, inkább csak az idősebbek), hanem a mozgalom szellemiségét; és az előbb említett személyek a legmesszebbmenően támogatták ezt. Úgyhogy nem személyes érdemem, hogy hazatelepült a magyar Pax Romana, hanem a nagyon jó csoporté.

Hogyan kerültünk Győrbe, Pannonhalmára? Kerestünk egy olyan helyet, ahol két-háromszáz embert el lehet helyezni, és így kerültünk azután bizonyos bencés segítséggel az említett helyekre. Mert valóban nem tudtuk megoldani másképp, márcsak anyagi megterhelés miatt sem, mint hogy igénybe vettük az ottani diákszállásokat, illetve kollégiumokat. Tehát így történt a bemutatkozásunk Győrött. Ott azonban észrevettük, hogy vigyáznunk kell. Nehogy a „mi majd megmutatjuk, hogy mi a demokrácia"- és „hogyan kell csinálni Magyarországon az újjáépítését"-szemlélet uralkodjék el. Erről kezdettől fogva nem volt nálunk szó, de éreztük, hogy sokan talán így fogják fel a mi szerepünket. Én azon a véleményen voltam, amit próbáltam gyakorlatilag is megvalósítani, hogy tessék csak gazdasági, társadalmi úton is bekapcsolódni az itthoni életbe. De személyenként, ne mint mozgalom, mert az egyrészt különös nehézségekkel is járna, másrészt olyan kvalitásokkal mi nem rendelkezünk, hogy jobban tudjuk, mint az otthoniak. Mi segítőkészek lehetünk, és azt valósítsuk is meg, hogy igenis nyúljon az emigráció jó mélyen a zsebébe, de hát ez mind személyes felelősség kérdése.

Az elmúlt években szorossá vált a kapcsolatunk az itthoni, egy ideig föld alá szorított katolikus értelmiséggel. Az ő tanácsukra változtattunk egy kicsit a kongresszusaink tematikáján. Lillafüreden, a *Keresztények és a szabadság*, aztán Szombathelyen, a *Megújuló egyház, a megújuló társadalomban* volt a téma. Hiszen nem önmagáért újul meg az egyház, hanem a világért, a társadalomért. Jézus nem a katolikusok megváltója, vagy a keresztényeké, hanem minden emberé. Mondhatom, ezt a Pax Romana halálosan komolyan veszi. Mi nem akarunk elkülönült elit lenni, zárt közösséget létesíteni, ellenkezőleg: az a célunk, hogy szolgáljuk az egész társadalmat. Persze csak úgy tudunk valamit nyújtani, ha nekünk is megvan a bázisunk, meggyökereztünk valahol. Itt vannak néha félreértések egyes egyházi emberek és közöttünk. Többen közülük azt már megalkuvásnak tartják, hogy mi igenis dialógust folytatunk a világgal, mindenféle és fajta emberrel, aki jószándékú, és aki legalábbis a maga szakmájában eredményt tud felmutatni. Mert rajtuk keresztül is szeretnénk az evangéliumnak nagyobb lehetőséget adni, s az emberek boldogságát szolgálni.

Rendszeresen járok Erdélybe, ahol már két éve megalakult a romániai magyar Pax Romana. Előzően létrejött, az akkor még csehszlovákiai, ma szlovákiai magyar Pax Romana, melynek alelnöke egy református lelkész, és a tagságnak egy része protestáns. Erdélyben is voltak hasonló jelenségek. Most például marosvásárhelyi re-

formátusokat viszek Illyefalvára. Ott lesz az erdélyi Pax Romana-kongresszus. Ez a harmadik immár.

É. Gy.: *Milyennek látszik a magyar Pax Romana-tagozat jövője? Mi a Pax Romana szerepe a magyar szellemi életben?*

G. Gy.: Mi az evangéliumnak a gyakorlati életbe való átültetésén fáradozunk, ez az alapfeladata a Pax Romanának. Akik a mozgalom tagjainak tartják magukat, azok a saját életükben próbálják ezt megvalósítani: gyárban, orvosi rendelőben és egyetemi katedrán. A tanulmányi héten ehhez elméleti hátteret és bázist keresünk, de a mi tevékenységünk feltétlenül gyakorlati kíván lenni. Egyik napról a másikra, vagy egyik évről a másikra nemigen tudunk eredményeket felmutatni, erre nem is gondoltunk. Itt egy hosszú folyamatról és munkáról van szó.

É. Gy.: *Többször említetted, hogy ötven éve élsz Svájcban. Kérlek, foglald össze, mik voltak a legfontosabb csomópontjai tevékenységednek, életednek?*

G. Gy.: Egyetemi tanulmányaimat itt kezdtem el a József Nádor Műszaki Egyetemen, és itt kaptam a zürichi műegyetem ösztöndíját. 1944-ben utaztam ki. Akkor többen voltak kint, különböző ösztöndíjjal. Magyarországról még ma is összegyűlnek a zürichi magyar egyesület volt tagjai. Időközben az ösztöndíj megszűnt, BAKÁCH-BESSENYEI követ küldött néha szerény támogatást. Így aztán magam kellett előteremtsem a tanulmányomra valót. Pincérkedtem, kubikos voltam építkezési munkánál, és egyebet is dolgoztam, feketén, persze. Egy időre ki is utasítottak Zürich kantonból, mert nem tudtam igazolni, miből élek. Zürichtől 18 km-re laktam, onnan jártam be biciklivel az utolsó években, aztán végül mégis megadták újra a tartózkodási engedélyt. Ehhez persze megfelelő tanulmányi eredményeket kellett felmutatni. Diákságom alatt végig részt vettem a magyar egyesületi életben. Például előadásokat rendeztünk a Svájci-Magyar Társaságban.

Az első háború után alakult ki a gyakorlat, hogy magyar gyerekeket nyaraltattak Svájcban. Ezt próbáltam valahogy feltámasztani. Sikerült is, amellett egy-két havonta vetítéses előadást tartottunk Magyarországról. Később aztán mindezt az egyházközség keretén belül folytattuk. Mert később ez volt az egyetlen működő magyar közösség Zürichben.

Aztán elkerültem a svájci Bank-metropolisból. Egy pályamunkát, a bázeli rajnai erőmű tervezését megnyerte a professzorom, akinél akkor dolgoztam. De ő már nagyon beteg volt és megkért, hogy menjek el Bázelbe, abba az irodába, amelyik aztán kivitelezi ezt a tervet. Később magam is részt vettem több pályamunkában, és a sikerek valahogy arra biztattak, hogy önállósodjam. Ez nem olyan egyszerű Svájcban, mert először is állampolgárság kellett, másrészt egy olyan klientúra, vagy ismeretségi kör, ahol az ember boldogulhat, mert nem lehet csak pályamunkákból megélni — kevés van belőlük, és erősen korlátozott a részvétel. Mindig a helyieket részesí-

tik előnyben. Én így is megnyertem egy-két pályamunkát, ilyen volt például a jezsuita noviciátus Freiburgban, ami akkor még „fedőnév" alatt futott, azt is megépíthettem. 1958-tól kezdve 1988-ig volt önálló tervező irodám Bázel egyik elővárosában. Az építészetnek úgyszólván minden területére elmerészkedtem. Erőműtől kezdve óvodáig, főiskolás kollégiumtól a legkülönbözőbb gyárakig, és a bázeli repülőtér részmunkálataiig sok mindent csináltam, de főleg azért lakóépületeket. Ez volt a súlypontja tevékenységemnek. Ezen belül a családi háztól, vagy nyaralótól kezdve egészen nagy szállodákig, toronyházakig és egész lakótelepekig. Az külön öröm volt számomra, hogy nem csak Svájcban dolgozhattam, ahol Bázelben és környékén sűrűbben, de Genftől Sankt-Gallenig is sok helyütt állnak épületeim. A szomszédos Elzászban, a távolabbi francia részeken is építhettem egy-két házat, továbbá Spanyolországban, illetve Andorrában, Németországban, Ausztriában és még Törökországban is, ottani barátaim révén. Akadt így feladatom sokféle. Amire nem törekedtem — és ezt most, vénségemre, megmondom őszintén, bizonyos mértékig meg is bántam —, hogy gazdag ember legyek. Mert egy építész Nyugaton könnyen meggazdagodhat. De én magam nem akartam gazdag lenni, ezt az evangélium tanácsolta, és én komolyan vettem. A túlságos jólét és a gazdagság deformál — az elmélkedésem a siófoki konferencián nem mellébeszélés volt, hanem belső meggyőződésem, és aszerint is éltem. Minden lehető engedményt, ami megengedett volt, azt általában megadtam. Akiknél pedig láttam, hogy gyengén állnak, hitelekből építkeznek, azoktól el se fogadtam a honoráriumot. Hát így aztán nem tudtam meggazdagodni, pedig nagyon jó lett volna pénzt befektetni egyes dolgokba. De ezzel sajnos most már nem élhetek.

Bizonyos elismeréseket aztán kaptam, nemcsak szakmaiakat, hanem társadalmiakat is. Ha rövid ideig is, de városi tanácsosa is lehettem annak a kis városnak, ahol éltem, és tizenöt évig voltam az egyházközség elnöke. Ami ott egész mást jelent, mint itt. Ehhez ismerni kell a svájci egyház struktúráját. Ott az egyházközösségi tanács a munkaadója a plébánosnak. A plébánost a közösség választja, illetve a közösség által megbízott bizottság, rendszerint az egyházközségi tanács. Ezek ősi katolikus egyházi privilégiumok. A baseli püspököt például nem Róma nevezi ki, hanem választják. Korábbi társadalmi tevékenységemet úgy próbálom fenntartani, hogy most is tartok előadásokat. Általában egyházi fórumok előtt, de ez nem jelenti azt, hogy ott csak ájtatoskodó emberek ülnek. Legutóbb például a jugoszláviai háború szellemi hátteréről és okairól tartottam előadást. Ezekre nagy szükség van ma is. Ezt szervezettebb formában kellene csinálni. Itt még látok lehetőségeket.

A Gondviselésnek köszönhettem, hogy magyar asszonyt ismertem meg, akit elvettem feleségül, és három gyermekünk született. Nálunk ennél több gyerek nőtt fel, hál' Istennek, erre lehetőségünk volt. Rokongyerekek, árván marad gyerekek. Ők mind jól beszélnek magyarul. Az egyik fiam húsz éves korában szerencsétlen-

ség áldozata lett. Gyermekeim szebben beszélnek magyarul, mint én, mert édesanyjuk szabolcsi, és észrevenni rajtuk a szabolcsias kiejtést. Persze olvasni már kevésbé tudnak, mert az nehezükre esik. De a magyar kultúrával tisztában vannak. A lányom, amikor vagy tíz évvel ezelőtt először volt Debrecenben, egy nyári egyetemen, azt mondta: „apu, ez nem nekem való, hanem olyanoknak, akik nem tudnak jól magyarul". Remélem, hogy mostanság már kicsit nívósabb nyári egyetemeket rendeznek. A fiam is építészmérnök, most Svájcban dolgozik. Nem akarja ott önállósítani magát, ő „haza" akar térni. Tavaly már bejelentette, hogy itt az Expónál úgyis lesz egy csomó munka. Most megint azt mondta, hogy hazatér, de nem jön Pestre, hanem valamelyik vidéki városba. Ő kint született, mégis ezt az országot érzi hazájának. Ez egy édesapának a legnagyobb öröm.

É. Gy.: *1988-ban Burgenlandba mentél, hogy közelebb legyél Magyarországhoz. Azután 1990 óta nagyon sokat vagy Budapesten, Budapest és Bázel között ingázol. Nem gondoltál arra, hogy véglegesen letelepedj Budapesten, innen a kisebbségi munkádat és egyéb tevékenységeidet is jobban tudod koordinálni?*

G. Gy.: Vannak más személyes kötelezettségeim. Feleségem, aki megtartotta a magyar családot idegenben, otthont adott nekünk, megpróbálta, el is jött velem Burgenlandba, de különösen az egészségi állapota miatt nem mer tartósan itthon élni. Egy hónapig most itt volt Budapesten. Minden évben eljön, legalább egy hónapra. A lányom is ott találta meg a megélhetését, Svájcban dolgozik, orvosi asszisztensként. Most egy gyógyszergyár menedzsere. Persze a gyerekek felnőttek, azok már úgyis a maguk lábán állnak. A feleségem miatt nem tudok itt végleg letelepedni. Gyakorlatilag évente nyolc-kilenc hónapot úgyis itt vagyok. Inkább csak látogatóba megyek el, intézni az ügyes-bajos dolgokat, és egy-két előadást tartani közben — ami szintén fontos. Ezt szeretném intenzívebbé tenni és publikálni.

Egyébként itt vagyok, bejelentkeztem. Mondták sokan, milyen élhetetlen építész, nem hozott haza semmit. Pedig egy egész gyárat hozhattam volna, mint hazatelepülő. Hát én még az autómat se hoztam haza. Általában vonattal járok. Egyébként már három autómat ellopták itt, Budapesten, nem most, 1992-ben, féléven belül. Kétszer betörtek a lakásunkba, tüzet raktak a bejárat előtt, no de hagyjuk ezt.

É. Gy.: *Optimistább dolgokkal fejezzük be. Az életed mottója a szolgálat. Ez irányított a Pax Romanában és ez vezényel továbbra is.*

G. Gy.: Igen. Egyelőre nem kívánok visszavonulni. Megígértem az utódomnak is, hogy nem hagyom magára, mert elég nehéz feladat a Pax Romana vezetése, és az évi kongresszus megszervezése, hogy az megfelelő színvonalú és kiegyensúlyozott legyen. Persze hetven éves korban már nem tervez nagy dolgokat az ember, s a Pax Romana mozgalom hazatért. A mag kicsírázott, a fa terebélyesítése már a fiatalabb generáció feladata lesz.

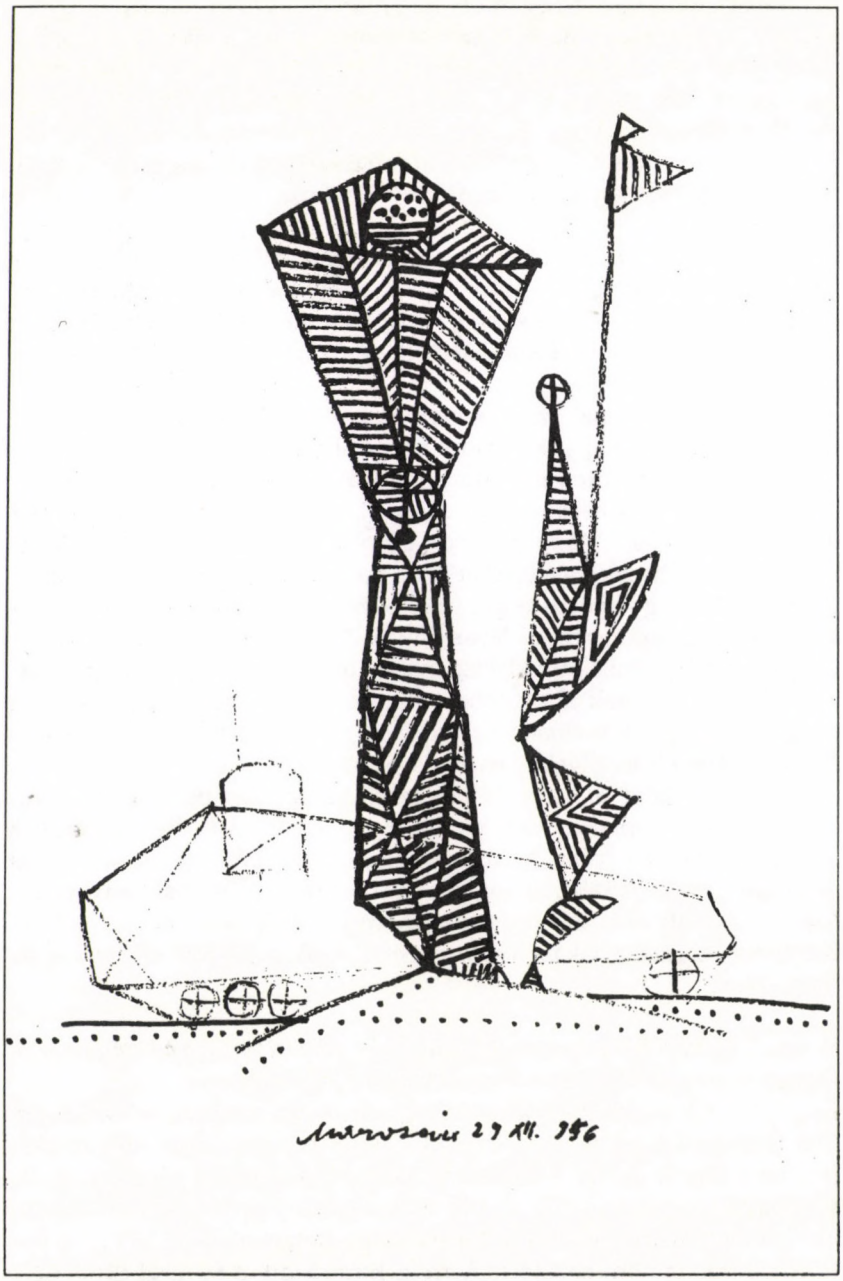

MAROSÁN GYULA FORRADALOM 1956 CÍMŰ SOROZATÁBÓL

KORTÁRSUNK, HAMVAS BÉLA

„Az igazi mű posztumusz. Amíg az alkotó él, a mű is abban a káprázatban áll, amely minden élőnek az élettel együtt adott járandósága. Mert amíg valaki él, csak élete van, ebből csak ha meghalt, lesz sors. Az életmű témája pedig a lezárt és kész és a sors. Vannak művek, amelyek a halál előtt öt perccel jelentékenyek lehetnek; öt perccel később nincsenek sehol. Művek, amelyekről száz évig senki se tudott, és egyszerre, mintha ma készültek volna. Nem szabad előnyét látni annak, amire az ember életét rátette. A nagy művek között korkülönbség nincs. Minden nagy mű egyidejű. Minden nagy mű állandóan jelen van. Minden nagy mű kortársam." HAMVAS Béla: Az életmű (Patmosz III.)

A SORS ÚGY HOZTA, HOGY HAMVAS BÉLA IS — mint BORGES szerint minden ember — rossz korban élt. Pályafutása ismert. Életében egyetlen könyve, *A láthatatlan történet* jelent meg, 1944-ben. Írásait érdemben elsőként a minőségre érzékeny NÉMETH László méltatta, majd a Vörös Hadsereg nyomán megérkező moszkoviták gyorsan és kíméletlenül elhallgattatták. LUKÁCS György, a magyar kulturális értékek és tehetségek talán legelkötelezettebb pusztítója törölteti a szellemi életből. „B-lista" — olvashatjuk a *Scientia Sacra* első kiadásának rövid életrajzi összefoglalójában. Ettől kezdve megélni nem, csupán létezni tud szellemi emberként: földműves, raktáros, segédmunkás. A kor eltorzult értékszemléletének bizonyítására, hosszabb elemzés helyett elegendő egy rövidke névsor: MÁRAI Sándor, KERÉNYI Károly, BIBÓ István, LATINOVITS Zoltán mellett kapott posztumusz Kossuth-díjat.

Aranykor helyett karnevál — jellemezhetnénk a lényeget a tőle kölcsönzött szavakkal, ha nem tudnánk, hogy Hamvas eljutott az aranykorig, realizálta önmagát. Tudta, hogy mindig és mindenütt centrum van — az ő kifejezésével: tengely — így nincs a létezésnek perifériája. A mű iránti elkötelezettségben hitt: „A mű tudatában senki nem lehet tekintettel gyakorlati, mondjuk megélhetési szempontokra". Úgy gondolta, hogy a tökéletes mű nem kivetíthető, hanem az emberi lényegben realizált eredmény.

Németh László, akihez szoros „üdvtörténeti" rokonság fűzi, hasonlóban reménykedett: most az emberbőrbe kötött remekművek kora jön, hirdette — sajnos tévesen. Legkedvesebb alakja — a „modern szent", Égető Eszter — az üdvtörténet földi útját járja be, mintegy ellenpontjaként Hamvas égi, szakrális vándorainak. Mindkét író életművének központi kérdése a megváltás, a megválthatóság.

NEM VÉLETLEN, HOGY HAMVAS AZ ÍRÁST, MINT FOGLALKOZÁST mindenkor elutasította. Nem pusztán sorsa, a szélesebb nyilvánosságtól való elzártsága miatt, de úgy tűnik föl utólag, alkata is erre predesztinálta. Számára az írás több volt mesterségnél. Úgy írt — mondja róla KEMÉNY Katalin —, ahogy lélegzett. Az írást, azt hitte, soha nem tudja majd nélkülözni, mert „a lét eredeti szövegének megfejtése az írás tevékenységén keresztül történik". Hazugságmentes írásra törekedett, mivel csak az fedheti a hazugságmentes létet; másként fogalmazva: csak az lehet az alapja. Hamvas munkáival nem csupán a kortársak, de java életművének megjelenése óta az utókor sem tud mit kezdeni. Ez nem feltűnő jelenség a magyar irodalmi életben. Mindössze emlékeztetőül: süket fülekre talált OTTLIK *Iskolája*, csakúgy KERTÉSZ *Sorstalanság*a. Elfelejtődött BIRKÁS Endre, folyik NAGY László költészetének sunyi, de annál szorgosabb átértékelése; és fölöslegesnek minősíttetett JÓKAI teljes hagyatéka. (Utóbbiról SZILASI László — az ép elméjét megőrző kevésszámú irodalomtörténészek egyike — írt rangjának megfelelően.) Hamvasról az irodalomtörténeti munkák legtöbbször nem vettek tudomást, ha mégis, akkor sommásan pesszimista kultúrfilozófusnak, esetleg misztikus tanokat hirdető irracionális gondolkodónak nevezték. Visszapillantva ismét: ez a marxista esztétika nyelvén az eretnekké nyilvánítással, kiátkozással volt egyenértékű. A helyzet azóta sem változott sokat, még a kiváló elméleti erényeket csillogtató KULCSÁR SZABÓ Ernő is úgy véli *A magyar irodalom története 1945-1991* című munkája második kiadásában (1994), hogy Hamvas ügyében semmi oka a számottevő változtatásra:

> „az ideológiakritikai irodalomértés hagyományának remélhető gyöngülésével párhuzamosan talán világossá válik, poetikailag hány és hány ponton esendő konstrukció az, amit a *Karneváll* újszerű polifonikus alkotásmódjaként ünnepelt annak idején a napi kritika."

A megállapítást nehéz lenne az ítélőerő diadalának nyilvánítani, és valóban csak bízni lehet benne, hogy az ideológiakritikai hagyományok gyöngülésével az irodalomértés erősödik. Ráférne a magyar irodalmi életre, ahol régi — ám töretlen — tradíció, hogy nem műveket, hanem személyeket bírálnak ideológiai hovatartozásuk okán.

Hamvas regényeivel kapcsolatban — különösen az elsőként megjelent *Karneváll*ról (1985) szólva — érdemes tisztázni a műfaj néhány alapkérdését. A 20. század végén a regény és általában a szépprózа hagsúlyozottan a játék, az irónia és gondolatiság igényével lépett fel, hol nyíltan kimondva, hol csak sugallva ezt az önértékelést. A neo-unalom köntösében mérhetetlenül mélynek hitte magát. (Valami igen fontosról és magvasról lehet szó — vélték a jámbor olvasók —, mert ugyancsak unatkozunk.) Mifelénk a modernizmus mindenkor a nyugat-európai turkálókból öltözködött, eredetiséggel nem nagyon lehetett soha gyanúsítani. Már ANCSEL Éva figyelmeztetett ennek a szellemnek feltartóztathatatlanul ható tehetetlenségi erejére: ha mindenki ironikus, akkor valójában senki sem ironikus

többé. A végítéletet pedig Szilasi így fogalmazta meg *A magyar epopeia* című tanulmányában:

> „korunk ironikusnak dicséri és lehet, hogy tartja is magát, de nem az: cinikus csupán."

Manapság nem sok ehhez hasonlatos normális mondatot lehet olvasni.

Hamvas úgy lép túl az irónián, hogy értékeket teremt, nem magát az ironiát tekinti abszolút értéknek.

A különböző izmusok a regény történetében valójában kevés újat hoztak, inkább a kezdetektől meglévő epikai elemekből kiragadva egyet-egyet, azt felerősítették, túlhangsúlyozták, vagy éppen az abszurditásig fokozták. Ha CROCE nyomán elfogadjuk, hogy az új általában a régi paródiájaként jelenik meg, akkor nyilván nem állunk messze az igazságtól, amikor feltesszük, hogy az ókori mitológia, a mítosz paródiáját már APULEIUS *Aranyszamará*ban fellelhetjük. A reneszánszban pedig — közhelyszerűen — a lovagregény paródiáját a *Don Quijoté*ban, amitől a modern európai regény születését is szokás számítani. Borges egy rövid, de annál jelentősebb esszéjében, A *Don Quijote apró csodái*ban bizonyítja, hogy számtalan újdonságként beharangozott eleme a 20. századi regénynek — és színháznak — már CERVANTESNÉL és SHAKESPEARE-nél megtalálható. (A *Don Quijote bevezetőjét* akár ESTERHÁZY, a *bevezetések* elkötelezett híve is írhatta volna.) A két óriásnál azonban nem zavarja a mű egészét, annak szerves egészét alkotja. Ez utóbbit arányosságnak, vagy másként harmóniának szokták nevezni. Az izmusok eredetét HAUSER a reneszánszt követő manierizmusban találta meg. Ettől kezdve a művészettel a „minden egész eltörött" szekere szalad: töredékeket, részeredményeket nyilvánítva beteljesedésnek.

A képzőművészetben LEONARDÓT, RAFFEALLÓT, MICHELANGELÓT követően törvényszerűen új utakat kellett keresni. A regény történetében BALZAC és TOLSZTOJ jelentett hasonló határkövet, utánuk csak Thomas MANN bírta szusszal a „hagyományos" úton. (Ámbár könnyen lehet, hogy a *Doktor Faustus* rövidesen „modernebbnek" bizonyul az *Ulysses*nél.)

VALÓJÁBAN A 20. SZÁZAD LEGNAGYOBBJAI sohasem szakítottak a hagyományokkal, még a látszólag olyan forradalmian újítók, mint JOYCE sem. Joyce nem a szakítás, hanem az állandó megújulás mellett tesz hitet, a reneszánsz örökségről, a folyamatos újjászületésről szólva. Állítása szerint az *Ulysses*t szigorúan a homéroszi szerkezetre építette. Mann az epikát a hullámzó tenger egyhangú, ám lenyűgöző ritmusához hasonlította, aminek lényegét — az örök elbeszélői géniuszt —, a homéroszi elemet soha nem tagadta meg. Felteszi a kérdést az *Ulysses* ürügyén, hogy a regény nem élte-e túl, vagy amint SZEGEDY-MASZÁK Mihály véli a *Buda* kapcsán, nem szüntette-e meg önmagát. Joyce művét MUSIL ingerülten utasította el. Türelmetlenül kérdezte CANETTITŐL: „És maga ezt tartja valamire?" Nyelvét atomizáltnak, régimódinak érezte, asszociációit lélekta-

nilag meghaladottnak. Musil óvakodott bármiféle előzetes elméleti megfontolástól, úgy tartotta, hogy az elmélettel szemben realista, elbeszélő álláspontot kell elfoglalnia: a történetet kell elmondani, függetlenül attól, hogy annak értelmével tisztában van-e. Ha tudná egy történet értelmét — írja a *Feketerigó* című elbeszélésben (valójában egy önmagával folytatott diskurzusban) akkor el sem kellene mesélnie. BECKETT hasonlóra jut, mikor azt állítja, amennyiben regényei tartalma kifejezhető lenne filozófiai fogalmakkal, akkor semmi oka nem lett volna a megírásukra. A crocei értelemben vett paradisztikus-ironikus vonulat igen erőteljesen hatott a közép-európai irodalmakra, GOMBROWICZ, KUNDERA, MROŻEK vagy nálunk Esterházy munkásságára. Nyomukban elterjedt és tehetetlenségi erejénél fogva fennmaradt az a beszédmód, amely mára már nem következik a beszédhelyzetből, hanem görcsös erőfeszítés csupán: igyekezet a modernizmus vélt kánonjának megfelelni. A lényegét tekintve ez a beszédmód olyan, akár a színdarabok szövegkönyvében szereplő utasítás: „félre!". Csakhogy az író nem a közönséghez, sokkal inkább e kánon őréhez és letéteményeséhez: a szakmabeli ítészhez beszél. Némileg a valóság is elveszett, divatba jött az idézőjeles beszéd, mintha a szerzők állandóan és hangsúlyozottan idézőjelben beszélnének. (Többnyire álproblémákról.) Gombrowicz a *Ferdydurké*t a voltaire-i stílus paródiájának nevezte, míg a *Transz-Atlantik*ot a nemzeti adomázásének. Kijelentette, hogy nála a forma is mindig a forma paródiája.

EZ, AZ ÉLMÉNYEKET TEKINTVE *SECUNDER* IRODALOM, végletesen szemben áll a hamvasi célkitűzéssel, a lét eredeti szövegének megfejtési szándékával, ami szerinte az írás tevékenységén keresztül történik. Talán innen ered Esterházy óvatos és megfontolt fanyalgása is, mikor csöndesen hangot ad kétségeinek a *Karnevál* kapcsán. *Láthatatlan történetünk* című írásában felsorakoztatja fenntartásait, kínosan ügyelve az „egyrészt–másrészt" fogalmazásra, de kiböki, hogy Hamvas talán mégsem volna regényíró; és életműve botrányos hiányát sem érzékelte az elmúlt (kádárista) évtizedekben a magyar szellemi életből. Az érvet arra alapozza, hogy ő maga megfelelő mennyiségű Hamvas-kéziratot olvashatott. (Az irodalmi élet én vagyok.) Esterházy kiszámított aggodalmai, ha másként is, de helytállóak. A *Karnevál*ban ugyanis — eléggé fel nem róható módon — születése pillanatában, az ötvenes évek elején készen van minden, amit utána a hazai modernizmus kiverejtékezett magából. Csak jóval magasabb színvonalon, könnyedén, ragyogóan, fényesen. Megjelenésekor pedig, a nyolcvanas évek derekán, korszerűnél korszerűbb műveket tesz avíttá, megkérdőjelezve ünnepelt szerzőket. Az Esterházy szintje alatt küszködő akarnokok munkáiból már előtte is ki-kicsapott a szúrós izzadságszag, amit a Mesternél a nyugati dezodorok használata kellemesen csillapított. A *Karnevál* után azonban érdemes lett volna Esterházy írásait újraértékelni; kár, hogy irodalmi szent tehénné klasszicizálódásával ez — vállalkozók hiányában — elmaradt.

A (poszt)modern nagy szemfényvesztése volt, hogy szövegeiben nem az önálló, nyelvileg feltárt világ jelenik meg, hanem a pszichológia, filozófia, antropológia, netán a kvantummechanika kész eredményeinek — néha ügyes, máskor szánalmas — (túl)verbalizálása. Már CIORAN megneszelt ebből valamit:

> „Regényt írni, anyag nélkül, nos egyet lehet, ez rendben van, de mire jó megírni tízet vagy húszat?"

A MAI ALKOTÓ műveit egy-egy elmélet vagy irányzat illusztrációjaként írja, közönség hiányában jobbára az esztétákra és kritikusokra sandítva, míg Cioran szerint az igazi művész önmagából merít. Véleményét csak megerősíthetjük: egy mai író, de esztéta műveltsége, teoretikus felkészültsége is sokszorosan meghaladja Cervantes, Shakespeare, vagy éppen ADY tudását és műveltségét, ám a dolog, a *mű* csak nem akaródzik összejönni. Úgy látszik, a civilizátum nem a személyiséget, netán az *én*t semmisíti meg, mindössze a kreativitást. Az önmaga útját járó alkotót. Egyetlen kor sem beszélt például annyit az *én*ről, mint a miénk, anélkül, hogy legalább megközelítően meg tudná mondani, mit is ért rajta. A posztmodern irodalmat a témahiány, a lét elsúlytalanodása, kiürülése, az én elvesztésének szorongató álbajai sújtják. Valójában a kockázatot nem vállalja a művész.

Hamvas mielőtt belefogott volna a *Karnevál*ba, a *Regényelméleti fragmentum*ban igyekezett tisztázni önmaga álláspontját a műfajjal kapcsolatban. Elsőként a regény alapelemei közül a kalandot vette szemügyre. Arra jut, hogy míg az *Odüsszeiá*ban a hérosz a kalandot, mint szakrális aktust veszi magára a közösség nevében, addig *Don Quijote* kilóg, mégpedig *erényei*vel a közösségből. Odüsszeusz hányattatása a közös sors jelképe. Ellenben Cervantes hőséé a magasabbrendű erkölcs magánya, egyedül maradása. Ezt nevezi Hamlet-szituációnak. Lényege, hogy a főhős nem fogadja el a realitást — éppen az etika nevében — és a teljes valóság igényével lép fel: realizálni akarja önmagát. Hamvas szóhasználatában az individuum–személy, élet–lét, realitás–valóság párok mindig a rész–egész viszonyát jelölik. Az aranykori teljességet a megvalósult csonkasággal szemben; vagy a maszkot, a valódi én ellenében. A pszeudólétezést a saját sors helyett. A regény történetében a legfontosabbnak az *üdvtörténeti* elem bevezetését látja, amit kiegészít a vallomás szükségességével. A *Karneváll* is mint „generálgyónás" indul, miután rögtön az elején megkettőzi az elbeszélő ént: a főhősre, Bormesterre, és az ügyvivőre, aki afféle *agent spirituel*. A konfesszió Hamvas olvasatában

> „olyan bonyolult eljárás, amelyet az esztétikai analízis, a pszichológiai, a szociológiai, az egzisztencializmus és még néhány diszciplina együttvéve sem tud követni."

A regényidőt az üdvtörténet logikájának rendeli alá. A *Karneváll*ban csak ezt az üdvtörténeti időt ismeri el:

> „a pillanat nemvalódisága megsemmisül — mondja — a valódi pedig lassan, de szüntelenül gyűlik, és ezt az időt hívjuk mi Elmúlhatatlannak."

A regény története Európában — szögezi le — az ember üdvtörténete. A *fragmentum*ban számba veszi a válságjeleket is. Úgy véli, bekövetkezett, aminek be kellett következnie: a regény a nyelv egy neme lett. A *Karnevál* szándéka felől nézve: nem üdvtörténet, míg Hamvas ebbe az irányba próbálja kilendíteni a műfajt, ha tisztában is van az akadályokkal. A regény szereplői ezért imaginációk,

> „nem tulajdonságok, nem emberek és nem események és nem tények, hanem szavak. Az irodalom a szóval kezdődik, és a szóval végződik."

Amint a *Mágia szutrá*ban írja: „A szó adva van. A nehézség a megvalósítás." Itt a határvonal az „író" és a „szakrális gondolkodó" Hamvas között. A *Mágia szutrát*, amely nagyjából egy időben keletkezett a *Karnevál*lal, olvashatjuk annak része-, vagy „mágikus" kvintesszenciájaként. Mindenképpen sok helyen értelmezi a regényt: amivel „szemben állunk — a *Karnevál*ban is — az nem a valódi, hanem a megzavart létezés. Nem a lét hanem a káprázat (*máya*)" — mondja, szinte felhíva a figyelmet a regényben rendező elemként jelen lévő keleti metafizikára. Az idézet az egyik kulcsmondat a *Karnevál* megfejtéséhez, amint a fragmentum, szintén Ariadne-fonalként használható a mű labirintusában. A káprázattól el kell jutnunk a konfesszión keresztül az üdvözülésig, de legalábbis el kell indulnunk feléje. Márai egyetlen mondatban látta DOSZTOJEVSZKIJ és az irodalom jelentőségét, amit a nagy orosztól idéz *Naplójá*ban: „menjen az emberek közé és tegyen vallomást." Dosztojevszkij élete végéig készült fő művére, a nagy bűnös vallomásaira, de soha nem írta meg, hacsak nem tehetjük egész életműve fölé címül e mondatát.

A *REGÉNYELMÉLETI FRAGMENTUM*BAN LEÍRTAK természetesen sokkal inkább jellemzik Hamvast, mint a regény történetét, azonban támpontokat adnak a *Karnevál* forgatagában. Az író az eseményeket spirális szálon vezeti az időben és a térben: a múlt századi Magyarországról eljutunk a világ legtávolabbi pontjáig, majd mentorai, HENOCH és KERESZTELŐ SZENT JÁNOS segítségével túlvilági utazást teszünk, hogy a főhős halálával újabb szálon leérjünk a földre. Utóbbit bruegheli módszernek nevezi — nyilván az *Ikarusz bukásá*ra célozva — és a főszereplő pusztulását követően mit sem zavartatva magát, folytatja a regényt. Ebben is fellelhetjük a világ nem önközpontú felfogását, ha kedvünk tartja.

Mivel Kemény Katalin szerint a mű formája a labirintus, Hamvas minden a labirintusra vonatkozó kérdést az élére állít. A maszkabálban az összes szereplő maszkot cserél, azzá válik, ami ellen küzd. Tévelyegnek az útvesztőben, nem találják a kivezető, az önmagukhoz vezető utat. Nevezhetjük a regényt beavatási műnek, szakrális pikareszknek, sorskatalógusnak (l. Hamvas), spirituális fejlődésregénynek, műfajául a címét választva: karneválnak. Mindezek

paródiájának, magas, fölényes szatírának is, ám valójában a mű születésekor maga az író jelölte ki saját játékterét. Lehet elemezni Umberto ECO nyitott műre vonatkozó fejtegetései felől, azonban Hamvas tovább megy: experimentumnak mondja ezt a műformát a gong előtt, a függöny mögötti (l. Kemény K.) beszélgetések egyikében, amely az összes ajtókat nyitva hagyja, sőt még eddig zárt ajtókat is kinyitogat. A *Karneváll*al valami olyat hozott létre, amire NIETZSCHE is vágyott a *Zarathustrá*val: kimeríthetetlen kutat, ahonnan telt vödrök érkeznek vissza, még nagyon sokáig.

HAMVASNÁL A MŰVELTSÉG NEM AKADÁLYA, inkább feltétele, komponense az alkotóképességnek. Ha idéz, vagy hivatkozik, az soha nem okoz a textusban disszonanciát, annak szerves részévé válik. Gyaníthatóan ebben is túlhaladta — már jó előre — a posztmodern montázsokat, vendégszövegeket. Minden máshonnan származó gondolatot szervesen épített művébe, valójában önmagába.

Lenyűgöző nyelvi erővel mutat be figurákat. Hoppy Lőrinc „jelleme" verbálisan is kódolt, nem csupán tetteiben: mászolyog és hudrabancs, geregye, burján és szamator, remegékeny sajnadalom, tiltakozat és förmedelem. Pedig Hamvas látszólag pongyolán fogalmaz, lapátolja szóleleményeit a műbe, általában nem törődik szépírói erényekkel; ebben (is) rokona Dosztojevszkijnek. Nem stilisztaként hat ránk. Bátran „utána enged" egy-egy ötletnek, valami derűs, pogány gátlástalanság jellemzi. „Nehéz nem írni szatírát", jegyezte rá novellagyűjteményére a harmincas évek elején, és nem is állt ellen a csábításnak. A *Karneváll*ban az evangéliumi üzenet és a humor egyenértékűen van jelen. A regény egyetlen erkölcse — szerzője szerint — a megismerés. (Ha nem tudja önmagáról valaki, hogy kicsoda, nem kötelessége-e önmagát megkeresni?)

A *Karneváll*ban a létezés alaphelyzete, hogy kissé mindenki odakozmásodott. Minden világnézet, az összes ideológia torzképét adja a *kenyőcs*ről szóló fejtegetésben. A *kenyőcs* nem más, mint a „filozófiák és vallások és metafizikák és rendszerek". Rendeltetésüket tekintve arra valók, hogy az üzem működjék. Az emberi történet folyamán tulajdonképpen az égvilágon semmi sem változott — Hamvas szerint — csak a „kenyőcs". Fellépteti az új embert — talán Nietzsche utolsó embereinek ellentéteként— ez az új ember: az idomító. Ő sok százezer embert ugrat a kötélen, és saját találmányú kenyőcsét (ebben a században a náci és bolsevik eszmék) kötelezővé tudja tenni. Ha valaki a valóságot kéri számon Hamvason, azt is megtalálja. A *Karneváll*ból tulajdonképpen lehetetlen bármit külön kiemelni, fölösleges, hiszen a fejezetek (könyvek) elég elemezni, tovább gondolnivalót tartalmaznak. A történet értelme (formája) az — értelmezi benne önmagát Hamvas —, hogy üdvtörténet.

Ezzel igazolja azokat (TÖRÖK Endre, DÚL Antal), akik a szakrális metafizika utolsó, „talán legnagyobb" gondolkodójának tekintik. Az értelmezés, a filozófia (tulajdonképpen: „a" gondolkodás) túlsúlyba kerülése a 20. században jelent problémát a szépiro-

dalomban, míg a tudományban ennek ellenkezőjét fedezi fel LYOTARD: az elmozdulást a narráció irányába. Mindez azért fontos, mert hírek szerint a posztmodernben vége a nagy beszélyeknek, aminek a *Karnevál* némileg ellentmondani látszik. Az irodalom „alapanyagából" a társadalomtudományok hatalmas területet fednek le. De nyilván ott őrizheti meg létjogosultságát velük szemben minden művészet, ahol a fogalmak (számok, modellek stb.) behatárolta és leszűkítette jelentéstartalmon túl folyamatokat tár fel és rögzít, ezzel teljes gazdagságában, épségében őrzi meg a jelenségeket. Hamvast becsvágya még messzebbre viszi, úgy akar írni, hogy a dolgokat a szóval el ne pusztítsa, mielőtt megmagyarázná. Ennek jelzésére — hiszen a dolog kivihetetlen — alkotja meg a *bobó* kifejezést utolsó regényében (*Ugyanis*). Elénk állít egy komplex világot, lehántja a hiedelmeket az emberről, és felmutatja annak valódi énjét. Vagy annak hiányát. Látni fogjuk, a *Karnevál* is ebbe az irányba kényszerít majd bennünket. De ezzel biztat HEIDEGGER is, mikor azt állítja, hogy a költészet *lényege* a gondolkodáson nyugszik:

> „ezt mondja nekünk a mítosz, azaz a monda. A monda mondása a legősibbet jelenti, nemcsak azért, mert az időszámítás szerint a legkorábbi, hanem mert egykor és azóta is a gondolkodásra legméltóbb maradt."

A REGÉNY KÖZPONTI TÁRGYA: megtalálni és megismerni a „főhős valódi énjét". A delphoi jósdához jutottunk. Hamvas is a görögökre hivatkozik a műben. Az álarc, a lárva, a *sorstragédia* jelképe, ezért játszották maszkban a színészek. Az ember célja azonban, hogy a lárvát levesse és üdvözüljön, azaz Hamvas *Karneváljában* az üdvtörténeti elem az én megtalálása, a saját sors élése a tragikomikus maszk helyett.

Hamvas különböző korszakaiban másként értelmezte az én jelentőségét. A *Karnevál* egyik centrális kérdése az *én*; másutt úgy véli, az én még abból az időből való, mikor istenek lehettünk. Végül az én felszámolását, az egyéni éntől való megszabadulást tartja elérendőnek. Persze, soha nem vágyott istenné válni, sőt, művész, költő, szent sem óhajtott lenni, mindössze *normális*. Normális volt szerinte Albert SCHWEITZER. A példa minden okoskodásnál többet mond. (Németh László is Schweitzert tartotta a század kiemelkedő alakjának és ázsiai „versenytársát", GANDHIT.) Ezt a normalitást nevezte Ottlik *épség*nek, integritásnak; Márai egyszerűen személyiségnek (személyiségnek lenni a legtöbb a világon — állította). Ennek a normalitásra törekvésnek Hamvas életművében két kiemelkedő jegyzőkönyve a *Karnevál* és a *Patmosz*. A *Karnevál* szorosan véve nem európai regény. Európainak lenni — szerzője szerint — annyi, mint kulturális töredékességben élni. Nem ismeri azt, amit a szufi, a héber próféta, a zen-szerzetes, az orfikus zarándok, a hindu vanapraszthа és szánnjaszin tud. Hamvas nem adta alább a teljes hagyománynál (és az összes jelentős kortársi áramlat ismereténél). A *Karnevál* ennek az örökségnek a humuszából nőtt ki. Az író álláspontja egyértelmű:

aki ma jelen akar lenni, annak legalább tízezer évre kell visszanyúlnia. Ezt a visszanyúlást a *Scientia Sacrá*ban végzi el. A címadás nem véletlen. Hamvas az emberi létről való tudást tartja *Szent Tudomány*nak, minden más tudást — akárcsak WITTGENSTEIN vagy LORENZ — hipotetikusnak tekint. Nem fogalmaz meg ugyan a valóság megismerésére semmiféle veritás-követelményt, a scientifizmust azonban elutasítja. Ezt Németh László már 1934-ben(!) észrevette. Úgy látta, hogy Hamvas szerint a modern tudomány sem több a mítosznál:

> „szerinted a mítosz: a valóság tolmácsa, s mivel a természettudomány is a valóság tolmácsolása, ő is csak mítosz, nem reális, nem időfölötti".

A Karneválban a „nagy Ri" elméletét megalkotó Barnabás Maximusban adja a szcientizmus gyilkos és fölényes paródiáját. Barnabás Maximus a *Sári, Mari, rivall* stb. szavak alapján rekonstruálja az emberiség ősvallását és annak főistenét: *Rit*. Mi több, olyan munkán dolgozik, amely bizonyos tekintetben

> „az egyetlen és első tudományos könyv, a természettudományokat, történelmet, matematikát, logikát, lélektant, sőt a gyakorlati tudományokat is magában foglalja".

A regény alakjai közül feledhetetlen (többek között) Gambrinus, aki beszélő nevének megfelelően vendéglőt vezet, és nem főzne levest a skolasztikusokból, mert az túl nehéz lenne. Ellenben vesepecsenyének találta Shakespeare-t, főképpen MACHBETHET vagy a III. RICHARDOT, míg úgy véli Hamlet inkább tészta. SZAPPHÓ édesség, George SAND mogyoróstekercs, LI TAJ-PO bor. (Itt *A bor filozófiája* című eszszéjének eredményeit összegzi.) Vagy Borromeus, aki hosszabb, rövidebb idő alatt mindent megszokott, leszámítva a létezést magát.

A függöny mögötti beszélgetések (önértelmezések) segítik a befogadást, de gyakran újabb szempontokat vetnek fel, megválaszolatlanul. A kétféle tipográfia a megjelenéskor már nem okozott feltűnést, de születése idején ájult gyönyörűséggel és dühvel támadták és dicsérték volna a kritikusok.

Hamvas a történéseket az abszurditásig felfokozza. Ám ez nem KAFKA abszurdjának nyomasztó világa, nem a lefokozott ember vinnyogása, hanem az istenek gyöngyöző kacagása, a szatíra, a humor ragyogása. Inkább CANETTI *Kárpázat*ával rokon, ha mindenáron analógiákban akarunk gondolkodni; de szférákkal magasabbra emelkedve az iróniában, a gunyoros mindent tudás fölényével. Formája, KUNDERÁT idézve a regényről, a korlátlan szabadság.

A KARNEVÁL — talán majd akad irodalomtörténész, aki bizonyítja — az új magyar regénytörténet alfája és omegája. Olyan kihívás, amit eddig gondosan kerültek írók és kritikusok. Hamvas sem tudott túljutni e műve magaslatán. (Így járt Ottlik az *Iskolá*val, Kertész a *Sorstalanság*gal, KONRÁD saját vallomása szerint *A látogató*val, Esterházy a *Termelési regénny*el. Musilnak nem sikerül befejeznie *A tulajdonságok nélküli ember*t, Canetti nem is próbálkozott

a *Káprázat* után regénnyel, és könnyen lehet, CALVINO hagyományos munkái is maradandóbbak lesznek, mint a *Ha egy téli éjszakán egy utazó* című, a formabontás jegyében fogant írás.)

Hamvas későbbi regényei közül a legjelentősebb, az *Ugyanis* (ami közvetlenül a halála előtti években született és terjedelmét tekintve inkább elbeszélés lehetne), hangvételében mutat változást. Több benne a keserűség; a szarkazmus a szatíra rovására megy. Megbomlik benne az egyensúly, sokkal inkább egy nagy belső monológ (szereplők párbeszédeire tördelve), mint regény. Olyan látomást állít elénk, olyan jelenségeket, egy eljövendő kor szellemét, amelyre még kérdéseink sincsenek. A visszafordíthatatlan elembertelenedésről beszél az *Ugyanis* lapjain. Arról, amikor a *bűnt* felváltja a *korrupció* — a létrontás utolsó szakaszában — és megjelenik az új nemzedék: a „fagylalttársadalom":

> „Legyen őszinte. Egyedül a képmutatás őrködik felettünk. Mi még felháborodunk, ha azt mondják, becstelenek vagyunk. A fiatalok köpnek. Nekik nem a becsület a fontos, hanem a szendvics, meg a pálinka. Higgye el, a fiatalok sokkal eszesebbek, mint mi voltunk. Mert mi az, hogy becstelen? Szó, szó, szó. Ezek a fiatalok olyanok, mint amilyenek mi álmunkban szerettünk volna lenni. Fagylalt-társadalom, azt kérdi, mi az? Ez kérem az, hogy az életben a legfontosabb a fagylalt. Boldogok, akik nyalnak. Persze, az üveggyöngy, a drogéria, a bonbon, a giccs, a meztelen combok, a jazz és a twist. A jövő nem a koncentrációs táboroké, hanem az operetté. A vinnyogás apotheózisa. A fagylalt és az optimizmus."

A látomás mögött fölrémlik az új ember, a Barbie-világban, reklámmítoszokon fölnövő, az egyetlen értéket a fogyasztásban felismerő *homo sapiens*, a 20. századvégi korcs.

Amint az *Ugyanis* az ellenállásról beszél az utolsó oldalakon, úgy a *Karnevál* is egy figyelmeztetéssel zárul: a pokolnak nincs feneke, aki „belebukik, abban a zuhanás örök".

KEMÉNY KATALIN MONDJA, hogy a *Karnevál*ban csak az ördögnek nincs neve, csupán egy hangutánzó szó: Queek. Ugyancsak tőle tudjuk, Hamvas egyik munkájának (*Halj meg csendesen*) szelleméhez híven távozott. Nem fogalmazta újra a világot, nem fejtette tovább a létezés eredeti szövegét. A bölcs derű kapu ahhoz — hívjuk tanúként (ismét) Heideggert —, ami örökkévaló. Ajtaja azon a pánton forog, amelyet egykor a jelenvaló lét titkából egy rátermett kovács kovácsolt ki.

Hamvas életművében ez a két pánt a *Karnevál* és a *Patmosz*. A nagy regény végső mondata így hangzik:

> „Legalább a kapuig érjek, az ígéret földjére legalább egyetlen pillantást vethessek, egyetlen egyet".

A *Karnevál* olvasása után nem kételkedhetünk: bepillantott, látta az aranykori teljességet.

MÓROCZ ZSOLT

LOSSONCZY TAMÁS: 1956

„A KÜLSŐ SÖTÉTSÉGBEN"

MEGKAPTAM KÉRDŐÍVÜKET a *Magyar Szemle* előfizetésével kapcsolatosan, és valamivel bővebben kívánok rá válaszolni. Az előfizetést nem kívánom megszüntetni. Volt viszont valami kavarodásom a Postával, egy általam nem áttekinthető probléma a kézbesítői díjjal kapcsolatban, aminek nem volt időm utánanézni, a posta néhány hónapig nem kézbesített — most viszont meglepetésemre megint kaptam egy számot. Egyébiránt úgy hittem, hogy határidő táján Önök küldenek majd egy csekket, amivel az előfizetést prolongálhatom. Ha eddig e módszert nem alkalmazták, akkor ajánlani tudom.

Érdekesebb azonban ennél az a kérdés, hogy mi a véleményem a *Magyar Szemlé*ről. Egy szóval annyit mondanék, hogy nem jó, viszont nélkülözhetetlen.

Nélkülözhetetlen pedig azért, mivel annak a konzervatív gondolkodásnak, amihez végeredményben a magyarok többsége vonzódnék, ma semmiféle műhelye nincsen. Igaz, hogy nincs másféle műhelye sem, de más irányzatoknak erre nincs is feltétlenül szükségük, míg a konzervativizmus *per definitionem* szinte, nem létezhet e nélkül. Ez volna tehát az a riasztóan nagy és felelősségteljes szerep, amit a *Szemlé*nek be kellene töltenie.

Ami a bajt illeti, az összefügg a konzervativizmus egész állapotával. Az európai konzervativizmus 20. századi hatalmas teljesítménye, az öreg földrész szanálása a náci téboly után mára erősen megkopott, szellemi energiái elfogytak, tekintélye aláhanyatlott, és csak a tehetetlenségi erő tartja a pályán. Az a negatívum tudniillik, hogy más nincsen. Aggasztó ez az orientációhiány általában is, és nyilvánvalóan döntő szerepe volt abban, hogy oly látványosan cserbenhagyták a keleti térséget. Aminek a keserű levét máris isszuk, de még távolról sem értünk a pohár fenekére. Európa ugyanis eltűnt a magyarok horizontjáról — nem téma, nem eszmény, nem tájékozódási pont. Ott állunk, ahol szinte mindig az elmúlt másfél évszázadban, kivetettként a „külső sötétségben". Legfeljebb annyit tehetnénk hozzá: egy *Nyugat* című folyóirat ma elsősorban mégsem a belső affinitás hiánya miatt nem volna lehetséges, hanem azért nem, mert ezen égtáj a szellemi horizonton valóban nem létezik.

Összeomlás után szükségszerű a konzervatív reneszánsz, ezt már CHATEAUBRIAND óta tudhatjuk, hisz ilyenkor csak az értékek helyreállítása segíthet.

SZEKFŰ Gyula azonban, bármilyen tisztelője volt is a magyar 18. századnak, távolról sem elismerésképpen nevezte neobarokknak az

utolsó magyar királyságot — amelynek már királyra se telt —, hanem inkább problematikus anakronizmusképpen. A szegedi Dóm tér, a Római Iskola, a Királyi József Műegyetem, az ország jogrendje és stabilitása, persze, jócskán felértékelődhet az utána következők fényében, de mégis látnunk kell, mennyire nem volt korszerű az egész, és újabb történelmi katasztrófához vezetett.

Rég volt, elmúlt, csak tanulságai lehetnének — felélesztení egyszerűen nincs mit rajta.

VOLT ELLENBEN EGY KONZERVATÍVNAK NEVEZETT POLITIKAI CIKLUS Magyarországon. És merő véletlenségből épp akkor, midőn, 1991-ben KARÁCSONY Sándornak volt a centenáriuma, aki nélkül, ugye, semmiféle „magyar hagyomány" nem képzelhető el. Felvillanyozva vártam a reneszánszt — aztán szépen kikapcsoltak. Most, 1995-ben, BARTÓK Béla halálának 50 éves és FÜLEP Lajos halálának 25 éves évfordulója lesz, semmit nem várok ettől, természetesen. Lehet mondani persze, hogy az évforduló-mánia értelemben — de csak akkor lehet, ha egyébként minden a helyén van. Jövőre lesz a forradalmunk egyik kerek évfordulója, addigra körülbelül senki se tudja már, mi az ördög is történt, és miért történt 1956-ban.

Mi köze mindezeknek a konzervativizmushoz? A neobarokkhoz persze semmi. De úgy vélem, a riasztóan kiüresedő Korszellemhez se sok. Annál több viszont a Kortalan Szellemhez, ahhoz a hagyományhoz, aminek a konzerválása kell legyen a feladata annak, aki magát konzervatívnak nevezi.

A dolog nem könnyű, mert ezt a hagyományt csúful eltemették, képviselőit száműzték, becsukták, elhallgattatták. A magyar *Tabula Rasa* méreteiben felülmúlja a sztálinit. A magyar jakobiniusok lefejezését, HAYNAU akasztófáit, de még RÉVAY József osztályharcát is messze felülmúlja az, amit a Nagy Magyar Szellemirtó produkált három évtized alatt, nevéhez teljességgel méltó módon. Nem könnyű, mivel ez a hagyomány „szekta-tudás" maradt mind e mai napig. Képviselői teljességgel hiányozván a szellemi életből, különcök, bugrisok, önjelölt próféták torzképében látszanak megjelenni.

— Ha azt mondom HAMVAS Béláról, hogy MÁRQUEZNÉL vagy BORGESNÉL jelentősebb szellem;

— ha azt mondom VÁRKONYI Nándorról, hogy Mircea ELIADE-nagyságú kultúrtörténész;

— ha azt mondom Karácsony Sándor nyelvfilozófiájáról, hogy a kései HEIDEGGERÉHEZ csak azért nem hasonlítható, mert koherensebb és közérthetőbb;

— ha azt mondom SZABÓ Lajosról, hogy rendszeralkotó képessége Ludwig WITTGENSTEINÉT mindenesetre felülmúlja;

— ha azt mondom a fenegyerek MAKOVECZ Imréről, hogy a század legnagyobb építészei közé tartozik;

— szóval, akkor nyilván nem vagyok beszámítható. (Eme elmekórtani diagnózishoz még csak ismerni se kell nevezettek munkásságát, a dolog eldönthető vak-is-látja alapon.)

A feladatot a helyzet mindenesetre egyértelműen kitűzi: kiásni a föld alól azt, amire a magyar konzervatív szellem egyáltalán támaszkodhat.

BÍZHATUNK A JÖVŐBEN. Hamarosan kapunk majd egy világraszóló jelentőségű magyar szellemet. Belgrádból, ahol Sava BABIC professzor gyorsvonati sebességgel fordítja Hamvas Bélát, aki ott ma a lehető legnagyobb beststeller, és a szerbeket valósággal lázba hozza.

Bízhatunk — hiszen ma már azokat sem távolítják el a magyar egyetemekről, akik megpróbálnak Hamvas Béláról írni egy szerény szemináriumi dolgozatot.

MIKLÓSSY ENDRE

Budapest, 1995. június 24.

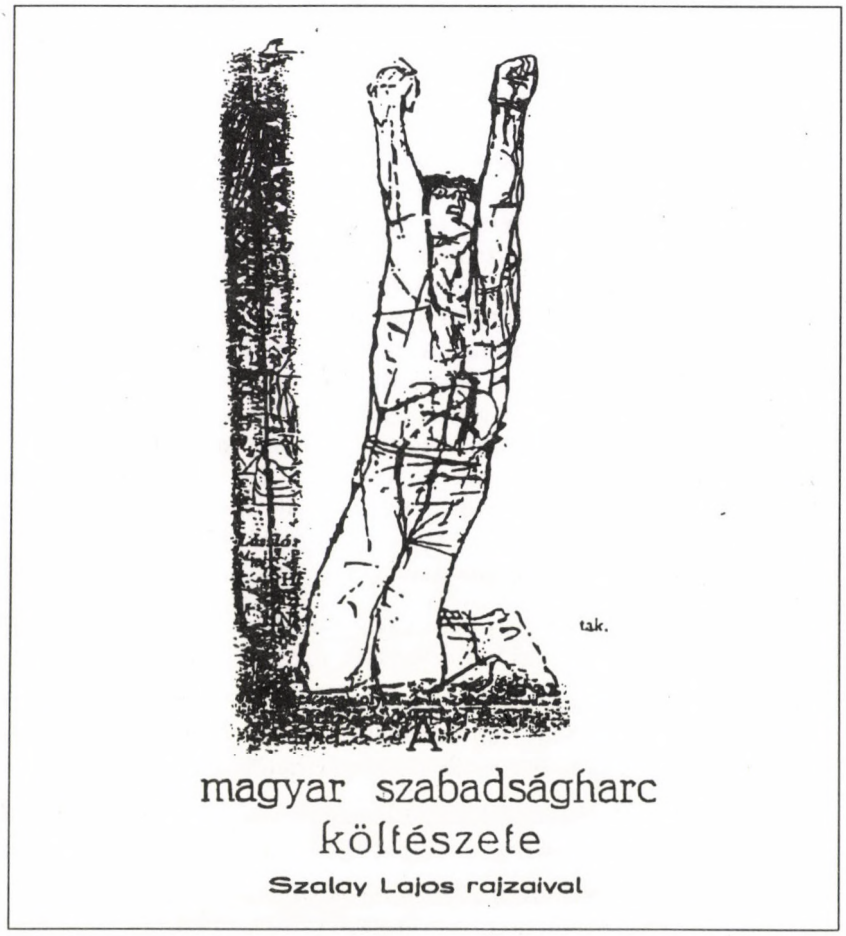

SZALAY LAJOS: KÖNYVCÍMLAP

MINŐSÉGI VÁLTOZÁS AZ USA POLITIKÁJÁBAN

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK negyvenegy hónapi tétlenség és tétovázás után ismét átvette a vezetést Európában, s ennek eredményeként máris kirajzolódnak a boszniai háború befejezésének körvonalai. *„Si vis pacem para bellum"*: a római imperátorok alapelve hatásosnak bizonyul a 20. század végének világában is.

A felszínt tekintve, a döntő fordulat 1995. augusztus 30-án, szerdán hajnali két órakor következett be, amikor a NATO repülőgépei egy egész napon át egymást követő hullámokban bombázták és rakétával lőtték a boszniai szerbek állásait, radarállomásait, légvédelmi ütegeit, elektronikus összeköttetési rendszereit, lőszerraktárait. A támadások szerdától péntekig, szeptember 2-ig megszakítás nélkül folytatódtak. Ezen a napon a boszniai és belgrádi szerb vezetés elfogadta az amerikaiak feltételét, hogy a következő héten, Genfben megkezdik a tárgyalásokat a boszniai mohamedánokkal és horvátokkal a béke helyreállítására. Határozott követelésük volt még a szerb nehézfegyverek kivonása a Szarajevót körülvevő húsz kilométeres tiltott zónából. Mivel ezt MLADICS tábornok, a boszniai szerb erők parancsnoka visszautasította, a NATO-gépek légitámadása a szeptember 4-ével kezdődő héten újraindult.

A NATO határozott fellépésének közvetlen előzménye az augusztus 28-i szerb aknavető-támadás volt, a vásárlókkal zsúfolt szarajevói piactér ellen. Az aknák negyvenegy embert öltek meg, több mint nyolcvanat megsebesítettek. Az események sora időrendben két hónappal korábban kezdődött, mégpedig Srebrenica és Zepa szerb lerohanásával. Mindkét térség védett ENSZ-övezet, amelyet a szerbeknek tiszteletben kellett volna tartaniuk. Srebrenica elestével az ENSZ és a nyugati hatalmak szavahihetősége a mélypontra zuhant. Az Egyesült Államok külügyminisztériumában ekkor kezdték igazán sürgetni a Boszniával szemben eddig követett amerikai politika gyökeres megváltoztatását, mert ekkor már az USA-nak, mint a Nyugat vezetőjének hitele is kérdésessé vált. Úgy vélték, változtatni kell azon az érdektelenségi álláspontón, ami Washington politikáját jellemezte BUSH elnökségének utolsó, és CLINTON eddigi elnökségének két és fél évében. Itt már nemcsak a boszniai háború vagy béke kérdése forgott kockán, hanem a NATO — mint elsődleges amerikai nemzeti érdek — és Bill Clinton politikai jövője is.

A srebrenicai szerb támadást követően a boszniai összekötő csoport tagjai (az USA, Anglia, Franciaország, Németország és

Olaszország) Londonban értekezletre ültek össze. Ott az új angol külügyminiszter, Malcolm RIFKIND az eddigi engedékeny brit állásponttal szemben határozottságot mutatott, így megegyezés született arról, hogy ha a szerbek az ugyancsak ENSZ védettségű Gorazsdét megtámadják, „döntő légicsapásokat mérnek" a szerbekre. Ennek szükségességéről az amerikaiak huszonnégy óra alatt meggyőzték a NATO-szövetségeseket. Eddig ugyanis a NATO vezetése hiába határozott el katonai ellenakciókat, azokhoz az ENSZ engedélye volt szükséges. Ezt az akadályt most kiiktatták, és a katonai műveleteket a NATO kizárólagos felelősségévé tették.

MERŐBEN ÚJ FEJLEMÉNY VOLT AUGUSZTUS ELEJÉN a horvát hadsereg villámgyors hadművelete Krajina visszafoglalására. A horvátok győzelme nemcsak a szerbek „legyőzhetetlenségének" mítoszát zúzta szét, hanem megváltoztatta a balkáni erőviszonyokat is. Néhány nappal később megkezdődött az ENSZ békefenntartó erőinek átcsoportosítása biztonságosabb térségekbe, elkerülendő azt, hogy a szerbek ismét ENSZ-katonákat láncoljanak a katonailag fontos célpontokhoz. Az augusztus 28-i szerb mészárlás hírét Washingtonban Strobe TALBOTT külügyminiszter-helyettes kapta meg elsőként, mert szinte az egész amerikai vezetés szabadságon volt. Clinton, CHRISTOPHER, GORE, PERRY és a vezérkari főnökök egyesített tanácsának elnöke, SHALIKASVILI tábornok üdülés közben kapta meg Talbott üzenetét. Talbott ezt követően utasította HOLBROOKE helyettes külügyi államtitkárt, hogy Belgrádban és Zágrábban ismertesse az új amerikai béketervet. Egyben tudomására hozta, hogy a diplomáciai tárgyalásokat ettől kezdve katonai erővel támasztják alá, és a játék most élesbe ment át. Augusztus 29-én a nyugati szövetségesekkel elfogadtatták a légi offenzívát, és a repülőgépek felszálltak. MILOSEVICS várható magatartása azonban gondot okozott. Holbrooke teljes meglepetésére Milosevics mosolyogva fogadta, meghívta ebédre, ahol is közölte vele, hogy a boszniai szerb vezetőket meggyőzte és belgrádi vezetéssel közös szerb küldöttség részt vesz a genfi tanácskozáson. Az erről aláírt okmányt diadalmasan megmutatta az amerikai diplomatának.

Az általános nyugati vélemény szerint Milosevics is elsősorban saját politikai jövőjét tartotta szem előtt. A Szerbia elleni embargó feloldását és a nyugati hatalmakkal való jó viszony helyreállítását fontosabbnak tartotta, mint Nagy-Szerbia megvalósítását.

Mind a balkáni országok vezetői, mind az USA szövetségesei világosan felismerték, hogy az amerikai politikában minőségi változás történt. A hidegháború utáni világot Amerikának kell vezetnie — mondotta a német külügyminiszter. Az elnök tudja — mondta a Fehér Ház sajtótitkára —, hogy eljött az idő Boszniában az előrehaladás eléréséhez, s ehhez nekünk be kell lépnünk és át kell vennünk a vezetést. Clinton választás elé került. Vagy átveszi az ellenőrzést az ENSZ-től és az európaiaktól, vagy arra kényszerül, hogy amerikai katonák ezreit küldje Boszniába, az ENSZ-erők kivonásának fedezésére.

Amíg az európaiak próbálták rendbe tenni a dolgokat — különösen lord OWEN EU megbízott idején —, állandóan az áldozatra gyakoroltak nyomást, hogy fogadja el a vereséget. Az amerikai terv a bűnöst, az agresszort: Szerbiát és a boszniai szerbeket akarja rászorítani, hogy adják vissza az elfoglalt területeket — írja az *International Herald Tribune*-ban William PFAFF. Idéz egy francia Jugoszlávia-szakértő történészt, Paul GARDE-ot, aki szerint mindig Szerbia volt a Balkánon a zűrzavar forrása. A vereség következménye a széthúzás, és a széthúzás újabb vereséghez vezet: ez jellemezte eddig az ENSZ és az európaiak tevékenységét. Naivitás lenne megbízni Milosevicsben, nem vezet jóra egyesíteni a szerb tábort egyetlen főnök alatt — tanácsolja a francia tudós. Dicséri, hogy Jacques CHIRAC MITTERAND engedékenységével szemben határozott álláspontra helyezkedett.

„Szeretem, amikor történnek a dolgok" — mondotta volt CHURCHILL, s most végre Boszniában is kimozdultak az ügyek. Mind a fegyverek, mind a diplomácia területén. Az európai gyorsreagálású erők 155 mm-es tarackjai is megszólaltak, amelyek egy perc alatt hat lövedéket lőnek ki. Az amerikai rakétahordozó hajókról útnak indították a *Tomahawk* robotrepülőgépeket, amelyek műholdirányítással tűhegy pontossággal szállítják a négyszáz kilós robbanótöltetet a célba. Az Öböl-háború továbbfejlesztett fegyvertechnikáját most hegyes vidéken próbálják ki. Az európaiak szemében az utóbbi napokban Clinton elnöksége úgy eltűnt, mintha fekete lyuk nyelte volna el, nemcsak béna, hanem egyenesen halott kacsának tekintették — írja Jim HOGLAND. Az amerikaiak gyakran elfelejtik, hogy annak idején az európaiak szorgalmazták a NATO létrehozását, ebben látták a védelmet a Szovjetunióval és saját megosztottságukkal szemben. Az USA negyven éven keresztül vezette Európát, de a hidegháború végét követő négy évben magára hagyta a kontinenst, feltételezvén, hogy az Európai Közösség, majd az Európai Unió kialakítja közös kül- és védelmi politikáját, és így képes lesz a földrész irányítására. A remény idáig nem vált valóra, így Amerikának megint előtérbe kellett lépnie. A légi offenzíva sokkterápiának bizonyul a széthúzó szövetség és a túlzottan magabiztos szerbek számára. A légitámadásokat mindaddig folytatni kell, amíg Szarajevó és a védett övezetek biztonsága nem garantálódik.

NÉZZÜK MOST MÁR, miben is áll a szeptember 7-én, Genfben elfogadott egyezmény. Az elvi megállapodás értelmében a muzulmánok és a horvátok elismerik Bosznián belül a szerbek önálló államalakulatát, s ennek jogát arra, hogy különleges kapcsolatokat tartson fenn Kis-Jugoszláviával. A boszniai szerbek viszont lemondtak arról, hogy egyesüljenek Szerbiával, tiszteletben tartják Bosznia területi egységét és annak nemzetközileg elfogadott határait. A Bosnyák-Horvát Föderáció alá tartozna az ország területének 51%-a és 49% lenne a boszniai szerbeké. Kis-Jugoszlávia ígéretet tett, hogy elismeri Bosznia-Hercegovina független államiságát. Számos részletkérdést természetesen a későbbiek során kell rendezni, ami még számtalan nehézséget tartogathat.

Oroszország magatartása további bonyodalmakat okozhat. JELCIN elnök igen éles szavakkal bírálta a NATO katonai tevékenységét és ellenlépésekkel fenyegetőzött. Nyugati megfigyelők véleménye szerint azonban saját belső helyzetének megszilárdítása miatt mutatkozik ilyen harciasnak. Ezzel egyidejűleg ismét állást foglalt a NATO kibővítése ellen.

AZ ELVI EGYESSÉG VÉGLEGES KIDOLGOZÁSÁIG még sok víz lefolyik a Száván, újabb és újabb nemzetközi értekezletekre lesz szükség. Attól kezdve azonban, hogy az USA vette át az események mozgatását, amerikai érdekké vált a béke helyreállítása. S ez Clinton személyes érdeke is. Reálisan tekintve a helyzetet és ismerve az amerikai közvélemény hangulatának nemegyszer meglepő ingadozását, a sikert az amerikai elnökválasztási kampányhoz kell időzíteni. Ha túl korán születik eredmény, Clinton könnyen úgy járhat, mint Bush az öbölháborús győzelemmel: másfél év elegendő volt a választóknak, hogy megfeledkezzenek érdemeiről. Ezért Bosznia továbbra is a nemzetközi politika napirendjén szerepel majd.

PETHŐ TIBOR

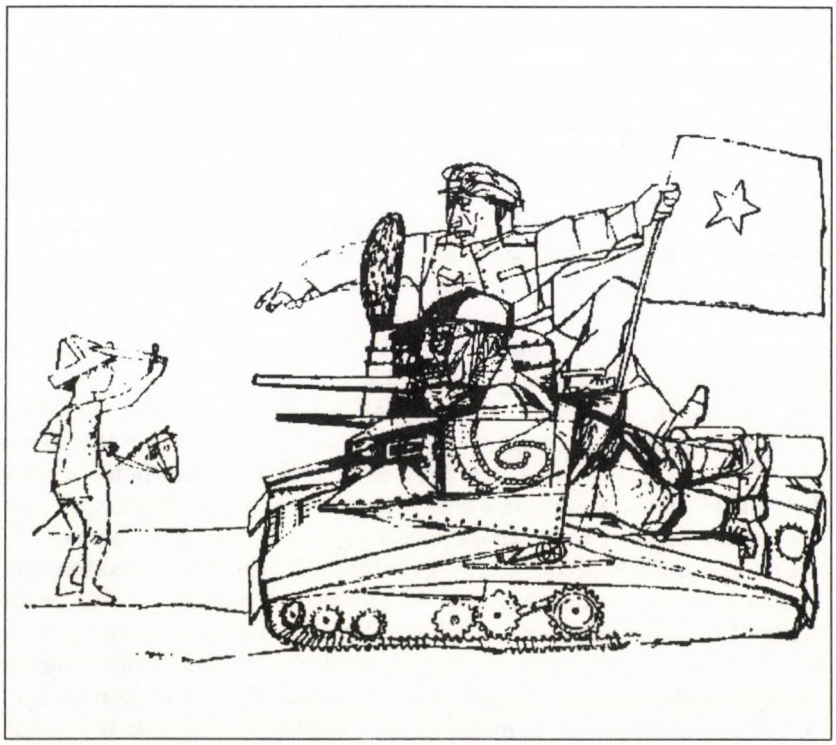

SZALAY LAJOS RAJZA

SUMMARIES

Péter Ákos BOD, former Chairman of the Hungarian National Bank, Director for Central Europe, EBRD (London). ***Shock Therapy or Gradualism — Lessons of the Hungarian Transition to Market Economy.*** One of the shaping figures of Hungarian economic policy between 1990 and 1994 argues that even gradual transition has caused a social shock, and that the difficult economic and mental heritage of the last half century will disappear very slowly.

Henrik KREUTZ, social anthropologist, Nürnberg-Erlangen. ***Transformation, Reform or a Trojan Horse?*** From the early Eighties on, the leaders of the Communist regimes systematically prepared for the coming changes, and they elaborated the strategy for keeping political and economic power in their hands. A spectacular and succesful manifestation of this strategy was the taxi drivers blockade in October 1990.

Márta PÁLVÖLGYI, social worker, Budapest. ***Waiting for Fairness.*** A personal account about the widening circle of those who need social relief in Hungary, but often do not receive even what is mandatory and fair, and their human problems are entirely neglected.

Ferenc HORKAY HÖRCHER, literary historian, Budapest. ***The Philosophy of Moderation and the Ideology of Conservatism.*** A survey of the relevance of the great figures and problems of 18th century Scottish political thought.

Evening Question. Three Interviews from Duna Television, the Hungarian satellite channel. Interviewed are ***John*** MEISEL, Chairman of the Canadian Academy of Sciences, folk singer ***Márta*** SEBESTYÉN, and Oscar-winning Hollywood cameraman ***Vilmos*** ZSIGMOND.

György SÜMEGI, art historian, Budapest. ***Sketch about the Graphic Art Work of the 1956 Revolution.*** The Hungarian Revolution inspired a number of excellent artists, not only Hungarians but also, among others, Oskar Kokoschka.

György ÉGER, sociologist (Budapest) talks with ***Gyula*** GALAMBOS, architect (Basel) on the work of the Pax Romana movement in the post-1956 emigration, and its present-day activities in Hungary and the West.

Zsolt MÓROCZ, essayist, Kőszeg. ***Our Contemporary, Béla Hamvas.*** Twenty years after his death in 1968, this great writer was received enthusiastically by the public and the strange silence of establishment critics. This situation has continued to the present day.

Endre MIKLÓSSY, writer, city planner, Budapest. ***„Surrounded by outer darkness".*** The author argues that *Magyar Szemle* fulfils peculiar functions in Hungarian public life, also as the forum for the maintenance of the neglected „other" intellectual tradition of Hungary — Béla HAMVAS, Károly KERÉNYI, Nándor VÁRKONYI, Lajos FÜLEP, Sándor KARÁCSONY.

Tibor PETHŐ, Chairman of the Editorial Board of *Magyar Nemzet* daily, Budapest. ***A Significant Change in U.S. policies.*** Our foreign policy

columnist examines the recent turn of American foreign policy towars European questions and the solution of the Bosnian conflict.

INHALT

Péter Ákos Bod, ehemalige Präsident der ungarischen Nationalbank, Regionaldirektor für Zentraleuropa der EBRD, London. ***Schock-Therapie oder stufenweise Änderung — die Lehren des ungarischen Überganges zur Marktwirtschaft.*** Nach einer der leitenden Persönlichkeiten der ungarischen Wirtschaftspolitik (1990-94), hat auch der stufenweise Umwandlungsweg einen gesellschaftlichen Schock hervorgerufen, und es wird sehr lange dauern bis sich der schwere Wirtschafts- und Geisteserbe aufgelöst hat.

Henrik Kreutz, Sozialanthropologe, Nürnberg-Erlangen. ***Umwandlung, Reform oder trojanische Holzpferd?*** Die Führer des kommunistischen Systems haben sich seit Anfang der 80-er Jahren systematisch vorbereitet auf die kommenden Wandlungen und haben die politischen und wirtschaftlichen Machthinüberrettungsstrategie ausgearbeitet. Dessen spektakuläre und erfolgreiche Offenbarung hat man in der Taxiblockade von Oktober 1990 beobachten können.

Márta Pálvölgyi, Sozialarbeiterin, Budapest. ***Wartend auf die Gerechtigkeit.*** Persönliches Bericht über den wachsenden Kreis der auf Sozialhilfe angewiesenen Menschen in Ungarn, die die berechtigte und gerechte Hilfe oft nicht bekommen, und mit deren Sorgen sich niemand beschäftigt.

Ferenc Horkay Hörcher, Literaturhistoriker, Budapest. ***Die Philosophie der Mäßigung und die Ideologie des Konservativismus.*** Ein aktuelle Überblick der großen Schöpfer und Problematik der schottischen politischen Philosophie des 18-en Jh.

Abend Frage. Interviews aus dem Duna Fernsehen, der ungarische Satellitensender. Die befragten: ***John Meisel,*** Präsident der kanadischen Wirtschaftsakademie; ***Márta Sebestyén,*** Volksliedsängerin; ***Vilmos Zsigmond,*** Oscar-gekrönte Kameramann aus Hollywood.

György Sümegi, Kunsthistoriker, Budapest. ***Über die Zeichnungen der 1956-er Revolution.*** Die ungarische Revolution von 1956 hat viele hervorragende Künstler inspiriert, nicht nur ungarische, sondern — unter anderen – auch Oskar Kokoschka.

György Éger, Soziologe, Budapest, unterhält sich mit dem Architekt ***Gyula Galambos*** (Basel) über die Arbeit der ungarischen Pax Romana Bewegung in der nach 1956 erfolgten Emigration und deren heutigen Tätigkeit in Ungarn und im westen Europas.

Zsolt MÓROCZ, Essayist, Kőszeg. ***Unser Zeitgenosse, Béla Hamvas.*** Zwanzig Jahre nach dem Tod (1968) des großen Schiftstellers haben ihn die Schwärmerei der Leser und die seltsame Stillhaltung der offiziellen Kritik empfangen. Diese Erscheinung lebt bis heute noch.

Endre MIKLÓSSY, Schriftsteller, Stadtplaner, Budapest. ***Umgeben von Dunkelheit.***Nach Meinung des Autors, erfüllt die *Magyar Szemle* eigentümliche Funktionen in der heutigen ungarischen Öffentlichkeit, auch als Forum der das verstummte "andere" ungarische Geisteserbe — Béla HAMVAS, Károly KERÉNYI, Nándor VÁRKONYI, Lajos FÜLEP, Sándor KARÁCSONY — wachhält.

Tibor PETHŐ, Vorsitzender des Redaktionsausschusses des Tagesblattes *Magyar Nemzet,* Budapest. ***Qualitätsumwandlung in der Politik der Vereinigten Staaten von Amerika.*** Unser Außenpolitischer Rundschauer untersucht wie sich die Außenpolitik der Vereinigten Staaten gewendet hat was die europäische Fragen und die Lösung des bosnischen Konfliktes angeht.

A *MAGYAR SZEMLÉT* AZ ALÁBBI HÍRLAPÁRUSOK ÁRUSÍTJÁK BUDAPESTEN:

Batthyány tér, metró; Frankel Leó utcai aluljáró; Flórián téri üzletközpont; Bécsi út 122-124.; Déli Pályaudvar, metró; Déli Pályaudvar, üzlet; Kosztolányi tér, Bukarest Étterem, lapüzlet; Újpest, Árpád úti metró; Kálvin tér 1.; Kígyó utcai lapüzlet; Deák téri aluljáró, lapüzlet; Váci u. 10.; Szabadsajtó u. 6.; Petőfi S. u. 17.; Párizsi udvar; Nyugati téri üzlet; Jászai Mari téri aluljáró; Erzsébet krt. 17., lapüzlet; Baross téri üzlet; Ferenc körúti aluljáró; Bajcsy-Zs. u. 76., közlönybolt; Lehel tér, Gogol utcai lapüzlet; Árpád-híd, metró; Móricz Zs. körtér, 6-os villamos indulási oldala; 114. postahivatal; Moszkva tér (Gomba); Örs vezér tere (Sugár).

A *MAGYAR SZEMLÉT* ÁRUSÍTÓ KÖNYVESBOLTOK:

BUDAPESTEN:

ATLANTISZ KÖNYVSZIGET	V., Piarista köz 1.
BENCÉS KÖNYVESBOLT	V., Ferenciek tere 5.
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ	VII., Rákóczi út 14.
ÍRÓK BOLTJA	VI., Andrássy út 45.
LITEA KÖNYVESBOLT	I., Hess András t. 4.
PETŐFI KÖNYVESBOLT	II., Margit krt. 7.
PONT KÖNYVESBOLT	V., Mérleg u. 6.
STÚDIUM AKADÉMIA KÖNYVESBOLT	V., Váci u. 22.
SZÁZADVÉG KÖNYVESBOLT	V., Veres Pálné u. 4-6.
A BALASSI KIADÓ KÖNYVESBOLTJÁBAN	II., Margit u. 1.

korlátozott számban korábbi számaink is kaphatók.

Megrendelem az esszékötetet ..... példányban (ára: 498 Ft/pld). A könyv árát és a postaköltséget az IGEN Egyesület bankszámlájára (Postabank Rt. 219–98636; 021–03044) a mellékelt csekken befizetem.

Név: . . . . . .

. . . . . .

cím . . . . . .

. . . . . .

. . . . . .

dátum: . . . . . .

aláírás: . . . . . .

Kérjük, borítékban küldje el az IGEN Egyesület címére:
1126 Budapest, Nagy Jenő u. 5.

MAGYAR SZEMLE

Előfizetési díj:

☐ egy évre 1140 Ft külföldön 50 $

☐ fél évre 570 Ft külföldön 25 $

Az előfizetési díjat a részemre megküldött postautalványon egyenlítem ki.

Név . . . . . .

Cím . . . . . .

Dátum . . . . . .

Aláírás . . . . . .

Kérjük, vágja ki és borítékban adja fel a szerkesztőség címére (1067 Budapest, Eötvös u. 24.). Előfizetőinknek jutalmat nem, de egy színvonalas, értékes lapot minden hónapban adhatunk a befizetett összeg ellenértékeként! A hiányzó számok átvehetők a szerkesztőségben, vagy — postaköltség ellenében — igénye szerint megküldjük Önnek postán!

MAGYAR SZEMLE

Megjelenik havonta

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Postacím: 1399 Bp., Pf. 701/216.
Telefon/Fax: 111-6477

Kiadja:
Magyar Szemle Alapítvány

Felelős kiadó:
DR. GRANASZTÓI GYÖRGY

ISSN 1216 6235

Nyomdai munkálatok:
ALFAPACK Kft.
1108 Bp., Újhegyi út 14.
Felelős vezető:
DR. BODÓ SZABOLCS

Tipográfia terv:
BANGA FERENC
Műszaki szerkesztés:
MAGYAR BERTALAN
Lapmenedzser:
VÁCZI GÁBOR

Terjeszti belföldön előfizetésben a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatósága. Árusításban megvásárolható a postai területi hírlapkereskedelmi rt-k árusainál. Előfizetési díj: egy évre 1140 Ft, fél évre 570 Ft;

külföldön a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat. Előfizethető a Vállalatnál, H-1389 Budapest P.O.B. 149, vagy a Magyar Hitelbanknál (H-1133 Budapest) vezetett 202-10995 számú számláján, vagy külföldi partnereinél. Előfizetési díj: postaköltséggel együtt egy évre 50 $, fél évre 25 $.

A CÍMLAPON:
OSKAR KOKOSCHKA:
L'ENFANT DE BETHLÉEM (1956)
REPRO: SÜMEGI GYÖRGY

AUSZTRÁLIA: G. Menczer, P.O.B. 219. Watirna South 3152 Vic.
BELGIUM: „Du Monde Entier": S.A., 162 Rue du Midi, B-1000 Bruxelles
BRAZÍLIA: Livraria D. Landy Ltda. Rua 7 de Abril 252, 01051 Sao Paulo.
DÁNIA: Munksgaard, 35 Norre Sogade, 1370 Coppenhagen
FINNORSZÁG: Akateeminen Kirjakauppa, Keskuskatu 2, SF 00100 Helsinki 10.
FRANCIAORSZÁG: Société Balaton, 67, Bld. Pasteur, 75015 Paris
HOLLANDIA: Faxon Europe B. V., Postbus 197., 1000 AD Amsterdam
IZRAEL: Tel-Aviv; Hungarian Culture and Business Center, Allenby Str. 38., P.O.B. 26439; Tel-Aviv, 652116
JUGOSZLÁVIA: Forum Vojvode Misica broj, 1.21000 Novi-Sad
JAPÁN: Nauka Ltd., 2-30-19 Minami-Ikebukuro, Toshima-ku, Tokyo 171.
KANADA: Pannonia Books, P.O.B. 1017, Postal Station „B" 6, Toronto Ont. M5T 2T8; Hungarian Ikka and Travel Service, 1208 Granville Street, Vancouver, B.C. V6-1M 4; Culture Hongroise, Mme Vera Bencze, 6958 Wilderton Ave. Montreal Que. H3S 2M5.
NAGY-BRITANNIA: Hungarian Book Agency, Mrs. Klara Adams, 87 Sewardstone Road, London E2 9HN;
Collet's Holdings Ltd., Denington Estate, Wellingborough Northants, NN8 2QT.
NORVÉGIA: Narversen Inte-Center, P.O.B. 6125 Etterstadt, 0602 Oslo 6.
NSZK: Kubon und Sagner, Postfach 34010, 8000-München 34. H. und S. Katko, Musica Hungarica. Rümannsstrasse 4. 8000-München 40; Zeitungsvertrieb Gebrüder Petermann GMBH und Co KG, Kurfürstenstr. 111. D 1000 BERLIN 30; Translibris Zeitschriften und Buchvertrieb G8MH Moltkestr. 80. D-5000 KÖLN 1.
SVÁJC: Magda Szerday, Teichweg 16, 4142 Münchenstein
SVÉDORSZÁG: Esselte Tidskriftscentralen, P.O.B. 638, 2-101 28 Stockholm, Wennergren Williams AB, Box 30004, S-104 25
Stockholm: BTJ Bibliotekstjanst AB, Box 200, S-221 CO Lund
USA: Center of Hungarian Literature, 4418, Tóth Avenue, Brooklyn, N.Y. 11204; Ebsco, Industries Inc. P.O.Box 1943, Birmingham, Ala. 35201, Framo Publisning, 561 West Diversey Parkway Room 19. Chicago 111. 60614; Püski-Corvin, 251 E. 82 Street, New-York, Nr. 10082
VENEZUELA: A Weiss'y Asaciados S.R.L. Ibarras a Veroes-Av. Urdaneta Edif. Torre Alfa 7 piso Caracas.

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL:

NEMESKÜRTY ISTVÁN: *Ratio educationis*; SÁLYI TAMÁS: Thatcherizmus a gyakorlatban; *A Horn-kormány egy éve* (tanulmányok); *Konfliktuskerülő-e a magyar?* (társadalomlélektani szimpozion); KEMÉNY Katalin: „A teremtés nem ismétli önmagát".

A CSEHSZLOVÁK ALKOTMÁNY 131. §-A KIMONDJA, hogy azon városokban és kerületekben, ahol a csehszlovák állampolgárok jelentős hányada másnyelvű, mint csehszlovák, alkalmat kell adni ezen csehszlovák polgárok gyermekeinek, hogy saját nyelvükön taníttassanak. Az 1920. évi 122. sz. nyelvtörvény a „jelentős hányad"-ot 20%-ban állapította meg. „Kisebbségi iskolák"-nak nevezik tulajdonképpen azokat az iskolákat, melyeket olyan területeken létesítenek, ahol bizonyos nemzetiség arányszáma nem éri el a 20%-ot. Erre vonatkozólag az 1919. évi 189. sz. törvény rendelkezik: ha egy községben hároméves átlag szerint legalább 40 olyan iskolaköteles gyermek található, akik más anyanyelvűek, mint a községben működő népiskola tannyelve, akkor ezen más anyanyelvűek részére saját nyelvükön nyilvános népiskolát lehet létesíteni.

SZLOVNESZKÓN az 1930. évi népszámlálás hivatalos adatai szerint 571.988 volt a magyarok száma. Ezen lélekszámú magyarságnak 710 önálló és 25 parallel, tehát összeen 735 elemi iskolája van. Ezenkívül még 12 osztályban tanítottak magyarul más nyelvű iskolákban is. 8588 magyar gyermek nem járt magyar népiskolába, hanem részben (7889) szlovák, részben (698) német nyelven sajátította el az elemi ismereteket.

KÁRPÁTALJÁN A MAGYAR ELEMI OKTATÁS KEDVEZŐTLENEBB KÉPET MUTAT, 109.472 lélkeszámú magyarságnak 96 önálló és 14 parallel elemi iskolája van, tehát összesen 110. Ezenkívül még négy osztályban tanítottak magyarul más nyelvű iskolában. A tanulók szám 17.150. Ellenben 2990 magyar gyermek nem járt magyar népiskolába. Viszont a 33.961 lélekszámú csehszlovák lakosságnak 159 elemi iskola áll rendelkezésére (ahol 19.450 tanuló közül csak 5036 volt csehszlovák, míg 1486 magyar és 11.062 zsidó nemzetiségű).

MINÉL MAGASABB OKTATÁSI FOKHOZ ÉRÜNK, annál előnytelenebb a magyar iskolaügy állása. Így van ez már a polgári iskoláknál. Szlovenszkón 11 önálló és 3 parallel, tehát összesen 14 magyar nyelvű polgári iskola működik.

RUSZINSZKÓN önálló magyar polgári iskola egyáltalán nincs, csak 25 parallel magyar polgári osztály 1000 tanulóval. 862 magyar gyermek idegen tannyelvű iskolába járt.

KÁRPÁTALJÁN A MAGYARSÁGNAK CSAK EGYETLEN KÖZÉPISKOLÁJA VAN: a beregszászi Állami Reálgimnázium 477 tanulóval. Ruszin ginmáziummal van egybekapcsolva. Idegen nyelvű középiskolában 375 tanuló vallotta magát magyarnak. Pedig a kárpátaljai magyarság kultúrigényeit mi sem jellemzi jobban, minthogy a 49 ruszinszkói újság közül 32 magyar nyelvű; a többi: 13 orosz, 2 cseh és 2 jiddis.

A FŐISKOLÁKON, EGYETEMEKEN ELNÉMUL A MAGYAR NYELV. A pozsonyi magyar tanszék, Bujnák Pál halálával, évek óta betöltetlenül áll. (*A csehszlovákiai magyar iskolaügy* (Részletek.) — *Magyar Szemle*, 1935. október.)

BORSODY ISTVÁN